

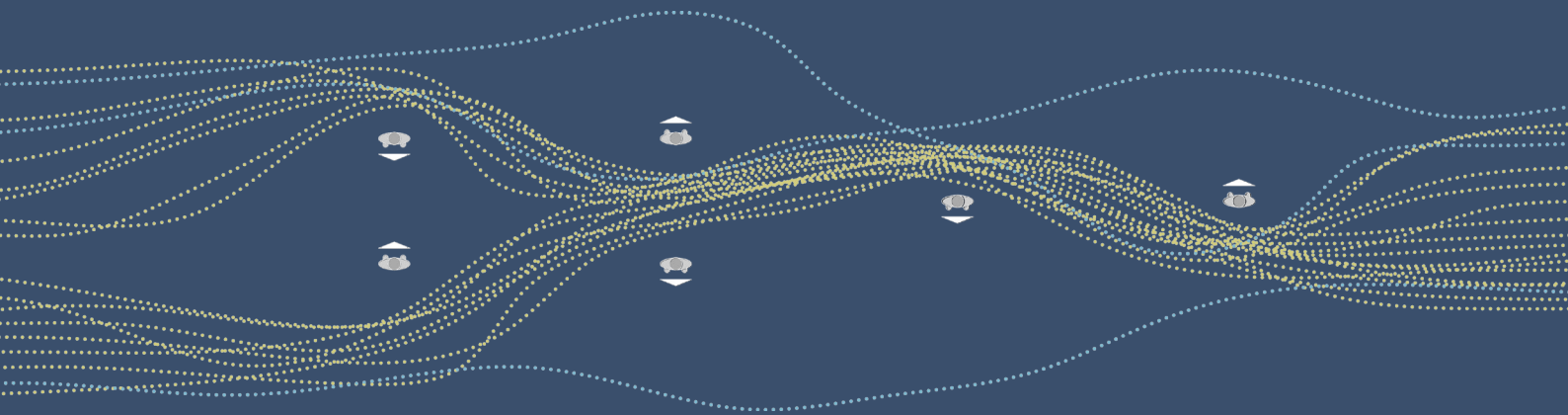
Η ΔΙΑΛΕΚΤΙΚΗ ΤΩΝ ΣΩΜΑΤΩΝ ΚΑΤΑ ΤΗΝ ΕΜΠΕΙΡΙΑ ΤΟΥ ΧΩΡΟΥ
ΤΟ ΒΛΕΜΜΑ ΚΑΙ Η ΓΕΝΙΚΗ ΑΙΣΘΗΣΗ

Κωνσταντίνος - Ορφέας Γενιάς

Επιβλέποντες:

Κωνσταντίνος Μωραΐτης

Νικόλαος - Ίων Τερζόγλου

Ιούλιος 2017

Η Διαλεκτική των Σωμάτων κατά την Εμπειρία του Χώρου

Το Βλέμμα και η Γενική Αίσθηση

Κωνσταντίνος - Ορφέας Γενιάς

Επιβλέποντες:

Κωνσταντίνος Μωραΐτης

Νικόλαος - Ίων Τερζόγλου

Διπλωματική εργασία για το μεταπτυχιακό πρόγραμμα ΔΠΜΣ 1Α: Έρευνα στην Αρχιτεκτονική:
Σχεδιασμός - Χώρος - Πολιτισμός στη Σχολή Αρχιτεκτόνων Μηχανικών του Εθνικού Μετσόβιου
Πολυτεχνείου στην Αθήνα.

4 Ιουλίου 2017

Στη μητέρα μου Χριστίνα η οποία μου δίνει πού να σταθώ, ακόμα και όταν το μόνο που πρέπει να κινήσω είναι ο εαυτός μου.

Περιεχόμενα

Αφόρμηση	σελ. i - vi
1. Εισαγωγή στην Ανθρωποκεντρική Θεώρηση του Χώρου	σελ. 1 - 20
α. Ο χώρος στη σύγχρονη αρχιτεκτονική σκέψη και πρακτική	σελ. 1 - 3
β. Η λειτουργία στο επίκεντρο του σχεδιασμού του χώρου	σελ. 3 - 5
γ. Ο Schmarsow και η εισαγωγή του χώρου στην αρχιτεκτονική σκέψη	σελ. 5 - 7
δ. Μερικά στιγμιότυπα της εξέλιξης του χώρου στην αρχιτεκτονική του 20ου αιώνα	σελ. 8 - 10
ε. Η ανάλυση του χώρου στο space syntax	σελ. 11 - 16
στ. Η ιστορία της ενσυναίσθησης	σελ. 16 - 18
ζ. Η επανεμφάνιση της ενσυναίσθησης στη σύγχρονη αρχιτεκτονική σκέψη	σελ. 18 - 19
η. Κατοπτρικοί νευρώνες και Ενσώματα Προσομοίωση	σελ. 19 - 20
2. Η Οντολογία της Αλληλεπίδρασης των Σωμάτων στον Χώρο	σελ. 21 - 28
α. Η διαλεκτική ανθρώπου – περιβάλλοντος ως βάση της χωρικής εμπειρίας	σελ. 21 - 22
β. Νοηματοδότηση και Αλληλεπίδραση των Σωμάτων	σελ. 22
γ. Το βλέμμα ως ειδοποιό χαρακτηριστικό του υποκειμένου	σελ. 22 - 23
δ. Το βλέμμα ως βάση της αλληλεπίδρασης των σωμάτων	σελ. 23 - 24
ε. Η επιρροή του βλέμματος στον χώρο	σελ. 24 - 25
στ. Η ένταση ως μέτρο για την απώλεια ελέγχου	σελ. 25
ζ. Μια οντολογική προσέγγιση του σώματος με βάση το βλέμμα	σελ. 25 - 27

3. Ο Μηχανισμός Παραγωγής του Χωρικού Πεδίου των Σωμάτων **σελ. 29 - 47**

- α. Πρόδρομοι της ιδέας του χωρικού πεδίου των σωμάτων σελ. 29 - 30
- β. Η θεωρία της εδαφικότητας σελ. 30 - 32
- γ. Ο περιπροσωπικός χώρος στον Hall σελ. 32 - 33
- δ. Η δυνατότητα αξιοποίησης της διεκτατικής στην έρευνά μας σελ. 34 - 35
- ε. Οι παράμετροι της έντασης του χωρικού πεδίου σελ. 35 - 39
- στ. Το σχήμα του χωρικού πεδίου των σωμάτων σελ. 39 - 45

4. Η Γενική Αίσθηση ως Ελάχιστη Κοινή Βάση για την Εμπειρία του Χώρου **σελ. 49 - 74**

- α. Η έλλειψη μιας μεθόδου αποτύπωσης της εμπειρίας του χώρου σελ. 49 - 50
- β. Η αδυναμία απεικόνισης της εμπειρίας του χώρου σελ. 50 - 51
- γ. Γενική αίσθηση και γενική λειτουργία σελ. 51 - 56
- δ. Τα βασικά εργαλεία χαρτογράφησης της γενικής αίσθησης σελ. 56 - 63
- ε. Τρεις μεθοδολογίες χαρτογράφησης της γενικής αίσθησης σελ. 64 - 69
- στ. Η επιρροή του σχήματος του χώρου στη γενική αίσθηση σελ. 69 - 70
- ζ. Η εφαρμογή της Εποπτείας και της Έκθεσης στα σώματα σελ. 70- 72
- η. Η τοπικότητα της γενικής αίσθησης σελ. 73 - 74
- θ. Η δυνατότητα πρόβλεψης μέσω της γενικής αίσθησης σελ. 74

Επίλογος **σελ. 75 - 78**

Βιβλιογραφία **σελ. 79 - 84**

Αφόρμηση

Η διπλωματική εργασία που θα παρουσιαστεί σε αυτό το τεύχος είναι το αποτέλεσμα ενός γενικότερου προσωπικού ερευνητικού ενδιαφέροντος γύρω από την εμπειρία του χώρου και τη δυνατότητα να συμπεριληφθεί αυτή σε διεργασίες αρχιτεκτονικής ανάλυσης και σχεδιασμού.

Ήδη, από τα πρώτα προπτυχιακά χρόνια στη σχολή Αρχιτεκτόνων του ΕΜΠ, υπήρξε ενθάρρυνση από τη μεριά αρκετών καθηγητών προς μία κατεύθυνση η οποία δεν παραβλέπει την ανθρώπινη δραστηριότητα και εμπειρία. Οι μνήμες του συνθέτη - αρχιτέκτονα από βιωμένες χωρικές παραστάσεις θεωρούνταν συχνά απαραίτητο εργαλείο για μια επιτυχημένη προσομοίωση του αντίκτυπου που έχει ο χώρος στους δυνητικούς χρήστες του. Με αυτό τον τρόπο το δισδιάστατο αρχιτεκτονικό σχέδιο μπορεί να ανασχηματοποιείται συνεχώς στη φαντασία, έτσι ώστε να γίνεται δυνατή η διερεύνηση της ατμόσφαιρας του υπό σχεδιασμό χώρου και η αντίστοιχη αξιολόγησή του.

Η αρχιτεκτονική, συνεπώς, δεν αποτελεί απλώς ένα αποσπασμένο μορφολογικό έκτυπο ή ένα περιορισμένο λειτουργικό ζήτημα. Αντίθετα, λαμβάνοντας υπόψη μια ολιστική εμπειρία του χώρου, η οποία αφορά την πολιτισμική, νοητική, εμπειρική, συναισθηματική, και αισθητική του διάσταση, ο επίδοξος αρχιτέκτονας εξασκεί όλο και περισσότερο την ικανότητά του να προσομοιώνει τον δυναμικό χαρακτήρα της πρότασής του. Το ανθρώπινο σώμα προβάλλεται σε κάποιο σημείο του χώρου και νοείται σε δυναμική σχέση με τα στοιχεία που το περιβάλλουν.

Αυτή η συχνά συνειρμική και διαισθητική προσέγγιση του σχεδιασμού έχει το πλεονέκτημα ότι, ενώ απελευθερώνει μέσω της φαντασίας τον αρχιτέκτονα, παράλληλα τον προσγειώνει στην πραγματικότητα μιας ανθρώπινης, ενσώματης εμπειρίας. Η βασική αδυναμία όμως που χαρακτηρίζει αυτή την προσέγγιση εντοπίζεται στην απόδοση και απεικόνισή της λόγω της προσωπικής, σε μεγάλο βαθμό, φύσης της. Οι μνήμες ενός αρχιτέκτονα δεν βρίσκονται απαραίτητα σε παραλληλία με αυτές ενός άλλου και ένας χώρος ο οποίος μπορεί να χρησιμοποιηθεί ως παράδειγμα δεν έχει βιωθεί απαραίτητα με κοινό τρόπο από δύο, πόσο μάλλον από περισσότερα άτομα.

Οι πειραματισμοί στο SESAM Rhodes

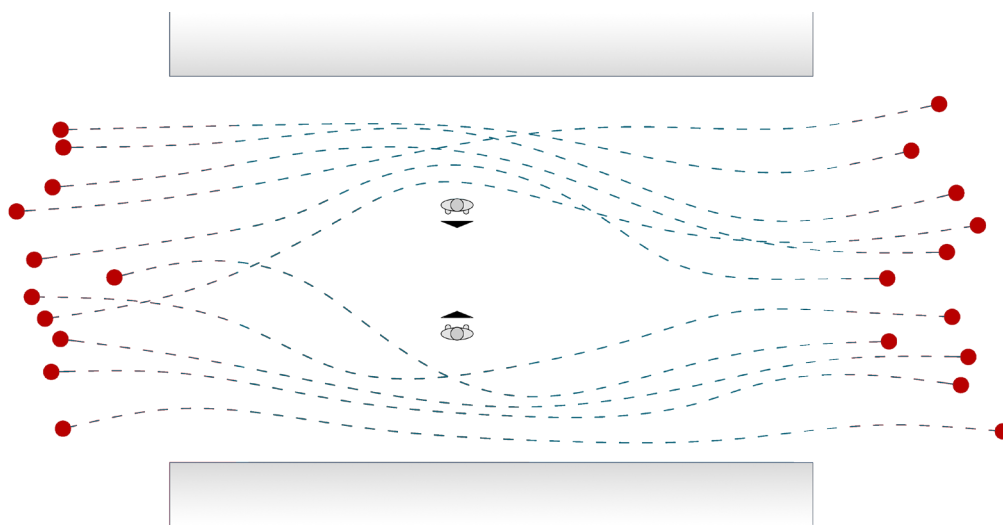
Μια πρωτόλεια διερεύνησή μου αυτού του προβληματισμού αντιμετώπιζε τα χωρικά στοιχεία ως σημεία αναφοράς τα οποία, ανάλογα με τη σχέση που διαμορφώνουν με το ανθρώπινο σώμα, παράγουν ένα δυναμικό χωρικό πεδίο. Αυτό έλκει ή απωθεί, όπως θα έκανε ένας μαγνήτης. Μια πειραματική προσέγγιση μιας ιδιαίτερης πλευράς της παραπάνω ιδέας πραγματοποιήθηκε κατά τη συμμετοχή μου στο *SESAM Rhodes* του 2012, τα αποτελέσματα του οποίου κρίνεται σκόπιμο να παρουσιαστούν συνοπτικά εδώ. Θεωρώ ότι οι πειραματισμοί που πραγματοποιήθηκαν στα πλαίσια αυτής της διοργάνωσης αποτέλεσαν τον σταθμό εκκίνησης της παρούσας εργασίας.

Στο *SESAM*, που πραγματοποιήθηκε στη Ρόδο το 2012, συμμετείχα μαζί με άλλους φοιτητές αρχιτεκτονικής από διάφορες ευρωπαϊκές χώρες σε ένα εργαστήριο με την επωνυμία *Body-building*. Εκεί, μας δόθηκε η ευκαιρία να πειραματιστούμε πάνω στη σχέση που μπορεί να

έχει το ανθρώπινο σώμα με το χτισμένο περιβάλλον και συγκεκριμένα αυτό της μεσαιωνικής πόλης της Ρόδου. Το πείραμα που πρότεινα τότε αντιμετώπιζε ως αρχιτεκτονικό στοιχείο το ανθρώπινο σώμα παραλληλιζόμενο με ένα κίονα, ένα τοτέμ ή ένα υποστύλωμα. Το σώμα, ως στοιχείο πλέον του χώρου, θα έπρεπε να φέρει τα χαρακτηριστικά του μαγνήτη, που αναφέρθηκαν προηγουμένως. Αν αυτό ίσχυε, οι διάφοροι συμμετέχοντες διατεταγμένοι καταλλήλως στον χώρο θα δημιουργούσαν συγκεκριμένες χωρικές καταστάσεις. Δύο σώματα το ένα δίπλα στο άλλο θα δημιουργούσαν ένα *ανάμεσα* και ένα *γύρω*. Μια ευθεία διάταξη θα λειτουργούσε ως μια σειρά υποστυλωμάτων και θα όριζε ένα χωρικό *εδώ και εκεί*. Τέλος, μια κυκλική διάταξη θα όριζε έναν κυρτό χώρο στο εσωτερικό της και θα δημιουργούσε ένα *μέσα* και ένα *έξω*. Η υπόθεση ήταν ότι οι διατάξεις, παρότι θα επέτρεπαν τη φυσική διέλευση άλλων σωμάτων ανάμεσά τους, θα λειτουργούσαν αποτρεπτικά σε αυτή λόγω του συμβολικού και ψυχολογικού αντίκτυπου που θα είχαν.

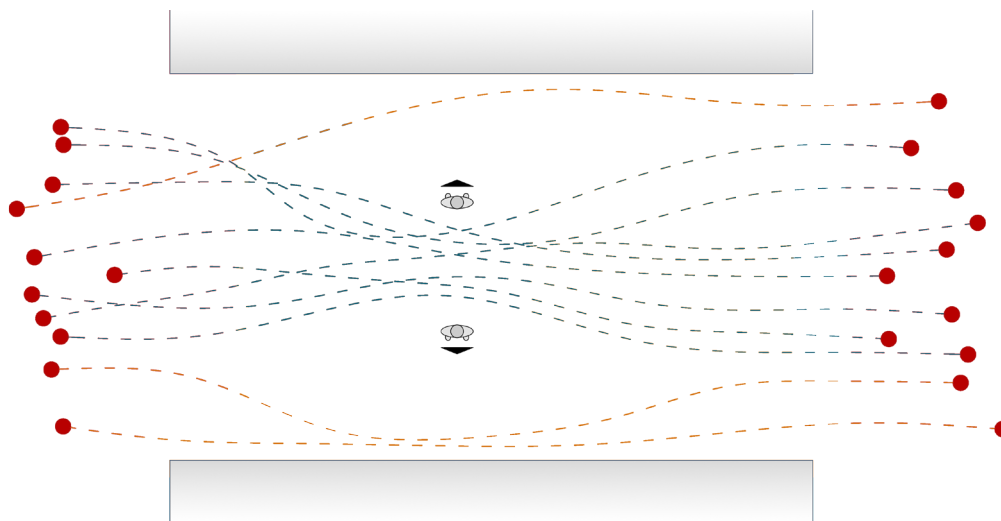
Γρήγορα, και μάλιστα από το πρώτο κιάλας πείραμα, η αρχική υπόθεση εργασίας καταρρίφθηκε. Το σώμα δεν δρούσε ακριβώς ως υποστύλωμα. Το σώμα, αντίθετα, είχε κατεύθυνση η οποία σε όσους πειραματισμούς πραγματοποιήθηκαν ταυτιζόταν με τη φορά του σώματος και του βλέμματος. Οι άνθρωποι οι οποίοι κινούνταν στον χώρο, σχεδόν στο σύνολό τους, έδειχναν να επιλέγουν πορείες οι οποίες θα τους διευκόλυναν στο να αποφεύγουν το βλέμμα των συμμετεχόντων.

Το *ανάμεσα* και το *γύρω* είχαν τελείως διαφορετικό αντίκτυπο στους περαστικούς, αν τα σώματα κοιτάζονταν ή αν είχαν γυρισμένη την πλάτη τους το ένα στο άλλο. Στην πρώτη περίπτωση (**Σχ. α.1**) το *ανάμεσα* δεν επιλεγόταν και η διέλευση πραγματοποιούνταν από το *γύρω*. Αντίθετα, στη δεύτερη (**Σχ. α.2**) το *γύρω* «δεσμευόταν» από το βλέμμα των σωμάτων και οι διερχόμενοι επέλεγαν το *ανάμεσα*.

Σχήμα α.1. Δύο φοιτητές στέκονται εγκάρσια στη ροή των πεζών και αντικρουστά ο ένας στον άλλο.

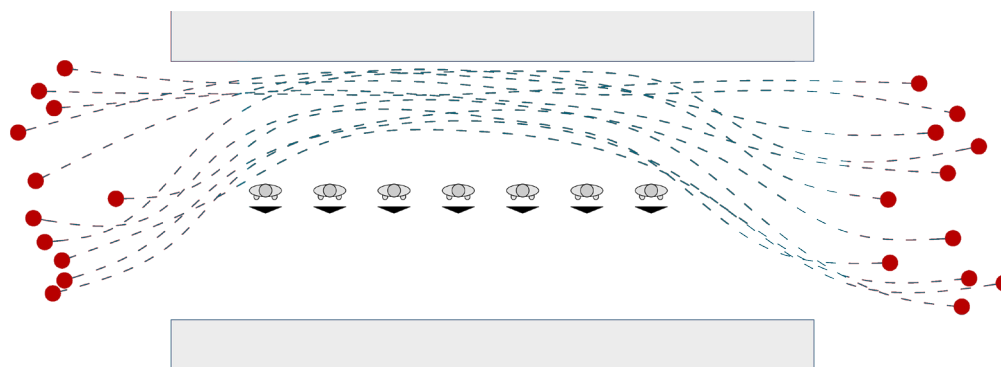
Το πείραμα εφαρμόστηκε σε διαφορετικά σημεία της μεσαιωνικής πόλης της Ρόδου διαφορετικών μεγεθών και αρχιτεκτονικών ποιοτήτων με το πιο χαρακτηριστικό να είναι μία από τις βασικές πύλες της οχύρωσης με πλάτος γύρω στα 6 μέτρα. Μία μόνο περίπτωση σημειώθηκε, όπου ένα ζευγάρι διήλθε *ανάμεσα* από τα δύο σώματα και αυτό έγινε με σαφή επίγνωση από μεριάς τους ότι παραβαίνουν κάποιον άγραφο κανόνα.

Σχήμα α.2. Δύο φοιτητές στέκονται κάθετα στη ροή των πεζών με γυρισμένη την πλάτη ο ένας στον άλλο. Οι διερχόμενοι επέλεξαν στη συντριπτική τους πλειοψηφία να αποφύγουν και πάλι το βλέμμα και, συνεπώς, να περάσουν αυτή τη φορά ανάμεσα από τα δύο στατικά μέλη του πειράματος. Καταγράφηκαν όμως και περιπτώσεις, όπου επιλέχθηκε μια πορεία μπροστά από το οπτικό πεδίο κάποιου φοιτητή με την κίνηση να πραγματοποιείται τότε με γοργότερο βάδισμα και όσο το δυνατόν πιο κοντά στα όρια του δρόμου.

Αντίστοιχα, το εδώ και το εκεί επηρεάζονταν σημαντικά αναλόγως της κατεύθυνσης των σωμάτων, αφού, όταν στρέφονταν προς τη μία μεριά, αυτή «δεσμευόταν» από το βλέμμα τους και ήταν σχεδόν αδύνατο από τους περαστικούς να τη διασχίσουν.

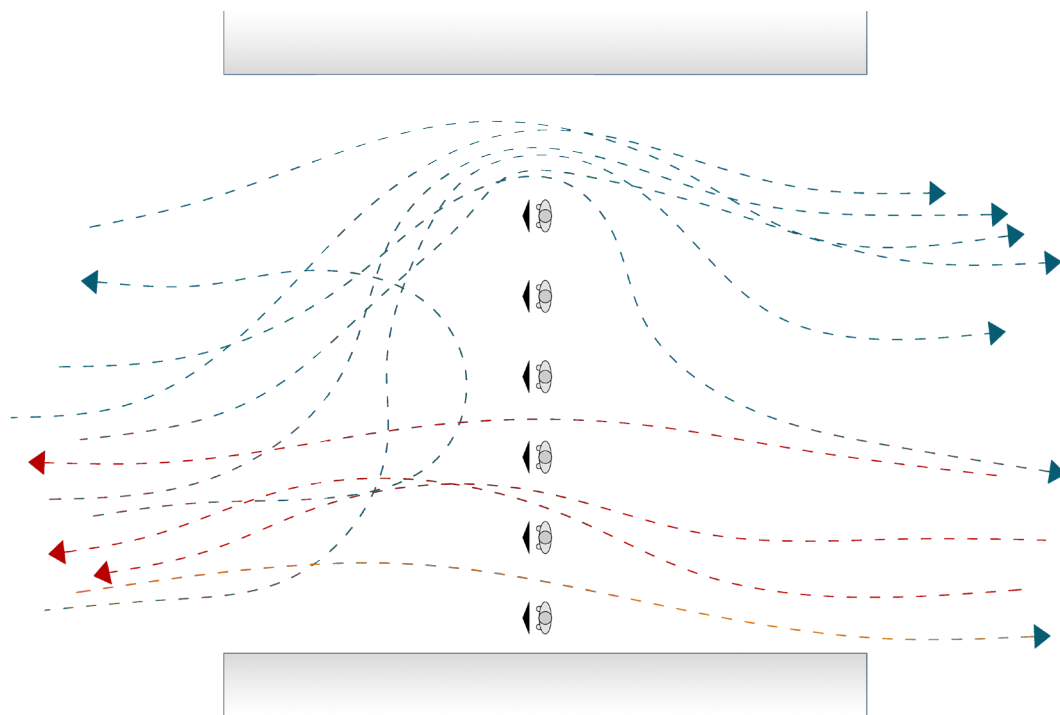
Πράγματι, σε έναν χαρακτηριστικό πειραματισμό αυτής της μορφής, που έλαβε χώρα σε μια λαϊκή αγορά (**Σχ. α.3.**), παρατηρήθηκε ότι, ακόμα και όταν υπάρχει εμπρόθετη κίνηση των διερχομένων, είναι ικανή η κατεύθυνση των σωμάτων για να τους εκτρέψει. Στην εν λόγω περίπτωση, ολόκληροι πάγκοι έμειναν πλήρως ανενεργοί καθ' όλη τη διάρκεια του πειραματισμού, γεγονός που μας οδήγησε να σταματήσουμε το συγκεκριμένο πείραμα λόγω του εκνευρισμού των εμπόρων.

Σχήμα α.3. Οι φοιτητές διατάσσονται γραμμικά κοιτώντας προς τους πάγκους.

Η υπαίθρια λαϊκή αγορά ήταν στημένη σε έναν μικρό δρόμο, πλάτους όχι πάνω από 6 μέτρα, με τους πάγκους να τον στενεύουν ακόμα περισσότερο. Όπως φαίνεται στο σχήμα, η φορά των σωμάτων επηρέασε πλήρως την εμπορική κίνηση των πάγκων, παρότι τα σώματα των φοιτητών απείχαν από αυτούς κοντά στα 2 μέτρα. Αξίζει να σημειωθεί ότι, όταν οι φοιτητές τοποθετήθηκαν με τέτοιο τρόπο, ώστε το βλέμμα τους να στραφεί παράλληλα με τους πάγκους, δεν παρουσιάστηκε καμία επίδραση στους αγοραστές.

Όταν τα σώματα, αντί να διαταχθούν κατά μήκος της κίνησης των πεζών, όπως στο παράδειγμα της λαϊκής αγοράς, διατάχθηκαν εγκάρσια σε αυτή (**Σχ. α.4.**), παρατηρήθηκε ένα εξίσου ενδιαφέρον φαινόμενο. Όταν η ροή των πεζών είχε αντίθετη με το βλέμμα των στατικών σωμάτων κατεύθυνση, αυτά λειτουργούσαν ως φράγμα και την εξέτρεπαν. Αντίθετα, όταν η κατεύθυνση της ροής ταυτιζόταν με αυτή των σωμάτων, η επιρροή τους σε αυτήν ήταν τις περισσότερες φορές ανεπαίσθητη.

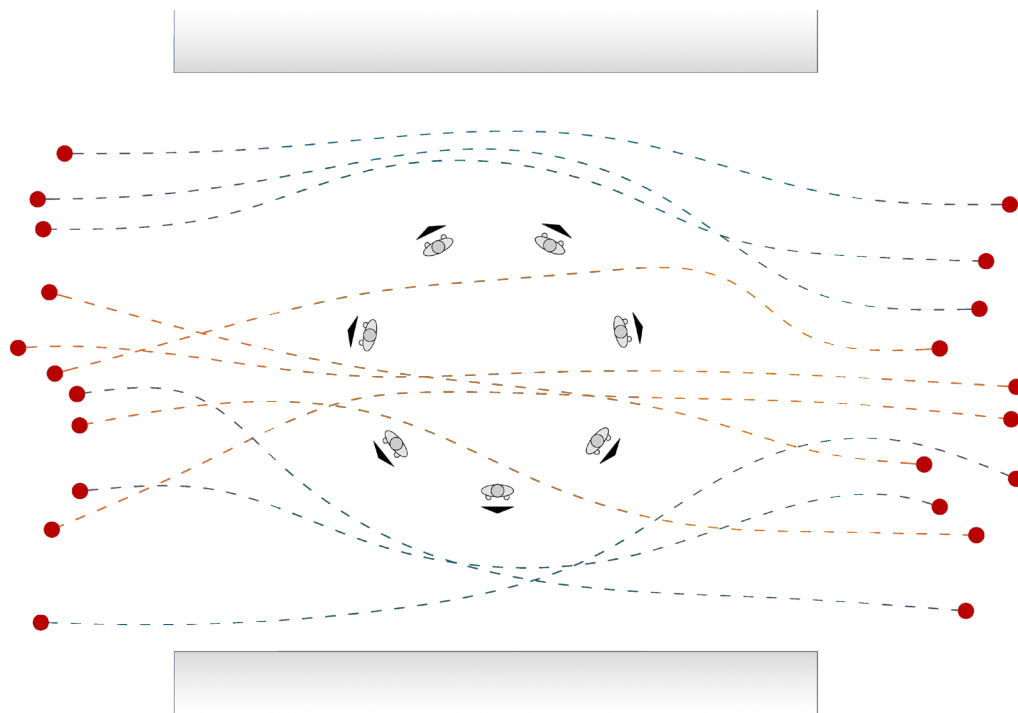

Σχήμα α.4. Οι φοιτητές διατάσσονται ευθύγραμμα και εγκάρσια στην κίνηση των πεζών.

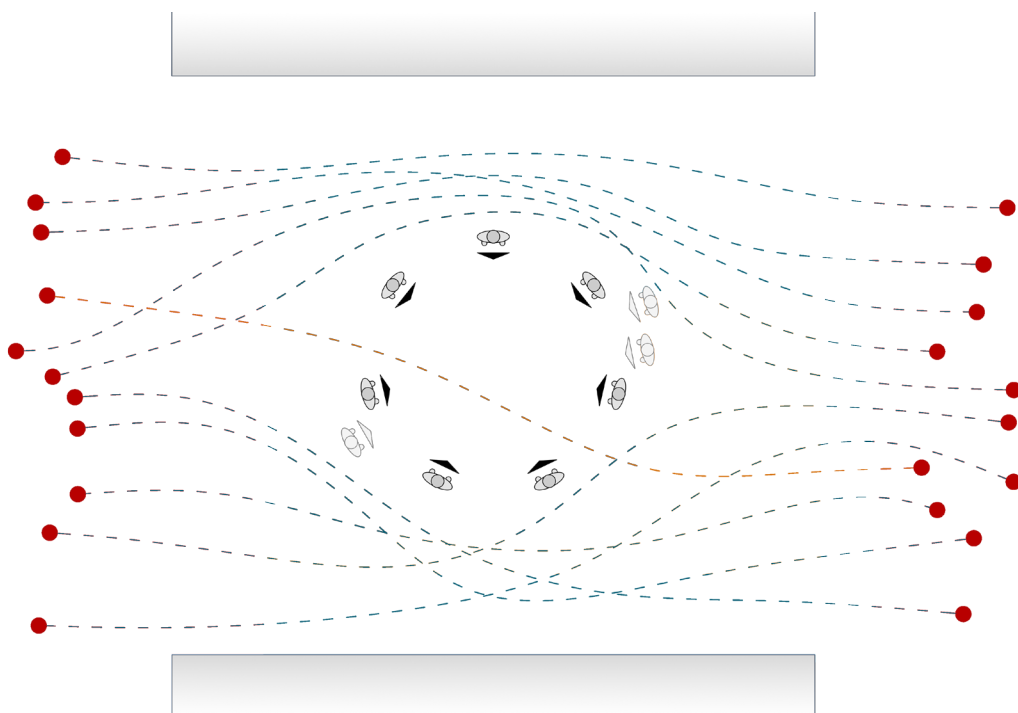
Το τελευταίο σώμα από τη μία πλευρά τοποθετήθηκε δίπλα ακριβώς από τον τοίχο, ενώ από την άλλη ένα κενό 1,5 μ. αφήθηκε ελεύθερο προσελκύνοντας ουσιαστικά τη ροή και επιβεβαιώνοντας με μεγάλη ακρίβεια τις αρχικές προβλέψεις.

Τέλος, στην περίπτωση της κυκλικής διάταξης παρουσιάστηκε και πάλι διαφοροποίηση ανάλογη με την κατεύθυνση των σωμάτων. Όταν αυτά ήταν στραμμένα έξω από τον κυρτό χώρο που όριζε η διάταξή τους (**Σχ. α.5.**), τότε λειτουργούσαν αποτρεπτικά, αλλά όχι απαγορευτικά στη διέλευση των πεζών από αυτόν. Καταγράφηκαν αρκετές περιπτώσεις, όπου φαινόταν να μην υπάρχει καν αναγνώριση των φοιτητών ως ομάδας, αφού ήταν στραμμένοι με τέτοιο τρόπο, ώστε να μην παραπέμπουν σε κάποιον κοινό στόχο ή δραστηριότητα. Γίνονταν αντιληπτοί έτσι ως απλά μέλη του πλήθους και, παρότι μεμονωμένα το βλέμμα τους είχε μια μικρή επίδραση, δεν ήταν ικανό να επηρεάσει ουσιαστικά τη ροή των περαστικών.

Στην περίπτωση όπου τα σώματα στρέφονταν στον κυρτό χώρο (**Σχ. α.6.**) και κατά συνέπεια είχαν οπτική επαφή το ένα με το άλλο, ο εσωτερικός χώρος δεσμευόταν με αισθητά μεγαλύτερη επιτυχία, παρότι οι διερχόμενοι περνούσαν αρκετά κοντά στην πλάτη των φοιτητών. Μάλιστα, μερικοί εξ αυτών κοντοστάθηκαν για λίγα δευτερόλεπτα πίσω από τους στατικούς φοιτητές σε έναν νοητό δεύτερο δακτύλιο κοιτώντας στο κέντρο του κυρτού χώρου διερευνητικά. Ένα ενδιαφέρον στιγμιότυπο καταγράφηκε επίσης, όταν μία εκ των διερχομένων μπήκε αφηρημένη μέσα στον κυρτό χώρο και συνειδητοποίησε ξαφνικά ότι βρισκόταν σε «δεσμευμένη» περιοχή. Η πρώτη της αντίδραση ήταν να ακινητοποιηθεί απότομα, ύστερα γέλασε νευρικά και έφυγε τρέχοντας, επιβεβαιώνοντας την έντονη επίδραση των βλεμμάτων πάνω της.

Σχήμα α.5. Οι φοιτητές τοποθετούνται σε ένα νοητό κύκλο στραμμένοι προς το πλήθος.

Σχήμα α.6. Οι φοιτητές τοποθετούνται σε ένα νοητό κύκλο στραμμένοι προς το εσωτερικό του.

Από τους παραπάνω πειραματισμούς, αυτό που συμπεράναμε τότε στα πλαίσια του εργαστηρίου ως βασική παρατήρηση ήταν ότι τα ανθρώπινα σώματα λόγω του βλέμματός τους διαθέτουν κατεύθυνση. Αυτή δεν αλλάζει τους όρους ανάμεσα-γύρω, εδώ-εκεί και μέσα-έξω, αλλά τους εμπλουτίζει με νόημα και διαφορετικές ποιότητες. Συνεπώς, ο χώρος λόγω του βλέμματος των ανθρώπινων σωμάτων δεν εκλαμβάνεται ως ομοιογενής.

Τα αποτελέσματα του εργαστηρίου *Body-Building* στο *SESAM Rhodes* του 2012 αποτέλεσαν το έναυσμα για την έρευνα που θα παρουσιαστεί στη συνέχεια του τεύχους. Τα βασικά ερωτήματα που εγέρθηκαν τότε είχαν να κάνουν με το σχήμα του χώρου του σώματος και τη σημασία που έχει το βλέμμα στην παραγωγή του. Στα χρόνια που έχουν περάσει από τότε, τα ερωτήματα αυτά έχουν παραμείνει στον πυρήνα του ερευνητικού μου ενδιαφέροντος. Αποτελούν, βέβαια, μόνο ένα κομμάτι της χωρικής εμπειρίας και θα εξεταστούν εκτενέστερα στην 3η ενότητα του τεύχους αυτού.

Στην εργασία που ακολουθεί, θα ισχυριστούμε ότι το ζήτημα της κατεύθυνσης και του βλέμματος που παρατηρήθηκε στο ανθρώπινο σώμα είναι δυνατόν να γενικευθεί και για άλλα σώματα έμψυχα και άψυχα. Βασικό αντικείμενο της διερεύνησής μας θα είναι η αλληλεπίδραση του ανθρώπου με τα σώματα που τον περιβάλλουν, όπως και με τον ίδιο τον χώρο ως υποδοχέα-υπόβαθρο και με τις δυνατότητες που η διάταξη και τα γεωμετρικά του χαρακτηριστικά προσφέρουν ανάλογα με τη δραστηριότητα που επιλέγεται.

Εισαγωγή στην Ανθρωποκεντρική Θεώρηση του Χώρου

α. Ο χώρος στη σύγχρονη αρχιτεκτονική σκέψη και πρακτική

Σήμερα, η αντίληψη ότι η αρχιτεκτονική αποτελεί μια ανθρώπινη πρακτική η οποία παράγει χώρο αποτελεί κοινό τόπο για την πλειονότητα των αρχιτεκτόνων. Αυτή η θέση αντιμετωπίζεται πολύ συχνά ως δεδομένη από θεωρίες περιγραφής, ανάλυσης και κριτικής του αρχιτεκτονημένου περιβάλλοντος. Αντιστοίχως αποτελεί βασικό άξονα σε πολλές σχολές αρχιτεκτονικής και σχεδιασμού τόσο σε προπτυχιακό όσο και σε μεταπτυχιακό επίπεδο. Πολλά από αυτά τα προγράμματα σπουδών με διεθνή απήχηση εμβαθύνουν στη σημασία του χώρου στην αρχιτεκτονική σκέψη και εμπειρία. Το πιο γνωστό εξ αυτών ίσως είναι το μεταπτυχιακό του «Συντακτικού του Χώρου» (*Space Syntax: Architecture and Cities*)¹ στο UCL του Λονδίνου. Αυτό το μεταπτυχιακό αποτελεί την εκπαιδευτική διάσταση τις χωρικής θεωρίας που διαμόρφωσαν αρχικά οι Bill Hillier και Julienne Hanson, θεωρίας η οποία θα αποτελέσει στη συνέχεια σημείο ειδικού ενδιαφέροντος και κριτικής εκ μέρους μας.

Η μελέτη του χώρου που παράγει η αρχιτεκτονική δεν περιορίζεται όμως μόνο στα πλαίσια της θεωρίας ή της ακαδημαϊκής κοινότητας. Το ίδιο συμβαίνει και στην πρακτική ή πειραματική εφαρμογή της από πληθώρα αρχιτεκτονικών γραφείων. Η ανάλυση του χώρου αποτελεί τόσο συνθετικό εργαλείο όσο και επιχειρήμα υποστήριξης και προώθησης μιας συνθετικής επιλογής. Επίσης, χωρικά μοντέλα για κτήρια γραφείων, για δημόσια κτήρια, όπως νοσοκομεία και φυσικά αεροδρόμια, ακόμα και για ολόκληρες συνοικίες ή και πόλεις εφαρμόζονται όλο και πιο συχνά.

Ήδη από τη δεκαετία του '20, η διαμόρφωση του χώρου των μεγάλων κτηρίων γραφείων αποτέλεσε στις ΗΠΑ σημαντικό ζήτημα προς διερεύνηση, μιας και συνδέθηκε με την παραγωγικότητα των εργαζομένων. Η Σχολή Επιχειρήσεων του Harvard διεξήγαγε σειρά σχετικών πειραμάτων, από το 1927 μέχρι το 1933, στο εργοστάσιο Western Electric Hawthorn, υπό τη διεύθυνση του ψυχολόγου Elton Mayo². Ομάδες εργατών απομονώνονταν σε ένα δωμάτιο στο οποίο γίνονταν παρατηρήσεις ανάλογα με τις διαφορετικές διαμορφώσεις του χώρου και τα κυμαινόμενα οικονομικά κίνητρα που τους προσφέρονταν. Τα αποτελέσματα, παρότι αμφιλεγόμενα, υποστήριξαν ότι η παραγωγικότητα των εργαζομένων αυξάνεται όσο μεγαλύτερη είναι η ταύτισή τους με τον θεσμό της επιχείρησης. Ο χώρος, έτσι, έπρεπε να έχει τα απαραίτητα χαρακτηριστικά που θα ενίσχυαν τη σχέση του εργαζομένου με την επιχείρηση και συνεπώς θα βελτίωναν την αποδοτικότητά του³.

Μερικά χρόνια αργότερα, το 1945, οι Andrew Reinhard και Henry Hofmeister, δύο από τους βασικούς αρχιτέκτονες του Rockefeller Center αναφέρουν σχετικά με το σύγχρονο για την εποχή τους γραφείο ότι «φωτίζεται και αναζωογονείται από δωδεκάδες νέα υλικά... από νέες μορφές και καμπύλες· από φωτισμό, κλιματισμό, ακουστική επεξεργασία...και όλα τα μέσα της σύγχρονης αρχιτεκτονικής, διακόσμησης, επίπλωσης και μορφολογίας. Αυτή η

-
1. www.ucl.ac.uk/bartlett/architecture/programmes/postgraduate/msc-space-syntax-spatial-design-architecture-and-cities
 2. Reinhold Martin, *The Organizational Complex: Architecture, Media and Corporate Space*, The MIT Press, Cambridge, Massachusetts / London, England, 2003, σελ. 91.
 3. R. Martin, 2003, σελ. 91.

τάση μπορεί να έχει προκαλέσει κάποια επείγοντα ζητήματα στους διαχειριστές των κτηρίων γραφείων, αλλά έχει παράλληλα βελτιώσει την αποτελεσματικότητα και αποδοτικότητα του γραφείου.»⁴

Σήμερα, οι μεγάλες πολυεθνικές εταιρίες από τον χώρο της τεχνολογίας πρωτοστατούν σε αυτόν τον τομέα με το παράδειγμα της Google να αποτελεί ίσως την πιο δημοφιλή και χαρακτηριστική περίπτωση. Οι χώροι εργασίας και ξεκούρασης όπως και η συνολική διάταξη σε τέτοια κτήρια γραφείων έχουν σχεδιαστεί με γνώμονα την κοινωνική διάδραση και τη δημιουργία ενός αισθήματος κοινότητας στους εργαζομένους.

Σχήμα 1.1. Η πρόταση των Thomas Heatherwick και Bjarke Ingels για την επέκταση του Googleplex

Πηγή: *The New Yorker*

Στην περίπτωση των δημοσίων κτηρίων και κυρίως των διαφόρων σταθμών μετακίνησης επιβατών, όπως τα αεροδρόμια, έχουμε τουλάχιστον από τη δεκαετία του '80 μελέτες με στόχο τη διευκόλυνση του προσανατολισμού και της κίνησης των χρηστών⁵. Τέτοιοι χώροι είναι διαβόητοι ιστορικά για τον αποπροσανατολισμό που προκαλούν και συνεπώς οι μελέτες αρχικά εστίασαν στην επίλυση του προβλήματος μέσω της καλύτερης σήμανσης. Σήμερα, χρησιμοποιείται συνδυασμός τεχνικών και δίνεται μεγάλη βάση στην καλή εποπτεία του χώρου και συγκεκριμένων σημείων υψηλού ενδιαφέροντος όπως και στην καλή ιεράρχηση της διάταξης, ώστε αυτή να γίνεται εύληπτη γρήγορα. Οι νέοι σταθμοί του μετρό για τη γραμμή Jubilee Line στο Λονδίνο, όπως ο Canary Wharf των Foster & Partners, αποτελούν παράδειγμα τέτοιου σχεδιασμού με την ευκολία αντίληψης της διάταξης του χώρου ως βασική παράμετρο της συνθετικής διαδικασίας⁶.

Τέλος, στο επίπεδο των πόλεων, διάφορες τεχνικές έχουν προταθεί κατά καιρούς με κύριο στόχο, όπως αναφέραμε και στα παραδείγματα των δημόσιων κτηρίων, την ευληπτότητα

4. L. Andrew Reinhard and Henry Hofmeister, 'New Trends in Office Design', *Architectural Record* 97 (3), 1945, σελ. 99.

5. V. Tošić and O. Babić, 'Quantitative Evaluation of Passenger Terminal Orientation', *Journal of Advanced Transportation* (18:3), 1984, σελ. 279-295.

6. Christian. Derix, 'The Space of People in Computation', *Architectural Design* (231), 2013, σελ. 15.

Σχήμα 1.2. Ο σταθμός Canary Wharf στο Λονδίνο, σχεδιασμένος από τους Foster & Partners

Πηγή: <http://www.fosterandpartners.com/news/archive/1999/09/jubilee-line-extension-canary-wharf-station/>

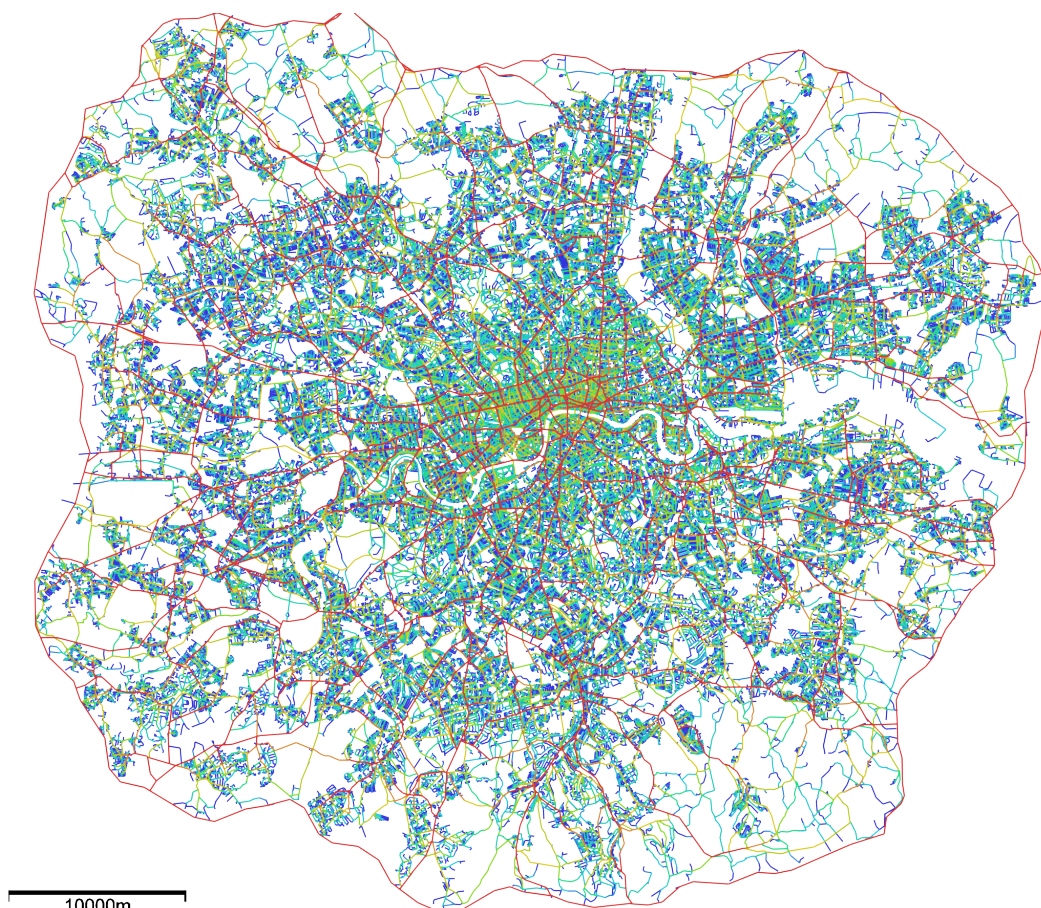
της δομής της πόλης και την καλύτερη κίνηση των χρηστών της μέσα σε αυτήν. Η πλέον δημοφιλής και διαδεδομένη τεχνική ανάλυσης του αστικού χώρου είναι αυτή του *space syntax*, που αναφέρθηκε προηγουμένως. Οι εμπνευστές της ισχυρίζονται ότι οι δύο βασικές λειτουργίες του χώρου είναι αυτές της κίνησης και του προσανατολισμού, μιας και οδηγούν στην αποδοτικότερη και ομαλότερη χρήση του⁷. Συνεπώς, αυτές πρέπει να αποτελούν και τη βάση κάθε χωρικής ανάλυσης και πρότασης, κάτι που μπορεί να άπτεται και του μεγέθους μιας σύγχρονης μητρόπολης.

Οι μελέτες με την εν λόγω τακτική, πλέον, πρέπει να αριθμούνται στις εκατοντάδες αν όχι στις χιλιάδες. Το λογισμικό αυτού του εργαλείου όπως και ο κώδικάς του διατίθενται ελεύθερα στο διαδίκτυο, κάτι που συμβάλλει σημαντικά στην εμβέλεια της μεθόδου. Η τεχνική θα αναλυθεί εκτενώς αργότερα, αλλά αξίζει να αναφέρουμε εδώ τη βασική στόχευσή της ως προς την αξιολόγηση της πόλης. Αξιοποιώντας τη γραφική ανάλυση του χώρου αναδεικνύει το βαθμό ένταξης που παρουσιάζει ένα στοιχείο (συνήθως ένας οδικός άξονας) ή μια περιοχή (συνήθως μιας πλατεία ή ακόμα και ολόκληρες γειτονιές) στον συνολικό ιστό της πόλης ή στην περιοχή που εξετάζεται. Αυτή η ένταξη μπορεί να γίνει πιο ξεκάθαρη, αν τη σκεφτούμε ως τον βαθμό της κεντρικότητας που προκύπτει από τη σύγκριση της τοπολογίας κάθε στοιχείου. Ύστερα, ανάλογα με τον σκοπό που πρέπει να επιτελέσει το εκάστοτε στοιχείο ή η περιοχή, παρουσιάζονται διαφορετικές προτάσεις μετά από αλλαγές που πραγματοποιούνται ως επί το πλείστον στη διάταξη των οδικών αξόνων.

β. Η λειτουργία στο επίκεντρο του σχεδιασμού του χώρου

Όλες οι αντιλήψεις και μέθοδοι αντιμετώπισης του χώρου που αναφέραμε παραπάνω παρουσιάζουν το κοινό χαρακτηριστικό της αναφοράς στη λειτουργία. Πράγματι, στη συντριπτική τους πλειοψηφία οι σύγχρονες χωρικές θεωρήσεις εξακολουθούν να γίνονται μέσα από το πρίσμα του φονξιοναλισμού. Όπως είδαμε στο παράδειγμα των χώρων εργασίας και των κτηρίων γραφείων, η ποιότητα του περιβάλλοντος τους δεν αποτελεί μια «ευγενή»

7. Bill Hillier, *Space is the Machine*, Space Syntax (pdf edition), 2007 (1η έκδ. 1996), σελ. 6-7.

Σχήμα 1.3. Ανάλυση του Λονδίνου μέσα από το εργαλείο *depthmap* του *space syntax*

Πηγή: Bill Hillier, *Space syntax as a theory as well as a method*, Space Syntax Laboratory, University College London

προσπάθεια βελτίωσης με στόχο την ποιοτική αναβάθμιση της ζωής του εργαζομένου. Η αποδοτικότητα ανά εργατοώρα είναι το επίδοκο του σχεδιασμού και μια τέτοια στόχευση βάζει σε δεύτερη μοίρα τις προσωπικές ανάγκες των κατεξοχήν χρηστών του χώρου. Στην περίπτωση των γραφείων ενδέχεται βέβαια να καλυφθούν παρεπιπτόντως κάποιες από τις ανάγκες των εργαζομένων, με αποτέλεσμα τη βελτίωση της ψυχικής και πνευματικής τους κατάστασης και κατά συνέπεια την αύξηση της παραγωγικότητας.

Στις περιπτώσεις όμως των δημοσίων κτηρίων και κυρίως των σταθμών μέσων μαζικής μεταφοράς τα πράγματα είναι μάλλον χειρότερα. Η απόδοση του αρχιτεκτονικού σχεδιασμού ελάχιστα λαμβάνει υπόψη την εμπειρία των χρηστών ή επιβατών, μιας και κάτι τέτοιο λίγο συμβάλλει σε αυτό που νοείται ως ομαλή λειτουργία για αυτούς τους χώρους. Η άνετη κίνηση του πλήθους και ο προσανατολισμός μέσα στον χώρο αποτελούν ένα υποτυπώδες κομμάτι από το εύρος των εμπειριών που έχει τη δυνατότητα το ανθρώπινο σώμα να εκτιμήσει. Τις ίδιες παρατηρήσεις μπορούμε να κάνουμε και στο επίπεδο της πόλης. Με την αντιμετώπισή της ως μηχανής, που πρέπει να λειτουργήσει σωστά και με έναν συγκεκριμένο τρόπο, παραβλέπονται πολλά από τα στοιχεία που την κάνουν ανθρώπινη. Στη διερεύνησή μας του *space syntax* θα δούμε ότι, ακόμα και όταν γίνεται αναφορά στην ανθρώπινη εμπειρία, αυτή είτε συνδυάζεται αμέσως με τη λειτουργική της διάσταση είτε είναι αποτέλεσμα βάναυσης αφαίρεσης.

Στις περισσότερες σύγχρονες χωρικές θεωρήσεις, συνεπώς, μιλάμε για έναν *user-centric* χώρο· έναν χώρο που σχεδιάζεται για τον χρήστη⁸. Αυτό που θα προσπαθήσουμε να

8. C. Derix, 2013, σελ. 15.

αναδείξουμε στα πλαίσια αυτής της εργασίας, είναι η διάσταση του χώρου ως *human-centric* (ανθρωποκεντρικός). Η σύγχρονη ανάλυση του είναι ανθρωποκεντρική, με τη στενή έννοια ότι δεν ασχολείται με την αισθητική και στυλιστική του μορφή, αλλά με τη δραστηριότητα του ανθρώπου σε αυτόν. Δεν είναι όμως ανθρωποκεντρική με την ουσία του όρου, αφού ο άνθρωπος δεν είναι δυνατόν με μια αναγωγιστική λογική να απομειωθεί σε απλό χρήστη ή σε καταναλωτή. Κάτι τέτοιο αφαιρεί οποιαδήποτε ηθική διάσταση από την ανθρώπινη συμπεριφορά και κατ' επέκταση την αρχιτεκτονική⁹. Αν θέλουμε να μιλάμε όντως για έναν ανθρωποκεντρικό χώρο, αυτός δεν είναι δυνατόν να θεωρείται αποκομμένος από τη βιωμένη εμπειρία.

Πριν βρεθούμε σε θέση να προτείνουμε πώς θα μπορούσε πραγματικά ένας τέτοιος χώρος να νοηθεί, πόσο μάλλον αν υπάρχει δυνατότητα να περιγραφεί, να αναλυθεί και εν τέλει να σχεδιαστεί, κρίνουμε σκόπιμο να επιστρέψουμε στη βασική παραδοχή που θέσαμε στην αρχή του κειμένου. Θα εξετάσουμε, λοιπόν, την εισαγωγή της παραμέτρου του χώρου στον αρχιτεκτονικό διάλογο. Στόχος μας είναι η εξακρίβωση των λόγων για τους οποίους εισήχθη αυτή η έννοια, ποια κενά κάλυψε και πώς έχουν μεταβληθεί σήμερα αυτές οι αρχικές προθέσεις.

Η ιδέα ότι ο χώρος αποτελεί τη βάση της αρχιτεκτονικής, ή καλύτερα ότι η αρχιτεκτονική έχει ως βασικό στόχο την παραγωγή χώρου, δεν αποτελούσε πάντα μια προφανή συνθήκη για τους αρχιτέκτονες ή τους θεωρητικούς. Φαίνεται μάλιστα ότι η σημασία της χωρικής διάστασης έχει σχετικά σαφές χρονικό ορόσημο και, σε αντίθεση με αυτό που θα περιμέναμε, αυτό είναι αρκετά πρόσφατο.

γ. Ο Schmarsow και η εισαγωγή του χώρου στην αρχιτεκτονική σκέψη

Η πρώτη ουσιαστική αναφορά της αρχιτεκτονικής ως χωρικής τέχνης γίνεται από τον ιστορικό και θεωρητικό August Schmarsow σε μια διάλεξη του στο πανεπιστήμιο της Λειψίας το 1893¹⁰.

Ο Schmarsow έδρασε την εποχή του Ρομαντισμού και το έργο του έχει σημαντικές αναφορές στην περιρρέουσα καλλιτεχνική και φιλοσοφική ατμόσφαιρα της εποχής του. Στα τέλη του 19^{ου} αι., η μελέτη της ιστορίας της τέχνης στη Γερμανία μπολιάστηκε με παρατηρήσεις από τις φυσικές επιστήμες και τη βιολογία και μεγάλη βάση δόθηκε στα αισθητήρια όργανα και κυρίως στη σημασία της οπτικής αντίληψης¹¹. Αυτό επηρέασε σημαντικά τους θεωρητικούς των τεχνών οι οποίες αφορούσαν την όραση όπως τη ζωγραφική, τη γλυπτική και φυσικά την αρχιτεκτονική. Αυτή η τάση έφερε μαζί της την κριτική και συχνά απόρριψη μιας παλαιότερης ιδεαλιστικής τάσης και μιας Χεγκελιανής νομοτέλειας¹². Αντίθετα, αποκτούσε άμεση σχέση με παλαιότερους θεωρητικούς όπως ο Berkeley, που περίπου δύο αιώνες πριν με το άρθρο του *Για μια Νέα Θεωρία της Όρασης* είχε θέσει τη βάση για ένα νέο παράδειγμα βιωματικής ή σχεσιακής αντίληψης¹³.

Ο Schmarsow αξιοποίησε τις νύξεις των υπόλοιπων θεωρητικών των τεχνών της εποχής του όσον αφορά τη σχέση του σώματος και της όρασης με τον χώρο. Αντίθετα με αυτούς τοποθέτησε τον χώρο στο κέντρο της αρχιτεκτονικής διαδικασίας αξιοποιώντας ως επί το

9. Karsten Harries, *The Ethical Function of Architecture*, The MIT Press, Cambridge, Massachusetts / London, England, 1998, σελ. 178.

10. Kathi Holt-Damant, 'Celebration: Architectonic constructs of space in the 1920s', *The 22nd Annual Conference of the Society of Architectural Historians Australia and New Zealand. SAHANZ. Society of Architectural Historians Australia and New Zealand, Leach, Andrew and Matthewson, Gill, (eds.)*, σελ. 173-178.

Παραπομπή στον August Schmarsow, 'Das Wesen der Architektonischen Schoepfung' (Η Ουσία της Αρχιτεκτονικής Δημιουργίας), διάλεξη, Πανεπιστήμιο της Λειψίας, 8 Νοεμβρίου 1893.

11. Mitchell W. Schwarzer, 'The Emergence of Architectural Space: August Schmarsow's Theory of Raumgestaltung', *Assemblage (15)*, 1991, σελ. 48-61.

12. M. W. Schwarzer, 1991.

13. M. W. Schwarzer, 1991.

πλείστον τις θεωρίες των συγχρόνων του, Robert Vischer, Konrad Fiedler, Theodor Lipps και Heinrich Wölfflin πάνω στην οπτική αντίληψη και την ενσυναίσθηση. Ο Γερμανός ψυχολόγος Vischer, ήδη από το 1873, είχε εισαγάγει την έννοια της ενσυναίσθησης (*Einfühlung*), για να περιγράψει τη διαδικασία κατά την οποία τα συναισθήματα του ανθρώπου-υποκειμένου προβάλλονται μέσα στο αισθητικό αντικείμενο οδηγώντας έτσι σε ένα είδος ένωσης των δύο¹⁴.

Σχήμα 1.4.

August Schmarsow, 1853-1936

Πηγή: https://upload.wikimedia.org/wikipedia/commons/e/ee/August_Schmarsow_1913.jpg

Η αρχιτεκτονική ως παραγωγός χώρου

Ο Schmarsow προσθέτει στις θέσεις των παραπάνω την έννοια της «κινητικής αντίληψης» (*Bewegungsvorstellung*), την οποία δανείζεται από τον Hildebrand, και υποστηρίζει ότι η εμπειρία της αρχιτεκτονικής πραγματοποιείται δια μέσου της κίνησης¹⁵. Γι' αυτό χρησιμοποιεί ένα σχήμα βασισμένο στη φυσιολογία του ανθρώπινου σώματος και τη σχέση που έχει αυτή με τη χωρική εμπειρία. Ο κατακόρυφος άξονας της έγερσης αποτελεί την πρώτη διάσταση, συμβολίζοντας το ύψος. Η έκταση του σώματος και η συμμετρία του δίνουν τη δεύτερη διάσταση, του μήκους. Η τρίτη διάσταση του βάρους, ισχυρίστηκε ο Schmarsow, δεν είναι δυνατόν να παρατηρηθεί πάνω στο σώμα μας, οπότε, για να γίνει αντιληπτή, απαιτείται η κίνηση¹⁶.

Υποστήριξε ότι όλες οι καλλιτεχνικές δημιουργίες βασίζονται στο σώμα. Η γλυπτική και η ζωγραφική μιλούν συνεπώς για αυτό και μπορούν να αποδώσουν το ύψος και το μήκος. Η μόνη τέχνη, όμως, κατά την οποία μπορούμε να βιώσουμε τον χώρο είναι η αρχιτεκτονική δημιουργία, μιας και μας περικλείει και επιτρέπει μέσα της την κίνηση¹⁷. Το κτήριο γίνεται με αυτόν τον τρόπο αναπόσπαστο από τη σχέση του με το σώμα και την εμπειρία. Μέσω της κίνησης, μάλιστα, έχουμε τη συνεχή εναλλαγή των παραστάσεων λόγω της διαφοροποίησης των χωρικών συσχετισμών, κάτι που είχε ήδη τονίσει ο Hildebrand με την έννοια της «κιναισθησίας»¹⁸.

14. David Depew, 'Empathy, Psychology, and Aesthetics: Reflections on a Repair Concept', *Poroi* (4:1), 2005, σελ. 99-107.
15. August Schmarsow, 'Das Wesen der Architektonischen Schoepfung' (Η Ουσία της Αρχιτεκτονικής Δημιουργίας), διάλεξη στο Πανεπιστήμιο της Λειψίας, 8 Νοεμβρίου 1893.
<http://www.cloud-cuckoo.net/openarchive/Autoren/Schmarsow/Schmarsow1896.htm>
16. A. Schmarsow, 1893.
17. A. Schmarsow, 1893.
18. Adolf von Hildebrand, *The problem of form in painting and sculpture (Das Problem der Form in der bildenden Kunst)*, μτφρ. G. E. Stechert, New York, 1907.

Χρησιμοποιώντας τα παραπάνω επιχειρήματα όρισε ως σκοπό της αρχιτεκτονικής την παραγωγή του χώρου (*Raumgestaltung*)¹⁹. Αυτή η παραγωγή προϋποθέτει την άμεση σχέση με μια ενσώματη εμπειρία. Η αρχιτεκτονική, όπως αναφέρει χαρακτηριστικά, αποτελεί τη «διδόγκωση των σωματικών αισθήσεων σε χωρικές αισθήσεις» (*Raumkörper von aussen*)²⁰. Ο ορισμός του Schmarsow ήρθε εκείνη την εποχή ως κριτική στον εκλεκτικισμό και σε μια κυριαρχία του στυλ στη θεωρία. Η πρωτοκαθεδρία της μορφής, η οποία γίνεται μάλιστα αντικείμενο στατικής εποπτείας, είχε βρει την απαρχή της ήδη από την Αναγέννηση. Συνεπώς, ο Schmarsow επιδιώκει μια έντονη ρήξη με μια ευρύτερη κυρίαρχη θεωρητική παράδοση.

Ο αντίκτυπος της σκέψης του Schmarsow

Το έργο του δεν φαίνεται να επηρέασε άμεσα την αρχιτεκτονική πρακτική και το έργο κάποιου αρχιτέκτονα. Τουλάχιστον, τέτοιες αναφορές δεν είναι σε εμάς γνωστές. Η έμμεση επιρροή του όμως, κυρίως μέσα από το έργο των Frankl, Klein και Le Corbusier, πάνω στη σημασία της κίνησης ως προς την εκτίμηση του χώρου θεωρούμε ότι αποτελεί ορόσημο στην ιστορία της αρχιτεκτονικής. Όσον αφορά τη μορφή των κτηρίων ο αντίκτυπος που είχε ήδη από τον πρώιμο μοντερνισμό είναι ακόμα περισσότερο εμφανής. Με την ανάδειξη της σημασίας του χώρου ατονεί η σημασία της μορφής και ακόμα περισσότερο ο ρόλος του διακόσμου. Η ιστορική «δικαίωση» του κορυφώνεται, όταν ο Siegfried Giedion γράφει το 1940 το *Χώρος, Χρόνος και Αρχιτεκτονική* και εδραιώνει τη σημασία του χώρου ως τη βάση του αρχιτεκτονικού διαλόγου.

Όπως είδαμε, για να ανατρέψει τη «στατικότητα» του αρχιτεκτονικού βιώματος και την πρωτοκαθεδρία της μορφής, ο Schmarsow θέτει τη βάση της σύγχρονης αρχιτεκτονικής πάνω στην κίνηση. Η κίνηση αυτή γίνεται αντιληπτό ότι πραγματοποιείται πάνω σε άξονες οι οποίοι εκπορεύονται από το σώμα και έχουν κατεύθυνση προς ένα σημείο του χώρου²¹. Ορίζει ως σημαντικότερη κατεύθυνση αυτή που ωθεί το σώμα μπροστά, στην οποία το μάτι μπορεί να περιπλανηθεί ελεύθερα και να αποδώσει το βάθος²². Ισχυρίζεται, εν τέλει, ότι ένας μεγάλος άξονας τέτοιου βάθους προσφέρει έναν χώρο ο οποίος είναι κατάλληλος να βιωθεί²³.

Ο Schmarsow, παρότι τοποθετεί τον άνθρωπο στο κέντρο της χωρικής εμπειρίας, φαίνεται να κάνει μια μεγάλη παράλειψη. Επηρεασμένος από τις φυσικές επιστήμες και τη βιολογία, όπως εξηγήσαμε, αμελεί την κοινωνική, οικονομική και πολιτική διάσταση που φέρει το ανθρώπινο σώμα. Υπερτονίζει, αντιθέτως, τη διαπολιτισμική διάσταση των συναισθηματικών και ψυχολογικών παρορμησεων²⁴. Με αυτό τον τρόπο έχουμε στο έργο του μια πρώιμη έκφανση του επιστημονισμού.

Ισχυριζόμαστε ότι η παράδοση του επιστημονισμού, το ζήτημα της κίνησης ως εγγενούς χαρακτηριστικού του χώρου και η αξονικότητα ως εργαλείο για τη μελέτη του επιβιώνουν μέχρι σήμερα. Μάλιστα, υποστηρίζουμε ότι σε μεγάλο βαθμό έχουν αποτελέσει το έναυσμα ή την αιτιολόγηση για την επικράτηση του φονξιοναλισμού ως βασικού κινήτρου πίσω από την παραγωγή του χώρου σε αντίθεση με τις προθέσεις αρκετών εκ των συγχρόνων του Schmarsow. Για να φανεί αυτή μας η θέση, θα παρουσιάσουμε συνοπτικά παραδείγματα σταθμών στην εξελικτική πορεία των όρων που αναφέρθηκαν με απώτερο σκοπό την εστίαση στη σχολή του *space syntax*. Η τελευταία θεωρούμε ότι αποτελεί χαρακτηριστικό παράδειγμα ενσάρκωσης των σημείων της γενικότερης κριτικής που επιδιώκεται εδώ.

19. Rainer Schützeichel, 'Architecture as Bodily and Spatial Art: The Idea of Einfühlung in Early Theoretical Contributions by Heinrich Wölfflin and August Schmarsow', *Architectural Theory Review* (18:3), 2013, σελ. 293-309.

20. M. W. Schwarzer, 1991.

21. Douglas Vieira de Aguiar, 'Space, Body and movement: notes on the research of spatiality in architecture', *Arqtexto/Propar* (8), Porto Alegre, 2006, σελ. 74-94.

22. D. V. de Aguiar, 2006.

23. D. V. de Aguiar, 2006.

24. M. W. Schwarzer, 1991.

6. Μερικά στιγμιότυπα της εξέλιξης του χώρου στην αρχιτεκτονική του 20ου αιώνα

Paul T. Frankl

Τη σκυτάλη σχετικά με τη σημασία της κίνησης παραλαμβάνει από τον Schmarsow ο Αυστριακός αρχιτέκτονας και σχεδιαστής επίπλου Paul T. Frankl κυρίως μέσα από το έργο του *Αρχές της Αρχιτεκτονικής Ιστορίας*²⁵. Σε αυτό διατηρεί τη σημασία της αξονικότητας και μάλιστα την επεκτείνει εισάγοντας την ιδέα ενός δικτύου κίνησης στο οποίο περιλαμβάνεται κάθε δυνατή κίνηση του σώματος²⁶. Σημαντική προσθήκη, επίσης, στα πλαίσια των θέσεων του Frankl αποτελεί η αναγνώριση του κτηρίου ανεξάρτητα από την καλλιτεχνική του αξία ως πολιτισμικού τεκμηρίου. Η ανθρώπινη δραστηριότητα προσδίδει στον χώρο μία λογική διάσταση και είναι δυνατόν να αναγνωρίσουμε σε αυτόν μια υποβόσκουσα γενική ιδέα ή ένα σχέδιο²⁷. Καλύπτεται σε έναν βαθμό με αυτό τον τρόπο η σημαντική παράλειψη του Schmarsow όσον αφορά την πολιτισμική διάσταση της χωρικής εμπειρίας.

Alexander Klein

Ήδη από τον Frankl έχουμε την ανάδειξη της σημασίας του κτηριακού προγράμματος ως παραμέτρου της χωρικής εμπειρίας. Ο αρχιτέκτονας Alexander Klein χρησιμοποιεί διαγράμματα σε κάτοψη, για να περιγράψει πώς πραγματοποιείται η κίνηση σε έναν χώρο, τα οποία, παρότι σχεδιασμένα το 1928, φαντάζουν εκπληκτικά σύγχρονα. Ο Evans ισχυρίζεται ότι για τον Klein οι αναπάντεχες συναντήσεις χρηστών του χώρου προκαλούν «τριβή» και θα πρέπει να αποφεύγονται προς χάριν της λειτουργικότητας²⁸. Ο τίτλος, μάλιστα, της πρότασής του ως *Το Λειτουργικό Σπίτι για μια Διαβίωση Άνευ Τριβής* αποτελεί χαρακτηριστικό παράδειγμα φονξιοναλιστικής προσέγγισης.

Le Corbusier

Ο Le Corbusier με την εμβέλεια του φυσικού και θεωρητικού του έργου παγιώνει τη σημασία των αξόνων ως εργαλείων μορφοποίησης της χωρικής τάξης και πρόθεσης. Θεωρεί την αξονικότητα εγγενές χαρακτηριστικό όχι απλώς κάθε πρακτικής αλλά της ίδιας της ανθρώπινης φύσης. «Ο άξονας είναι ίσως η πρώτη ανθρώπινη εκδήλωση. Είναι το μέσο κάθε ανθρώπινης πράξης. Το παιδί που παραπατάει τείνει στον άξονα, ο άνθρωπος που παλεύει ενάντια στην καταιγίδα της ζωής χαράζει έναν άξονα. Ο άξονας είναι το στοιχείο που βάζει τάξη στην αρχιτεκτονική...Η αρχιτεκτονική δημιουργείται πάνω σε άξονες.»²⁹

Ο «αρχιτεκτονικός περίπατος», όπως τον ορίζει, αφορά στην ουσία του την κατάλληλη διάταξη, δηλαδή την ιεράρχηση των αξόνων και την ιεράρχηση των προθέσεων³⁰. Αυτός είναι δυνατόν να αξιολογηθεί στο βαθμό που επιτρέπει την υλοποίηση μιας συγκεκριμένης δραστηριότητας. Σε σύμπτωση και αυτός με τον Frankl υποστηρίζει ότι το κτηριακό πρόγραμμα αποτελεί τη λογική βάση με την οποία θα υλοποιηθεί ένας λειτουργικός αρχιτεκτονικός περίπατος³¹. Σε αυτά τα πλαίσια η κάτοψη αποτελεί το κύριο εργαλείο για τον σχεδιασμό και

25. Paul Frankl, *Principles of Architectural History*, μτφρ. James F. O'Gorman, The MIT Press, Cambridge, Massachusetts, 1968.

26. D. V. de Aguiar, 2006.

27. "Many people can surrender themselves to poetic or sentimental moods on a well-preserved medieval castle, but only the few who have a vivid conception of the weapons and the conduct of war in that period will understand it".

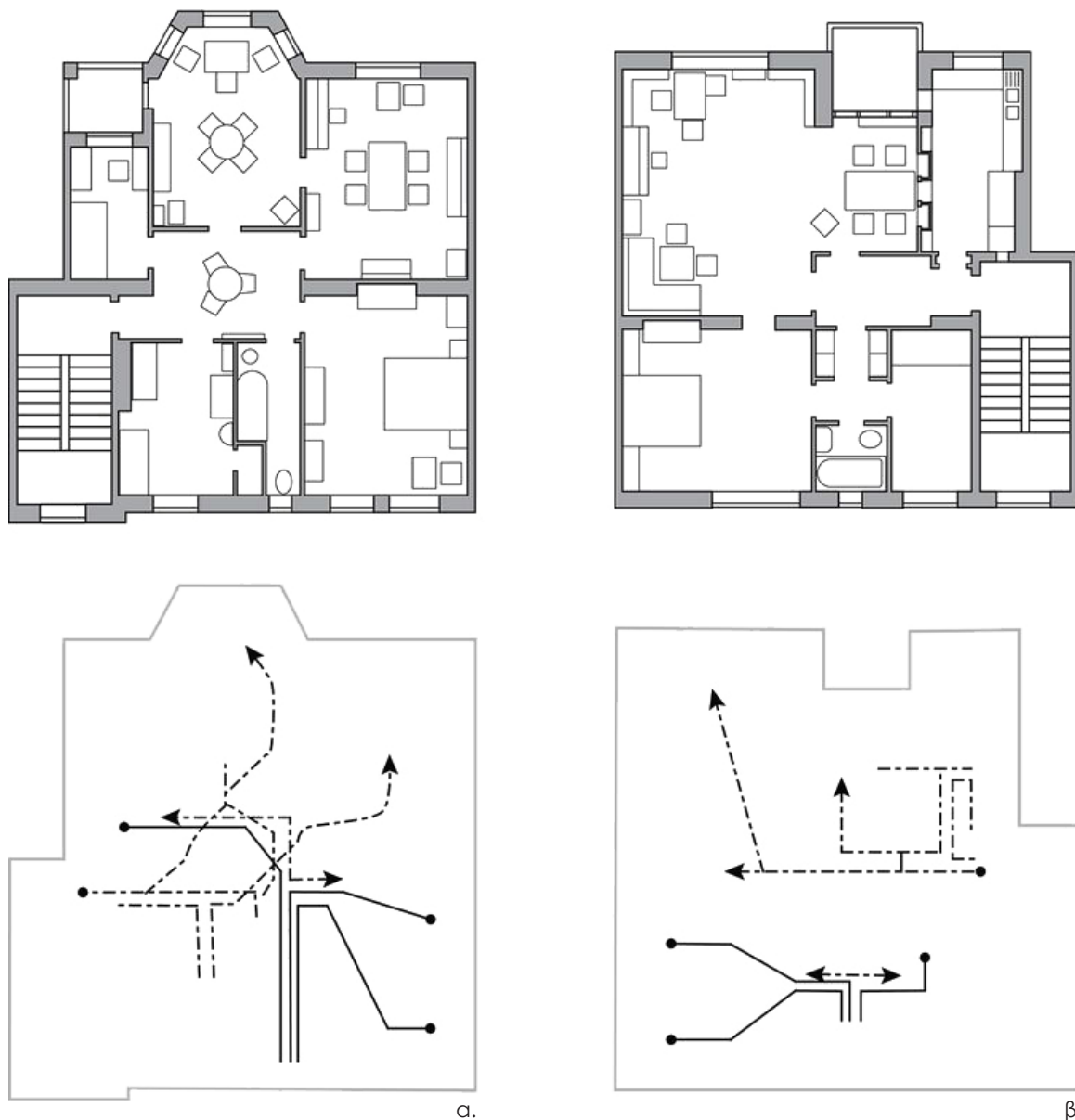
D. V. de Aguiar, 2006.

28. Evans, R. Figures, Doors and Passages, *Architectural Design*, 1978, σελ. 267-278.

29. Le Corbusier, *Για μια Αρχιτεκτονική (Vers une Architecture)*, μτφρ. Παναγιώτης Τουρνικιώτης, Εκκρεμές, Αθήνα, 2005, σελ. 151.

30. Le Corbusier, 2005, σελ. 151.

31. D. V. de Aguiar, 2006.

Σχήμα 1.5. Alexander Klein, *Functional House for Frictionless Living*, 1928

Η διάταξη του διαμερίσματος α. αξιολογείται ως λιγότερο επιθυμητή από αυτή του β., μιας και στο δεύτερο οι ροές κίνησης δεν μπλέκονται μέσα στο χώρο.

Πηγή: <http://jsah.ucpress.edu/content/ucpjsah/76/1/82/F16.large.jpg>

την ανάγνωση του αρχιτεκτονικού περιπάτου³².

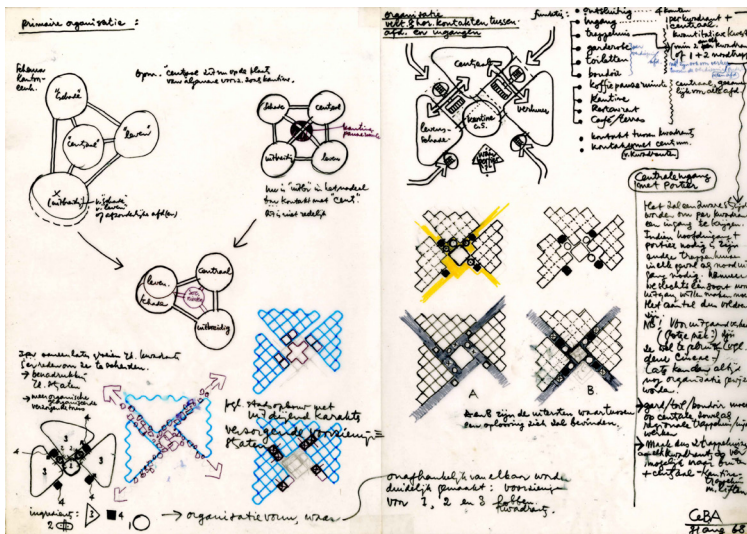
Θεωρεί ότι οι άξονες που χαρακτηρίζουν τους χώρους δεν είναι ισάξιοι και ότι η διαβάθμιση τους βρίσκεται σε άμεση σχέση με τη λειτουργία και την εκάστοτε δραστηριότητα. Η ιεράρχηση αυτή καθορίζει ζητήματα ένταξης και αποκλεισμού, ορατότητας και μη και προσβασιμότητας³³. Ορίζοντας έτσι τη διάσταση του χώρου και τη σχέση του με τη λειτουργία, ο Le Corbusier αποτέλεσε βασικό σημείο αναφοράς για αρκετές χωρικές θεωρίες οι οποίες βασίστηκαν στην εδαφικότητα.

32. Le Corbusier, 2005, σελ. 145.

33. Le Corbusier, 2005, σελ. 151.

Herman Hertzberger

Πριν περάσουμε στην περιγραφή του space syntax, η οποία αποτελεί την πλέον συστηματοποιημένη μορφή των παραπάνω ιδεών, αξίζει να αναφέρουμε το έργο του Herman Hertzberger που αποτελεί ουσιαστικά οργανικό πρόγονό τους. Ο Hertzberger προτείνει την ανάλυση των διαφορετικών χώρων ανάλογα με τον βαθμό της ιδιωτικότητάς τους, όπως αυτή διαφαίνεται μέσα από τις διάφορες εκφράσεις της εδαφικότητας στην ευρύτερη διάταξη³⁴. Εισάγει, επίσης, την ιδέα της «πολλαπλότητας» (polyvalence) στον σχεδιασμό προτείνοντας συνθέσεις χώρων με κοινές διαστάσεις οι οποίοι διαφοροποιούνται μόνο μέσω της θέσης τους στη διάταξη. Η διαφορά της πολλαπλότητας από έναν σχεδιασμό χώρων «πολλαπλών χρήσεων» είναι ότι σε αυτούς οι χρήσεις προβλέπονται, ενώ στην πρώτη περίπτωση το πεδίο των δυνατοτήτων αφήνεται ελεύθερο στις ανάγκες των χρηστών³⁵. Μια περισσότερο δομημένη, συστηματοποιημένη και μαθηματική προσέγγιση των προτάσεων του Hertzberger έρχονται να προτείνουν οι Hillier και Hanson.

Σχήμα 1.6.

Herman Hertzberger, Polyvalence, σκίτσα για το σύμπλεγμα γραφείων Centraal Beheer, 1972

Πηγή: http://www.bmiaa.com/wp-content/uploads/2015/05/pag-323-CeBA_schets-720-31-aug-68.jpg

Σχήμα 1.7.

Herman Hertzberger, σύμπλεγμα γραφείων Centraal Beheer, 1972

Πηγή: https://www.architectsjournal.co.uk/pictures/2000x2000fit/7171/1400771_CeBA.jpg

34. “The concepts ‘public’ and ‘private’ may be seen and understood in relative terms as a series of spatial qualities which, differing gradually, refer to accessibility, responsibility, the relation between private property and supervision of specific spatial units”.

Herman Hertzberger, *Lessons for Students of Architecture*, 010 Publishers, Rotterdam, 2001, σελ. 13.

35. Herman Hertzberger, ‘Polyvalence’, *Architectural Design* (231), 2013, σελ. 106-113.

ε. Η ανάλυση του χώρου στο space syntax

Πριν αναλύσουμε τους βασικούς τομείς της θεωρίας τους, κρίνεται σκόπιμο να εξηγήσουμε, γιατί δίνουμε τόσο μεγάλη βάση σε αυτή τη συγκεκριμένη προσέγγιση. Νύξεις έχουν ήδη πραγματοποιηθεί στο κείμενο, αλλά θεωρούμε απαραίτητο να παρουσιάσουμε δομημένα εδώ το σκεπτικό μας.

Η επιλογή του «συντακτικού του χώρου» ως βασικού ιδεολογικού αντιπάλου

Η θεωρία του space syntax πιστεύουμε ότι αποτελεί την ωρίμανση όλης της γενεαλογίας που παρουσιάσαμε. Πράγματι, μέσα από το πρίσμα του φονξιοναλισμού εξετάζει τον χώρο με όρους εδαφικότητας και ευληπτότητας και αντιμετωπίζει την κίνηση μέσα από τη χρήση των αξόνων ως τη βασική λειτουργία των χρηστών σε αυτόν. Είναι ένα πλήρες οικοδόμημα με ιστορία, όπως θα περιγράψουμε, ήδη από το 1976, το οποίο συνεχώς ενημερώνεται και εμπλουτίζεται από νέες μελέτες. Εκτός των δύο βιβλίων που αποτελούν τον κορμό της θεωρίας του, ένας όγκος βιβλιογραφίας θεωρητικών και πειραματικών άρθρων είναι προσβάσιμος στο διεθνές κοινό. Όπως έχουμε ήδη αναφέρει, ακόμα και το εργαλείο εφαρμογής της θεωρίας διατίθεται ελεύθερα στο διαδίκτυο. Το «συντακτικό του χώρου», όπως είναι εμφανές, αποτελεί μια αρκετά εξωστρεφή σχολή σκέψης. Η εμβέλειά του εκτείνεται στον ακαδημαϊκό, στον ερευνητικό τομέα, και σε αυτόν της εφαρμογής, με διεθνή γραφεία, όπως αυτό των Foster & Partners³⁶, να το έχουν εντάξει σε μελέτες τους.

Σχήμα 1.8.

Space Syntax, Ανάλυση της πλατείας Trafalgar για λογαριασμό του γραφείου Foster & Partners, 1996

Πηγή: <https://s-media-cache-ak0.pinimg.com/originals/34/8b/14/348b14530e29eeceb-03f3b27e458622d.jpg>

Ο λόγος, επομένως, που επιλέγεται πέραν της προφανούς και διαδεδομένης σημασίας του είναι ότι αποτελεί ένα συνεκτικό κατασκευάσμα και επομένως μπορεί να του ασκηθεί συνεπής κριτική. Τα ζητήματα της εποπτείας και της εδαφικότητας που θέτει θα αποτελέσουν και στη δική μας έρευνα βασικούς πυλώνες. Αντίθετα με τη δική μας στόχευση, η πολιτισμική διάσταση του χώρου μόνο κατά περίπτωση λαμβάνεται υπόψη στο space syntax και συνεπώς τα αποτελέσματά του μιλούν για έναν χώρο «μηχανή». Επιλέγουμε εν τέλει το space syntax, γιατί επικεντρώνεται στη λειτουργία και όχι στην εμπειρία και προσφέρει υπερπληθώρα πειραματικών αποτελεσμάτων, ώστε να αντιπαραθέσουμε σε αυτά τις παρατηρήσεις και προβλέψεις από το δικό μας εργαλείο χωρικής ανάλυσης.

36. Αναφερόμαστε, εδώ, στον διαγωνισμό του 1996 για τον επανασχεδιασμό της πλατείας Trafalgar στο Λονδίνο όπως και στην πιο πρόσφατη συνεργασία του γραφείου Foster & Partners με την ομάδα του space syntax, πάλι στην πρωτεύουσα του Ηνωμένου Βασιλείου, στην πρότασή τους SkyCycle το 2013 για ένα δίκτυο ποδηλατοδρόμων μήκους 220 χιλιομέτρων.

To space syntax ως θεωρία

Η θεωρία του «συντακτικού του χώρου» βρίσκει την απαρχή της στις πρώτες έρευνες του Bill Hillier ήδη από το 1976³⁷. Η συστηματοποίησή της όμως έρχεται το 1984 με την έκδοση του βιβλίου *The Social Logic of Space* το οποίο συνυπογράφεται από τον Hillier και την Julienne Hanson. Σε αυτό, πέρα από τους βασικούς προβληματισμούς και θέσεις που περιγράφονται εμπειριστικά, δίνεται και η μεθοδολογία κατασκευής ενός εργαλείου ανάλυσης του χώρου με στόχο την ερμηνεία της κοινωνικής του διάστασης.

Οι συγγραφείς του βιβλίου ξεκαθαρίζουν εξ αρχής τη διαφοροποίησή τους από τη μορφολατρεία που αναγνωρίζουν ότι έχει επιστρέψει στην αρχιτεκτονική της εποχής τους, κάτι που σε πολύ μεγάλο βαθμό ισχύει και σήμερα. Ισχυρίζονται ότι, ακόμα και όταν η στόχευση στρέφεται στα χωρικά ζητήματα, γίνεται με όρους επιφανειών, κάτι που παραπέμπει κατά συνέπεια στη μορφή και πραγματοποιείται μέσω της διαίσθησης του αρχιτέκτονα ή χειρότερα σύμφωνα με το εκάστοτε αισθητικό παράδειγμα της εποχής³⁸. Οι Hillier και Hanson προτείνουν ότι, για να γίνει σωστή ανάλυση και αξιολόγηση του χώρου, απαιτείται μια έλλογη και ενσυνείδητη διαδικασία. Ο αρχιτέκτονας, όπως θα δηλώσει αργότερα ο Hillier, είναι πρώτα επιστήμονας και έπειτα έχει τη δυνατότητα να γίνει συνθέτης, με τις δύο φάσεις να βρίσκονται σε σαφή χρονική ακολουθία³⁹.

Στο *Social Logic of Space* έχουμε, όπως μας προδιαθέτει και ο τίτλος, την αναζήτηση των δομών που συνδέουν την κοινωνία με τον χώρο και την αλληλεπίδραση που παρουσιάζουν τα δύο. Ο χώρος, κατά συνέπεια, δεν έχει νόημα να αντιμετωπιστεί ως προς τη μορφή του, μιας και από αυτή δεν μπορούμε να αναγνώσουμε την κοινωνική σημασία⁴⁰. Μέσα από αυτό το πρίσμα ο μεμονωμένος χώρος δεν παρουσιάζει κανένα ενδιαφέρον. Η διάταξη (*configuration*) των διαφορετικών ενότητων του έχει σημασία, όπως και οι σχέσεις στις οποίες αυτές αναφέρονται και υποστηρίζουν⁴¹.

Ο χώρος με αυτή την έννοια είναι τοπολογικός, και πράγματι στο εργαλείο του *space syntax* δεν λαμβάνονται υπόψη μετρικά μεγέθη. Οι συγγραφείς αναδεικνύουν τις θέσεις του Piaget για τον τρόπο με τον οποίο μαθαίνουν να αντιλαμβάνονται τον χώρο τα παιδιά μέσω της εγγύτητας, του διαχωρισμού, της χωρικής ακολουθίας, της περικλεισης και της γειτνίασης, για να δείξουν ότι η βάση της χωρικής αντίληψης γίνεται μέσα από την αναγνώριση σχέσεων⁴². Σκεφτόμαστε «με σχέσεις» και όχι «για σχέσεις»⁴³ και αυτές είναι που αποτελούν την κοινωνική λογική και ορίζουν έπειτα το συντακτικό του χώρου. Το συντακτικό αυτό, όπως γράφουν χαρακτηριστικά, «είναι τα ατελή μαθηματικά του τεχνητού»⁴⁴. Επειδή μας είναι δύσκολο να σκεφτούμε όμως «για σχέσεις», καταφεύγουμε στο να μιλάμε για μορφές, κάτι που μας είναι πολύ οικειότερο⁴⁵. Δανειζόμενοι έννοιες από τη βιολογία θα ισχυριστούν για το ίδιο ζήτημα ότι ο φαινότυπος στην αρχιτεκτονική είναι χωρικός, ενώ ο γενότυπος είναι δια-χωρικός (*transpatial*)⁴⁶ και συνεπώς αυτός πρέπει να είναι το κεντρικό ζήτημα εξέτασης.

Το *Social Logic of Space* αποτελεί ένα γοητευτικό κατασκευάσμα και δικαιολογεί με την ξεκάθαρη δομή του και το εύρος των εφαρμογών της θεωρίας που προτείνει τη μετέπειτα δημοφιλή της μεθόδου. Η προσπάθεια, μάλιστα, ανάδειξης της κοινωνικής λογικής του χώρου, με στόχο την παραγωγή αρχιτεκτονικής η οποία θα είναι σε συμφωνία με τις διεργασίες και τις ανάγκες της κοινωνίας, φαίνεται να είναι μια διάχυτη ελκρινής πρόθεση σε όλο το κείμενο.

37. C. Derix, 2013, σελ. 21.

38. Bill Hillier, Julienne Hanson, *The Social Logic of Space*, Cambridge University Press, New York, 1984, σελ. 3.

39. B. Hillier, 2007, σελ. 7.

40. B. Hillier, J. Hanson, 1984, σελ. Ιx, x.

41. B. Hillier, J. Hanson, 1984, σελ. 16.

42. B. Hillier, J. Hanson, 1984, σελ. 47.

43. B. Hillier, J. Hanson, 1984, σελ. 2.

44. B. Hillier, J. Hanson, 1984, σελ. 48.

45. B. Hillier, J. Hanson, 1984, σελ. 2.

46. B. Hillier, J. Hanson, 1984, σελ. 42.

Η στόχευση αυτή όμως, παρότι φαίνεται να παραμένει στους τύπους ισχυρή, παραγκωνίζεται στην εξέλιξη της θεωρίας στο *Space is the Machine* και στην πληθώρα των πρακτικών της εφαρμογών. Το *Space is the Machine* εκδίδεται το 1996 και έχει αποκλειστικό συγγραφέα τον Hillier. Ήδη από το ύψος του κειμένου του βιβλίου μπορεί να φανεί η αλλαγή που έχει επέλθει μέσα σε αυτά τα δώδεκα χρόνια. Ο συγγραφέας θεωρεί ότι είναι απαραίτητη μια θεωρία η οποία θα έχει στόχο την εύρεση κανονικοτήτων στον χώρο και θα χαρακτηρίζεται από μια «αντικειμενική και αναλυτική μέθοδο»⁴⁷. Από αυτές τις προγραμματικές δηλώσεις μπορούμε να διαγνώσουμε την πλήρη στροφή στον επιστημονισμό ο οποίος χαρακτηρίζει από τότε το *space syntax*. Σε όλο το βιβλίο βρίσκουμε συνεχείς αναφορές στη λειτουργία και η σχετικότητα του *Social Logic of Space* αντικαθίσταται συχνά από αφορισμούς.

Οι αφορισμοί αυτοί συνήθως δεν αναφέρονται απλώς στη θέση του συγγραφέα, αλλά και σε γενικεύσεις για τα κίνητρα και τις αντιλήψεις του ευρύτερου κοινού. Οι φράσεις του «οι άνθρωποι ανησυχούν για τα μέρη που φαίνεται να μην λειτουργούν»⁴⁸ και «η σχέση μορφής-λειτουργίας φαίνεται να είναι αυτό που οι άνθρωποι αναμένουν ότι οι αρχιτεκτονικές θεωρίες θα αφορούν»⁴⁹ δείχνουν ότι προβάλλει την ιδεολογία του και πέρα από τον χώρο των αρχιτεκτόνων. Είναι μάλλον εύκολο να αναλογιστούμε ότι οι άνθρωποι κάθε άλλο παρά με όρους λειτουργίας αναφέρονται στους χώρους. Ένας χώρος μπορεί να κριθεί στενός, ευρύς, αποπνιχτικός, όμορφος ή άσχημος, επικίνδυνος και αμέτρητα άλλα ποιοτικά επίθετα, προτού αναφερθεί ως λειτουργικός ή μη.

Τέλος, υποστηρίζει ότι οι σημερινές πόλεις έχουν προτεραιότητα τη λειτουργικότητά τους (*working city*)⁵⁰ και χαρακτηρίζει ως «περιέργες» (*strange*) αυτές που έχουν βασιστεί στη συμβολική αξία του χώρου, τις οποίες τις θεωρεί «αδιέξοδο»⁵¹. Το «περιέργο» έγκειται σε αυτή την περίπτωση στο γεγονός ότι ο Hillier παίρνει ως δεδομένο αυτό που θέλει να αποδείξει. Ουσιαστικά, μας λέει ότι το εργαλείο του το οποίο περιγράφει τη λειτουργία αστοχεί στις πόλεις οι οποίες δεν έχουν αυτή την στόχευση ως βάση τους, και αυτό τις κατατάσσει ως «περιέργες». Αναδεικνύεται με αυτό τον τρόπο η έλλειψη της συμβολικής διάστασης του χώρου στην εφαρμογή της ανάλυσης του *space syntax*. Προσπάθειες είχαν γίνει στο *Social Logic of Space* να συμπεριληφθεί η νοηματοδότηση μέσω της ευφυούς έννοιας της «μη-εναλλαξιμότητας» (*uninterchangeability*)⁵², η οποία όμως εγκαταλείφθηκε στη συνέχεια.

Πολλά περισσότερα θα μπορούσαν να ειπωθούν ως κριτική για αυτό το δεύτερο βιβλίο που φαίνεται να έχει απολέσει την πνοή του πρώτου όπως και για τις πολυπληθείς έρευνες που έχουν γίνει μέχρι σήμερα, αλλά κάτι τέτοιο θα ξέφευγε από τη στόχευση της δικής μας μελέτης.

To space syntax ως εργαλείο

Στην εργαλειακή του μορφή το *space syntax* ξεκινάει χωρίζοντας τους διάφορους κυρτούς χώρους της πόλης σε «χάντρες» και «κλωστές»⁵³, όπως τους ονομάζει, και στη συνέχεια δημιουργεί γραφήματα με τις «χάντρες» να είναι οι κόμβοι και τις «κλωστές» να είναι οι γραμμές⁵⁴. Προϋπόθεση για τα παραπάνω είναι η ιδέα ότι το σχήμα του χώρου οδηγεί ή τουλάχιστον ευνοεί διαφορετικό είδος κίνητης συμπεριφοράς των χρηστών του. Οι κλωστές αναφέρονται σε άξονες οι οποίοι θεωρούνται ότι παραπέμπουν περισσότερο στην κίνηση ενώ οι χάντρες περιγράφουν κυρτούς χώρους που σύμφωνα με τους Hillier και Hanson οδηγούν στη στάση⁵⁵.

47. B. Hillier, 2007, σελ. 4.

48. B. Hillier, 2007, σελ. 290.

49. B. Hillier, 2007, σελ. 290.

50. B. Hillier, 2007, σελ. 184.

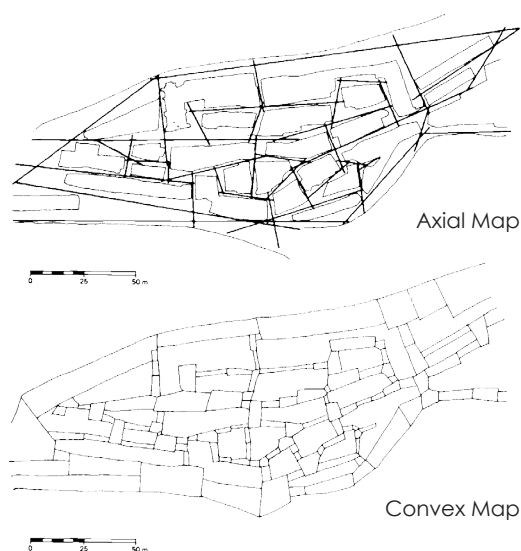
51. B. Hillier, 2007, σελ. 171.

52. B. Hillier, J. Hanson, 1984, σελ. 214, 215.

53. B. Hillier, J. Hanson, 1984, σελ. 10.

54. B. Hillier, J. Hanson, 1984, σελ. 90-92.

55. B. Hillier, J. Hanson, 1984, σελ. 96.

Σχήμα 1.9.

Alpha-analysis σε μια μικρή πόλη από την περιοχή Var της Γαλλίας

Πηγή: Bill Hillier, Julienne Hanson, *The Social Logic of Space*, Cambridge University Press, New York, 1984, σελ. 90-92.

Επειδή το παραπάνω μοντέλο δεν ήταν πολύ ευέλικτο και εμπειρείχε την αυθαιρεσία του διαχωρισμού χάντρας και κλωστής, επιλέχθηκε η αναγωγή του χώρου στους βασικούς του άξονες δημιουργώντας με αυτόν τον τρόπο γραφήματα όπου αυτοί αποτελούσαν πλέον τους κόμβους. Με αυτό τον τρόπο μπορούμε να παράγουμε χαρτογραφήσεις που αξιολογούν τους χώρους με βάση τον «έλεγχο»⁵⁶ και κυρίως την «ένταξη»⁵⁷ που παρουσιάζει ένας άξονας όσον αφορά τη σχετική του θέση με τους άλλους. Αυτή μπορεί να γίνει καλύτερα νοητή ως η σχετική κεντρικότητα που έχει ένας συγκεκριμένος χώρος μέσα στην ευρύτερη διάταξη.

Η τελευταία φάση του εργαλείου έρχεται με τη δημιουργία του *depthmap* το 2001 από τον Alasdair Turner⁵⁸. Αυτό είναι ένα πρόγραμμα το οποίο έχει τη δυνατότητα να μελετήσει τα διαγράμματα χωρικών αξόνων που αναφέρθηκαν μόλις όπως και την παράμετρο της οπτικής ανάγνωσης του χώρου μέσω της χρήσης των *isovists*, όπως περιγράφηκαν για πρώτη φορά από τον Michael Benedikt⁵⁹. Τα *isovists* αναπαριστούν την επιφάνεια και το εύρος της εποπτείας από μία συγκεκριμένη θέση του χώρου. Το *depthmap* χωρίζει τον χώρο μέσω ενός κανάβου και έτσι η ανάλυση δεν αφορά δωμάτια ή αφηρημένες χωρικές ενότητες, όπως παλαιότερα, αλλά κάθε θέση του χώρου συγκρίνεται με όλες τις υπόλοιπες λαμβάνοντας έτσι έμμεσα και τις διαστάσεις του χώρου.

Το εργαλείο με αυτόν τον τρόπο αποσκοπεί στο να περιγράψει αυτό που αναφέρεται στο *Space is the Machine* ως «γενική λειτουργία» (*generic function*⁶⁰) του χώρου. Τα *axial maps* περιγράφουν καλύτερα την «ένταξη» μιας θέσης στη διάταξη και κατά συνέπεια αφορούν την κίνηση, τον έλεγχο και την εδαφικότητα που αυτή παρέχει. Τα *isovists* από την άλλη

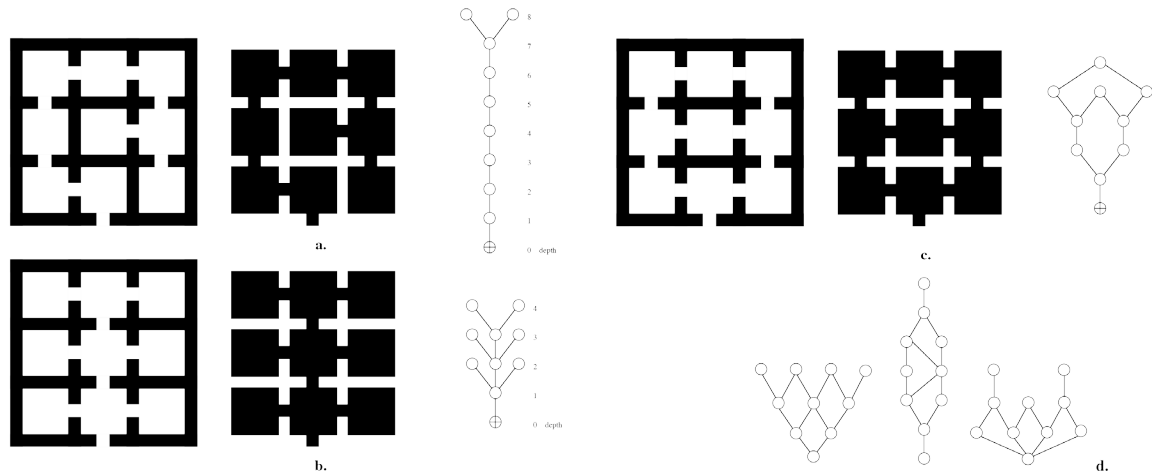
56. "...every convex or axial space in the system will have a certain description; that is, a certain set of syntactic relations to X, x, y and Y, which may be described and quantified in terms of its degree of symmetry-asymmetry, and distributedness - nondistributedness. These values indicate the degree of unitary or diffused control of that space; that is, the extent to which it participates in a system of ringy routes, and the degree of integration or segregation of that space with respect to the whole system;"
B. Hillier, J. Hanson, 1984, σελ. 97.

57. "...the degree of integration or segregation of that space with respect to the whole system, i.e. the extent to which a space renders the rest of the settlement shallow and immediately accessible;"
B. Hillier, J. Hanson, 1984, σελ. 97.

58. Alasdair Turner, 'Depthmap: A Program to Perform Visibility Graph Analysis', *3rd International Symposium on Space Syntax*, Georgia Institute of Technology, 2001.

59. Alasdair Turner, Maria Doxa, David O'Sullivan, Alan Penn, 'From isovists to visibility graphs: a methodology for the analysis of architectural space', *Environment and Planning B: Planning and Design* (28), 2001, σελ. 103-121.

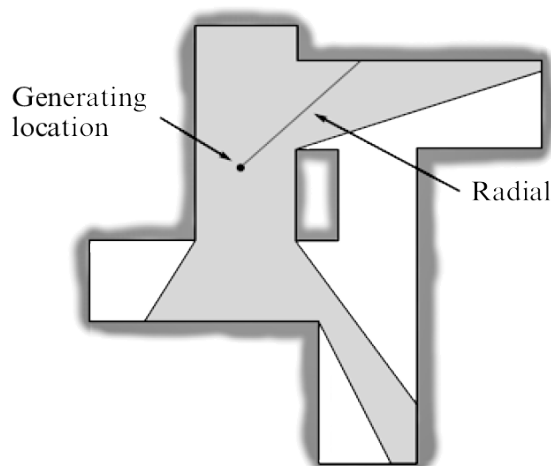
60. B. Hillier, 2007, σελ. 6

Σχήμα 1.10. Γραφήματα διάταξης χώρων

Πηγή: Bill Hillier, *Space is the Machine, Space Syntax* (pdf edition), 2007 (1η έκδ. 1996), σελ. 21.

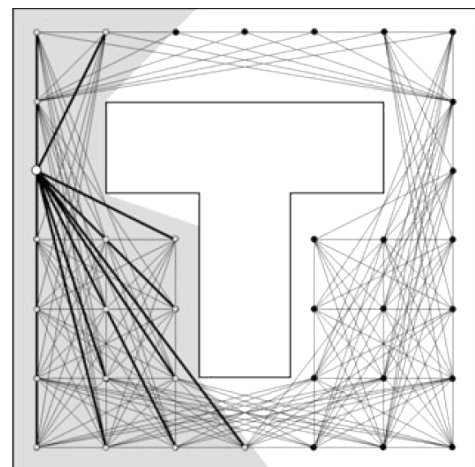
χρησιμοποιούνται, για να μιλήσουν κυρίως για το ζήτημα της ευληπτότητας και τις επιπτώσεις που έχει αυτή στο χρήστη. Η γενική λειτουργία δεν δεσμεύει αιτιοκρατικά τον χώρο, αλλά ορίζει το πλαίσιο στο οποίο ο χρήστης καλείται να δράσει⁶¹. Οι αναλύσεις βέβαια που έχουν δημοσιευθεί μέχρι σήμερα συχνά ισχυρίζονται ότι μπορούν να προβλέψουν με ικανοποιητική ακρίβεια τη χωρική συμπεριφορά των ανθρώπων.

Σχήμα 1.11.

Το isovist πολύγωνο. Η ορατή επιφάνεια από μία συγκεκριμένη γενέτειρα

Πηγή: Alasdair Turner, Maria Doxa, David O'Sullivan, Alan Penn, 'From isovists to visibility graphs: a methodology for the analysis of architectural space', *Environment and Planning B: Planning and Design* (28), 2001, σελ. 104.

Σχήμα 1.12.

Παράδειγμα ενός visibility graph

Πηγή: Alasdair Turner, Maria Doxa, David O'Sullivan, Alan Penn, 2001, σελ. 108.

61. B. Hillier, 2007, σελ. 302

Αναδείξαμε και μέσα από την εξέταση του *space syntax* την εμβέλεια που έχει αποκτήσει ο φονξιοναλισμός στην αρχιτεκτονική σκέψη. Είδαμε πώς κάτι τέτοιο αναδύεται ήδη από τις αρχές του 20ου αι., και κάποιος θα μπορούσε να ισχυριστεί ότι έχει τις ρίζες του ήδη από τα μέσα του 19ου με Γερμανούς θεωρητικούς, όπως ο Karl Botticher, να συνδέουν τη μορφή και την κατασκευαστική λογική του κτηρίου με τη λειτουργία του χώρου⁶². Πιστεύουμε, επίσης, ότι η χρήση του άξονα ως εργαλείου, παρότι απορρέει από μια κιναισθητική λογική, καταλήγει λόγω της αναγωγής όλης της χωρικής εμπειρίας σε αυτόν να ενισχύει μια λειψή ανάλυση του ανθρωποκεντρικού χώρου. Έτσι, το εργαλείο καθορίζοντας σε μεγάλο βαθμό τον τρόπο σκέψης των αρχιτεκτόνων οδήγησε στην επικράτηση του επιστημονισμού, ψήγματα του οποίου βρίσκουμε ήδη στο έργο του Schmarsow.

Αναζητώντας μια βάση εξέτασης για τη χωρική εμπειρία θα επιστρέψουμε στα τέλη του 19ου αι., για να εξετάσουμε τη θεωρία της ενσυναίσθησης που ενέπνευσε τον Schmarsow. Η ιδέα ότι ο χώρος παράγεται από σχέσεις αλληλεπίδρασης, όπως αναδεικνύεται από την ενσυναίσθηση, επιβιώνει και στο *space syntax*, μιας και από αυτήν πηγάζει η αντίληψη ενός τοπολογικού χώρου.

Από αυτήν έχουν προκύψει αρκετά πιο «ευαίσθητες» από το *space syntax* χωρικές θεωρήσεις, όπως αυτή του Bruno Zevi, ο οποίος μας λέει ότι «η χωρική εμπειρία της αρχιτεκτονικής εκτείνεται στην πόλη, στους δρόμους, στις πλατείες, στα σοκάκια και στα πάρκα και οπουδήποτε η δραστηριότητα του ανθρώπου έχει οριοθετημένα κενά, οπουδήποτε έχουμε έναν περικλειστο χώρο»⁶³. Αντίστοιχα, η γνωστή διαδρομή του Πικιώνη στον λόφο της Ακρόπολης και του Φιλοπάππου θεωρείται ότι αξιοποιεί τις οπτικές φυγές που αναδύονται κατά την κίνηση για να παραγάγει μια χωρική σύνθεση που απαιτεί τη βιωματική εμπειρία προκειμένου να γίνει καταληπτή. Τέλος, αξίζει να αναφέρουμε τις θέσεις του Kevin Lynch ο οποίος στο βιβλίο του *The Image of the City* του 1960 παρουσιάζει τις βασικές παραμέτρους που χρησιμοποιούν οι κάτοικοι μιας πόλης για να μιλήσουν για αυτή. Η συνήθης αναφορά σε αυτόν γίνεται στη βάση των κατηγοριοποιήσεων σε *paths, edges, districts, nodes* και *landmarks*⁶⁴. Ο Julian Beinart, συνάδελφος του Lynch και καθηγητής στο MIT, αναφέρει ότι «το πραγματικό μήνυμα του Lynch είναι ότι μόνο μιλώντας με τους κατοίκους μιας πόλης μπορούμε να την καταλάβουμε»⁶⁵.

Ας επιστρέψουμε όμως στον 19^ο αι. και στην Ενσυναίσθηση για να αναδείξουμε ποιες πλευρές της κρίνουμε σκόπιμο να αξιοποιήσουμε.

στ. Η ιστορία της ενσυναίσθησης

Η ενσυναίσθηση ως αισθητική θεωρία

Όταν ο όρος ενσυναίσθηση χρησιμοποιείται σήμερα, είναι, για να περιγράψει μια νοητική διεργασία στα πλαίσια της ανθρωποκεντρικής ψυχολογίας με την οποία είμαστε σε θέση να εισέλθουμε στον εσωτερικό κόσμο του άλλου και να αντιληφθούμε την ψυχολογική του κατάσταση⁶⁶. Στην αρχική της μορφή, όμως, η ενσυναίσθηση υπήρξε ένα κίνημα στον χώρο της κριτικής και θεωρίας της αισθητικής στη Γερμανία του 19^{ου} αι.. Ο Robert Vischer είναι αυτός που εισήγαγε για πρώτη φορά το 1873 τον όρο “*Einführung*”⁶⁷, ο οποίος μεταφράστηκε

62. M. W. Schwarzer, 1991.

63. Bruno Zevi, *Architecture as Space*, μτφρ. Milton Gendel, επιμ. Joseph A. Barry, Horizon Press, New York, 1957, παραπομπή από D. V. de Aguiar, 2006.

64. Kevin Lynch, *The Image of the City*, MIT Press, 1960.

65. www.youtube.com/watch?v=ayw-96xs-ag&t=3690s

66. “*Beginning in the 1960s, empathy began to disseminate itself widely into the general culture through the ‘client-centered therapy’ of Carl Rogers and the related ideas of Hans Cohut*”.
D. Depew, 2005.

67. Ο όρος “*Einführung*” μπορεί να είχε χρησιμοποιηθεί πριν από τον Vischer από τον φιλόσοφο Rudolf Hermann Lotze στο *Geschichte der Aesthetik in Deutschland* του 1869, όπως μας αναφέρεται από τον

στα αγγλικά ως “*empathy*” και στα ελληνικά ως «ενσυναίσθηση»⁶⁸. Ο Vischer τοποθετεί τον θεατή στο κέντρο της αισθητικής εμπειρίας και ορίζει ως ενσυναίσθηση την προβολή των ανθρωπίνων συναισθημάτων στο αισθητικό αντικείμενο. Κάποια χρόνια αργότερα, ο ψυχολόγος Theodor Lipps, ο οποίος θεωρείται ο κύριος εκπρόσωπος της θεωρίας, ισχυρίζεται ότι είμαστε σε θέση να κάνουμε προβολές των συναισθημάτων μας τόσο στο χώρο⁶⁹ (π.χ. να εξετάσουμε πώς θα βιώναμε μια άλλη θέση μέσα σε ένα δωμάτιο) όσο και στον χρόνο⁷⁰ (π.χ. όταν αναλογιζόμαστε τα συναισθήματά μας σε ένα συμβάν στο παρελθόν). Αντίστοιχα με τον Vischer ισχυρίζεται ότι με το να προβάλλουμε τα συναισθήματά μας σε άψυχα αντικείμενα μέσω της διαδικασίας που ονομάζει *μίμηση* τα «εμψυχώνουμε» (*animate*)⁷¹. Ο Lipps θεωρεί, σε αντίθεση με τον Vischer, ότι υποκείμενο και αντικείμενο δεν γίνονται ένα και ότι τα συναισθήματα παραμένουν δικά μας, ενώ το αντικείμενο αποτελεί απλώς το ερέθισμα⁷².

Για την «εμψύχωση» των άψυχων σωμάτων μέσω της ενσυναίσθησης μιλάνε, επίσης, ο Άγγλος E. B. Titchener και ο Ελβετός Heinrich Wölfflin. Ο Titchener ορίζει την ενσυναίσθηση ως «τη διαδικασία εξανθρωπισμού αντικειμένων»⁷³ και αναφέρει ότι ακόμα και αφηρημένες έννοιες δεν τις καταλαβαίνουμε απλώς, αλλά τις «αισθανόμαστε ή τις βιώνουμε στους μύες του μυαλού μας»⁷⁴. Στην ίδια γραμμή ο Wölfflin εισάγει τον παράγοντα του σώματος λέγοντας ότι «εμψυχώνουμε εκφάνσεις τις αρχιτεκτονικής, απλώς επειδή εμείς οι ίδιοι κατέχουμε σώμα»⁷⁵.

Η ενσυναίσθηση στη φαινομενολογία

Η ύστερη μορφή της θεωρίας της ενσυναίσθησης έχει να κάνει με το έργο του Edmund Husserl και κυρίως με αυτό της Edith Stein. Η Stein, ή αλλιώς η Αγία Τερέζα Βενεδίκτη του Σταυρού, θεωρεί ότι η εμψύχωση των αντικειμένων δεν πραγματοποιείται δια μέσου της *μίμησης*, όπως υποστήριζε ο Lipps⁷⁶, μιας και αντιλαμβανόμαστε και κινήσεις που οι ίδιοι αδυνατούμε να κάνουμε. Η *μίμηση* έχει να κάνει περισσότερο με αυτό που ονόμασε «συναισθηματική μετάδοση» (*Gefohlsansteckung*) και αφορά φαινόμενα όπως όταν ένα παιδί ακούει ένα άλλο

Earl του Listowel, William Francis Hare, στο έργο του *Modern Aesthetics: An Historical Introduction*, Allen & Unwin, London, 1967.

D. Depew, 2005.

68. Ο Lipps το 1910 θεώρησε την ελληνική λέξη «εμπάθεια» ως αντίστοιχη του γερμανικού όρου “*Einfühlung*”, η οποία στην αρχαία της μορφή αναφερόταν σε μια έντονη συναισθηματική κατάσταση και, όπως μας μεταφέρει ο Πλωτίνος, είναι το αντίθετο της «απάθειας».

D. Depew, 2005.

Από αυτή την ερμηνεία του Lipps ο εκπαιδευμένος στη Γερμανία Βρετανός ψυχολόγος Edward Bradford Titchener μετέφρασε στα αγγλικά τη λέξη ως “*empathy*”, κάτι που παραμένει μέχρι σήμερα.

Rae Greiner, ‘1909: The Introduction of the Word ‘Empathy’ into English’, www.branchcollective.org/?ps_articles=rae-greiner-1909-the-introduction-of-the-word-empathy-into-english (ημ. επ. 6 Ιουνίου 2017).

Ο όρος “*Einfühlung*” σημαίνει στην κυριολεξία «αισθάνομαι μέσα», οπότε η μετάφρασή του στα ελληνικά ως ενσυναίσθηση, παρά την πολύπαθη ιστορία του όρου, φαίνεται αρκετά επιτυχημένη, αφού συμπεριλαμβάνει μέσω της πρόθεσης «συν» και τη διάσταση του συσχετισμού δύο ξεχωριστών όντων.

69. Dermot Moran, ‘The Problem of Empathy: Lipps, Scheler, Husserl and Stein’, *Amor Amicitiae: On the Love that is Friendship. Essays in Medieval Thought and Beyond in Honor of the Rev. Professor James McEvoy*, επιμ. Thomas A. Kelly, Phillip W. Rosemann, Peeters, Leuven, 2004, σελ. 269-312.

70. D. Moran, 2004.

71. D. Moran, 2004.

72. D. Depew, 2005.

73. D. Depew, 2005.

74. Rae Greiner, 2017.

75. Harry Francis Mallgrave, “‘Know Thyself’: Or what Designers Can Learn from the Contemporary Biological Sciences”, *Mind in Architecture*, επιμ. Sarah Robinson, Juhani Pallasmaa, The MIT Press, Cambridge, Massachusetts / London, England, 2015, σελ. 23-24.

76. Edith Stein, *On the Problem of Empathy*, μτφρ. Waltraut Stein, Springer Science+Business Media B.V., Dordrecht, 1964, σελ. 21-22.

να κλαίει και κλαίει και εκείνο⁷⁷.

Για την Stein και τον Husserl κατά την ενσυναίσθηση έχουμε την αναγνώριση της συναισθηματικής κατάστασης ενός άλλου⁷⁸. Αυτό έρχεται σε πλήρη αντίθεση με τις πρώιμες θέσεις που αναφέραμε, οι οποίες ήθελαν το υποκείμενο να βιώνει το ίδιο την αισθητική κατάσταση του αντικειμένου θέασης. Για τον «πατέρα» της Φαινομενολογίας, Husserl, η ενσυναίσθηση είναι μια εμπειρία και όχι μια λογική διαδικασία ή συμπέρασμα. Συνεπώς, όταν αναγνωρίζουμε, όπως αναφέραμε, τη συναισθηματική κατάσταση ενός άλλου σώματος δεν βλέπουμε πρώτα τα χαρακτηριστικά του προσώπου του και μετά συμπεραίνουμε την οργή. Αντίθετα, βλέπουμε την οργή αμέσως και διαισθητικά, χωρίς να χρειαστεί να εξετάσουμε τα επιμέρους στοιχεία του προσώπου⁷⁹.

Σε αυτό συμφωνούν και οι προηγούμενοι υποστηρίζοντας ότι η άμεση αντίδραση προηγείται μιας κιναισθητικής εμπειρίας, κάτι που αντιβαίνει στις θέσεις της παράδοσης που δημιούργησε ο Schmarsow. Η κίνηση μετατρέπεται σε αναδυόμενο χαρακτηριστικό του χώρου και συχνά εξαρτάται από την αρχική αντίδραση που πραγματοποιείται σε ενσυναισθητικό επίπεδο. Με αυτό τον τρόπο δεν έχουμε την υποβάθμιση της κιναισθησίας, μιας και το γεγονός ότι έπεται ενός αρχικού ερεθίσματος δεν σημαίνει ότι δεν περιλαμβάνει ουσιαστικό κομμάτι της χωρικής μας εμπειρίας. Έχουμε όμως ένα σημαντικό επιχείρημα έναντι της κίνησης ως εργαλείου για την εύρεση της «γενικής λειτουργίας», δηλαδή για την εύρεση του πεδίου των δυνατοτήτων που παρέχει ο χώρος, όπως προτείνει το *space syntax*. Το πεδίο αυτό δεν είναι δυνατόν να ορίζεται από ένα αναδυόμενο χαρακτηριστικό του χώρου, μιας και η ίδια η ανάδυση αποτελεί μία εκ των πιθανών δυνατοτήτων.

Για τους δύο φαινομενολόγους η ύπαρξη της ενσυναίσθησης είναι απαραίτητη για τη δημιουργία της διυποκειμενικότητας, ενός από τα κεντρικά ζητήματα της φαινομενολογικής σκέψης εν συνόλω. Αναφέρουν ότι χωρίς την ενσυναίσθηση οδηγούμαστε ουσιαστικά στον σολιψισμό⁸⁰. Για τον Husserl το να αναγνωρίσεις μια έκφραση ή χειρονομία σημαίνει ήδη να αναγνωρίζεις μια άλλη εμπρόθετη συνείδηση⁸¹, δηλαδή «μια ενεργή κατεύθυνση 'προς κάτι' ή 'για κάτι'»⁸². Όπως μας αναφέρει ο Dermot Moran συνοψίζοντας τις θέσεις και των δύο, κατά την ενσυναίσθηση έχουμε «την αναγνώριση του άλλου ως υποκειμένου και ως άλλου το οποίο βρίσκεται σε ξεχωριστό, αλλά παράλληλο ψυχικό ρεύμα»⁸³. Αυτό το «άλλο», φυσικά, μπορεί να είναι, όπως ανέδειξαν οι πρώιμοι θεωρητικοί της ενσυναίσθησης, ένα οποιοδήποτε άψυχο αντικείμενο και όχι απαραίτητα ένας άνθρωπος. Έτσι τα συναισθήματα τα οποία του αναγνωρίζω εκπορεύονται από εμένα, αν και γίνονται αναγνωρίσιμα ως δικά του.

ζ. Η επανεμφάνιση της ενσυναίσθησης στη σύγχρονη αρχιτεκτονική σκέψη

Σήμερα η ενσυναίσθηση δεν υπάρχει ως αισθητική θεωρία. Παρόλα αυτά επιτελείται μια μικρή αλλά σημαντική επανεισαγωγή της στον χώρο της αρχιτεκτονικής θεωρίας και πειραματισμού. Ο κύριος εκφραστής αυτής της στροφής, που φαίνεται να βρίσκεται σε κοινό μήκος κύματος με τις θέσεις που θέλουμε να εκφράσουμε στο τεύχος αυτό, είναι ο Φινλανδός αρχιτέκτονας Juhani Pallasmaa. Το 1996, τον ίδιο χρόνο που εκδίδεται το *Space is the Machine*, ο Pallasmaa εκδίδει το πολύ δημοφιλές βιβλίο του *The Eyes of the Skin*.

Σε αυτό ο κύριος στόχος του είναι να κριτικάρει την μορφολατρεία της εποχής του, την οποία θεωρεί κατάλοιπο της Αναγέννησης, που εδραιώνει την πρωτοκαθεδρία της όρασης ως βασικού οργάνου βίωσης του αρχιτεκτονήματος⁸⁴. Η σημασία που δίνεται στην όραση,

77. E. Stein, 1964, σελ. 22.

78. D. Moran, 2004.

79. E. Stein, 1964, σελ. 41.

80. D. Moran, 2004.

81. E. Stein, 1964, σελ. 105-106.

82. E. Stein, 1964, σελ. XIII.

83. D. Moran, 2004.

84. Juhani Pallasmaa, *The Eyes of the Skin*, John Wiley & Sons Ltd, 2012, σελ. 18.

σύμφωνα με τα λεγόμενά του, φέρει την ευθύνη για μια «μηδενιστική αρχιτεκτονική», μια «αρχιτεκτονική ηδονισμού, άνευ νοήματος»⁸⁵. Βέβαια, δεν αγνοεί τη σημασία της όρασης σε σχέση με τις άλλες αισθήσεις και προσδιορίζει το πρόβλημα στην απομόνωσή της από τις υπόλοιπες⁸⁶. Προτείνει, αντίθετα, μια ολιστική εμπειρία του χώρου, όπου η διέγερση όλων των αισθήσεων πρέπει να επιδιώκεται. Έτσι, όλο το σώμα συμμετέχει στην εμπειρία του χώρου, είναι αναπόσπαστο από αυτόν και βρίσκεται σε διαλεκτική σχέση μαζί του. Ο παρατηρητής δεν μπορεί να είναι ασώματος, όπως θα τον ήθελε το Καρτεσιανό μοντέλο, και το ίδιο ισχύει και για τον αρχιτέκτονα. «Δε μπορούμε να φανταστούμε πώς ένα μυαλό θα μπορούσε να ζωγραφίσει»⁸⁷ μας λέει ο Pallasmaa παραθέτοντας τα λόγια του φαινομενολόγου Maurice Merleau-Ponty, για να μας υποδείξει ότι το ίδιο ισχύει και για τον αρχιτέκτονα ο οποίος πρέπει να προβάλλει το σώμα του στον χώρο.

Η υπαρξιακή διάσταση της εμπειρίας και η ωσμωτική σχέση⁸⁸ του σώματος με τον χώρο, όπως προτείνει, έχει κατευθείαν αναφορά στην ενσυναίσθηση. Μάλιστα, σε ένα σημείο επισημαίνει ότι «η ατμόσφαιρα του χώρου βιώνεται πριν την αναγνώριση των λεπτομερειών»⁸⁹, κάτι που ταιριάζει πλήρως με τις παρατηρήσεις του Husserl για την αμεσότητα της ενσυναίσθησης. Ο Pallasmaa στο κείμενό του παραπέμπει τον αναγνώστη στις νέες εκείνη την εποχή ανακαλύψεις των νευροεπιστημών πάνω στους «κατοπτρικούς νευρώνες» (*mirror neurons*) οι οποίοι επιβεβαιώνουν τις υποθέσεις της ενσυναίσθησης σχετικά με την περιγραφή της χωρικής εμπειρίας, τη διυποκειμενικότητα και την διασωματικότητα (*intercorporality*)⁹⁰.

η. Κατοπτρικοί νευρώνες και Ενσώματη Προσομοίωση

Μεγαλύτερη ανάλυση πάνω στη σχέση των κατοπτρικών νευρώνων με την ενσυναίσθηση μπορούμε να βρούμε στο βιβλίο *Mind in Architecture*, το οποίο εκδόθηκε το 2015 και αποτελεί συλλογή δοκιμίων με την επιμέλεια του Pallasmaa και της Sarah Robinson. Σε αυτό τονίζεται η δυνατότητα της διεπιστημονικής συνεργασίας που μπορεί να υπάρξει ανάμεσα σε νευροεπιστήμονες και αρχιτέκτονες και τι οφέλη μπορεί κάτι τέτοιο να προσφέρει. Θεωρεί ότι οι νευροεπιστήμες μπορούν να αναδείξουν παραγνωρισμένες πτυχές του σχεδιασμού οι οποίες θεωρούνται σήμερα μη πρακτικές λόγω της υποκειμενικότητάς τους ή παραγνωρίζονται ως «αδύναμες», επειδή βασίζονται στη διαίσθηση⁹¹.

Στις αρχές της δεκαετίας του '90 έχουμε την ανακάλυψη, σε μια σειρά πειραμάτων σε μακάκους, της ύπαρξης αυτών που ονομάστηκαν «κατοπτρικοί νευρώνες» ή αργότερα «κατοπτρικά συστήματα», όταν η έρευνα πέρασε και στους ανθρώπους⁹². Τα ονόματα αυτά αποδίδονται σε μέρη του εγκεφάλου τα οποία ενεργοποιούνται, όχι μόνο όταν το ίδιο το σώμα μας πραγματοποιεί μια κίνηση, αλλά και όταν παρατηρούμε ένα άλλο σώμα να δρα. Αυτά μπορούν να ενεργοποιηθούν και από άψυχα σώματα, ακόμα και όταν αυτά είναι ακίνητα⁹³.

Είναι ευνόητη η σύνδεση με τις, προ εκατό χρόνων και πλέον, θέσεις της ενσυναίσθησης και οι ίδιοι οι νευροεπιστήμονες αναφέρονται στον «κατοπτρικό μηχανισμό» (*mirror mechanism*)⁹⁴ ως την επιβεβαίωση αυτών. Ο όρος ο οποίος χρησιμοποιείται όλο και περισσότερο σήμερα, για

85. J. Pallasmaa, 2012, σελ. 25.

86. J. Pallasmaa, 2012, σελ. 43.

87. J. Pallasmaa, 2012, σελ. 49.

88. J. Pallasmaa, 2012, σελ. 23.

89. J. Pallasmaa, 2012, σελ. 15.

90. Vittorio Gallese, Alessandro Gattara, 'Embodied Simulation, Aesthetics and Architecture', *Mind in Architecture*, επιμ. Sarah Robinson, Juhani Pallasmaa, The MIT Press, Cambridge, Massachusetts / London, England, 2015, σελ. 166.

91. Juhani Pallasmaa, 'Body, Mind and Imagination: The Mental Essence of Architecture', *Mind in Architecture*, επιμ. Sarah Robinson, Juhani Pallasmaa, The MIT Press, Cambridge, Massachusetts / London, England, 2015, σελ. 51.

92. H. F. Mallgrave, 2015, σελ. 22.

93. H. F. Mallgrave, 2015, σελ. 23.

94. V. Gallese, A. Gattara, 2015, σελ. 165.

να περιγράψει τις παραπάνω εγκεφαλικές διεργασίες, είναι «ενσώματη προσομοίωση»⁹⁵ μέσω της οποίας οδηγούμαστε στη διασωματικότητα και κατ' επέκταση στη διυποκειμενικότητα⁹⁶. Η λέξη «προσομοίωση» επιβεβαιώνει πλήρως το θεωρητικό κατασκεύασμα περί της σχέσης του υποκειμένου με τα άλλα σώματα, όπως τέθηκε από την κριτική των Husserl και Stein στις παλαιότερες θέσεις που μιλούσαν για *μίμηση* ή και ταύτιση.

Προς επίρρωση αυτών η Robinson θεωρεί ότι η αρχιτεκτονική και οι νευροεπιστήμονες αλληλοσυναντώνται στη θέση τους ότι το ενσώματο ανθρώπινο ον μπορεί να υπάρξει μόνο σε σχέση με τα μέρη στα οποία κατοικεί και σε σχέση με τους άλλους⁹⁷. Η μελέτη, συνεπώς, του χώρου δεν είναι δυνατόν να πραγματοποιηθεί ανεξάρτητα από το σώμα και τις σχέσεις που αυτό διαμορφώνει. Αυτές φαίνεται να αγνοούνται σε μεγάλο βαθμό, αν όχι παντελώς, από την θεωρία του *space syntax* και τις συναφείς σε αυτή μεθόδους.

Παρουσιάζοντας την κύρια τάση που επικρατεί τις τελευταίες δεκαετίες στην αρχιτεκτονική είδαμε ότι ο χώρος, όταν γίνεται αντικείμενο μελέτης, αξιολογείται με φονξιοναλιστικά κριτήρια. Η λειτουργία αυτή περιορίζεται μάλιστα στην ανάλυση της κίνησης, της εδαφικότητας και της ευληπτότητας. Όταν δίνουμε κύριο ρόλο στον επιστημονισμό και στη λειτουργία, παραγκωνίζεται η σημασία της διαίσθησης στον σχεδιασμό όπως και της εμπειρίας, μιας και τα εργαλεία που χρησιμοποιούμε συνδιαμορφώνουν τον τρόπο με τον οποίο σκεφτόμαστε. Όπως θα δείξουμε στην τελευταία ενότητα της εργασίας μας, τα μοντέλα τα οποία βασίζονται στη λειτουργία, παρότι θεωρούνται ότι είναι σε θέση να προβλέψουν τη συμπεριφορά των χρηστών σε έναν χώρο, εμφανίζουν ξεκάθαρες αστοχίες, κάτι που θα ισχυριστούμε ότι μπορεί να περιοριστεί ουσιαστικά με ένα εργαλείο το οποίο βασίζεται στην εμπειρία.

Ο χώρος, όπως προτείνουμε ότι πρέπει να μελετάται, είναι ένας χώρος που νοείται μέσα από τη βίωσή του: η γεωμετρία, η μετρησιμότητα και η διάταξη αποτελούν παραμέτρους του, αλλά η σημασία που αποκτά είναι αποτέλεσμα μιας ολιστικής ανθρώπινης εμπειρίας. Η εμπειρία αυτή είναι ενσώματη και πραγματοποιείται μέσα από τη σχέση του ανθρώπου με το περιβάλλον του. Σύμφωνα με τη θεωρία της ενσυναίσθησης ο άνθρωπος είναι σε θέση να αναγνωρίσει σε άλλα σώματα, ακόμα και αν αυτά είναι άψυχα, χαρακτηριστικά υποκειμένου, κάτι που θα αποτελέσει από εδώ και πέρα βασικό άξονα της εργασίας. Στην επόμενη ενότητα στόχος μας είναι η περιγραφή της οντολογίας και των όρων που προτείνουμε για την περιγραφή της σχέσης του ανθρώπου με το περιβάλλον του εστιάζοντας την προσοχή μας στη σχέση του με τα φυσικά σώματα.

95. H. F. Mallgrave, 2015, σελ. 22.

96. V. Gallese, A. Gattara, 2015, σελ. 166.

97. Sarah Robinson, 'Introduction: Survival through Design', *Mind in Architecture*, επιμ. Sarah Robinson, Juhani Pallasmaa, The MIT Press, Cambridge, Massachusetts / London, England, 2015, σελ. 6.

II

Η Οντολογία της Αλληλεπίδρασης των Σωμάτων στον Χώρο

α. Η διαλεκτική ανθρώπου – περιβάλλοντος ως βάση της χωρικής εμπειρίας

Όπως είδαμε στην προηγούμενη ενότητα, για να μιλήσουμε για έναν χώρο βίωσης, δεν είναι δυνατόν να τον αναγάγουμε απλώς στη λειτουργική του διάσταση, αλλά, αντίθετα, απαιτείται η εξέταση της σχέσης που διαμορφώνει ο άνθρωπος με το περιβάλλον του. Αυτή δεν είναι δυνατόν να μη λαμβάνει υπόψη το σώμα, όπως είδαμε, κάτι που επιβεβαιώνει και ο Merleau-Ponty, όταν λέει ότι «δεν θα υπήρχε καθόλου χώρος για μένα, αν δεν είχα σώμα».

Ο χώρος, σύμφωνα με τον αρχαιολόγο Christopher Tilley⁹⁸, αποτελεί μέσο και όχι δοχείο χαρακτηρισμένο μόνο από τα γεωμετρικά του χαρακτηριστικά, μιας και αυτό θα τον αποχώριζε από τη δραστηριότητα⁹⁹. Στο βιβλίο του *A Phenomenology of Landscape* υποστηρίζει ότι ο χώρος είναι κοινωνικά παραγόμενος και κατά συνέπεια δεν έχει νόημα να μιλάμε για «τον χώρο», αλλά για χώρους¹⁰⁰ οι οποίοι εξαρτώνται από την ανθρώπινη πρόθεση και πρακτική (*praxis*) και έτσι εγκαθιδρύεται μια «κοινωνιοχωρική διαλεκτική»¹⁰¹.

Με πιο απλά λόγια, «σχηματίζουμε τα κτήρια μας και ύστερα τα κτήριά μας σχηματίζουν εμάς», όπως δήλωσε ο Winston Churchill το 1943¹⁰², όταν κατά τη διάρκεια του Β' Παγκοσμίου Πολέμου επέμεινε το βομβαρδισμένο Βρετανικό Κοινοβούλιο να χτιστεί ακριβώς όπως ήταν πριν, χωρίς να αλλάξει η διάταξη των θέσεων και μαζί της η λειτουργία του πολιτεύματος που θέλει τους πολιτικούς αντιπάλους να κάθονται πρόσωπο με πρόσωπο, με έναν διάδρομο να τους χωρίζει¹⁰³. Σε κοινό μήκος κύματος ο Bernard Tschumi θα υποστηρίξει το 1994 ότι «οι πράξεις χαρακτηρίζουν ποιοτικά τον χώρο, όπως και οι χώροι χαρακτηρίζουν ποιοτικά τις πράξεις. Ο χώρος και η πράξη είναι αναπόσπαστοι και καμία ορθή ερμηνεία της αρχιτεκτονικής, είτε πρόκειται για σχέδιο είτε για σημείωση, δεν μπορεί να αρνηθεί να αναλογιστεί αυτό το γεγονός.»¹⁰⁴

Βλέπουμε από τα παραπάνω ότι υπάρχει μια σωρεία θέσεων που τονίζει τη διαλεκτική ανάμεσα στον άνθρωπο και στο περιβάλλον του. Σε αυτή την ενότητα θα δούμε με ποιο τρόπο

98. Οι θέσεις του Tilley αξιοποιούνται στην έρευνά μας λόγω της άμεσης συγγενείας τους με τη φαινομενολογία και την αξιοποίησή της για την υποστήριξη της υποκειμενικότητας στην αρχαιολογική ερμηνεία. Ο Tilley αποτελεί έναν από τους κύριους εκφραστές της «μεταδιαδικασιακής αρχαιολογίας» (*Post-Processual Archaeology*) και στο βιβλίο του εστιάζει στη διαλεκτική σχέση ανάμεσα στη γεωμορφολογία, τον πολιτισμό και τη δημιουργία του τόπου.

99. Christopher Tilley, *A Phenomenology of Landscape*, Berg, Oxford/Providence, 1994, σελ. 9.

100. C. Tilley, 1994, σελ. 10.

101. C. Tilley, 1994, σελ. 17.

102. Ο Churchill φέρεται να έχει εκφράσει αυτή τη θέση αρχικά, το 1924, στην *Architectural Association in London*.

Carlo Ratti, 'Urban texture and space syntax: some inconsistencies', *Environment and Planning B: Planning and Design* (31), 2004.

103. Edward Twitchell Hall, *The Hidden Dimension*, Anchor Books, New York, 1990 (1^η εκδ. 1966), σελ. 106-107.

104. Bernard Tschumi, *Architecture and disjunction*, MIT Press, Cambridge, 1996, σελ. 122
Παραπομπή από D. V. de Aguiar, 2006.

είναι δυνατόν να μιλήσουμε για αυτή τη σχέση και θα εξερευνήσουμε ένα είδος «φαινόμενης οντολογίας» βασισμένο στην αλληλεπίδραση των σωμάτων. Θα υποστηρίξουμε, τέλος, ότι οι διεργασίες παραγωγής χώρου που πραγματοποιούνται ανάμεσα στα σώματα είναι κοινές ανεξαρτήτως της οντολογικής τους διαφοροποίησης σε άψυχα και έμψυχα, δηλαδή ότι ο άνθρωπος συσχετίζεται με τον ίδιο τρόπο με τα πράγματα όπως και με τα έμβια όντα.

β. Νοηματοδότηση και Αλληλεπίδραση των Σωμάτων

Αυτό που καλούμαστε να εξετάσουμε, αρχικά, είναι ο τρόπος με τον οποίο εγκαθιδρύεται η σχέση του ανθρώπου με το περιβάλλον του. Για να δημιουργηθεί, απαιτούνται τουλάχιστον δύο στοιχεία τα οποία θα αποτελέσουν τα μέλη της. Αφού μιλάμε για έναν ανθρωποκεντρικό χώρο, το ένα στοιχείο αυτής της σχέσης είναι ο ενσώματος άνθρωπος και το άλλο ένα οποιοδήποτε στοιχείο ή χαρακτηριστικό του περιβάλλοντος με απαραίτητη προϋπόθεση να ξεχωρίσει αυτό από το υπόλοιπο άμορφο σύνολο.

Ο Αμερικανός φιλόσοφος, ψυχολόγος και μεταρρυθμιστής της εκπαίδευσης John Dewey ορίζει το αντικείμενο ως ένα διακριτό στοιχείο στο σύνθετο όλο μέσα στο οποίο κατατάσσεται¹⁰⁵. Τα αντικείμενα με αυτόν τον τρόπο αποτελούν γεγονότα με νόημα τα οποία ξεχωρίζουν έτσι από το συγκείμενό τους. Μέσα από την απόδοση νοημάτων στα στοιχεία του χώρου έχουμε, συνεπώς, μια πρώτη εγκαθίδρυση σχέσης μαζί τους. Το νόημα αυτό δεν είναι ζήτημα της γλώσσας, όπως θα επέτασσε η αγγλοσαξονική – αναλυτική παράδοση, αλλά εμπεριέχει τις πιθανές ενσώματες εμπειρίες που μπορεί να μας προσφέρει τώρα, στο μέλλον ή μας έχει ήδη προσφέρει στο παρελθόν το εκάστοτε στοιχείο¹⁰⁶.

Είναι ικανή όμως η ανάδειξη ενός στοιχείου ως ξεχωριστού από το περιβάλλον του για την ύπαρξη αλληλεπίδρασης ανάμεσα σε αυτό και τον άνθρωπο; Πιστεύουμε πώς όχι. Το νόημα προσφέρει μια συσχέτιση και όχι μια αλληλεπίδραση. Η διαφορά τους έγκειται στο ότι στην πρώτη περίπτωση το πλαίσιο της σχέσης τίθεται εξολοκλήρου από τον άνθρωπο. Το πεδίο των δυνατοτήτων, συνεπώς, είναι στην πλήρη εξουσία ενός υποκειμένου το οποίο αντιμετωπίζει αντικείμενα. Στη δεύτερη περίπτωση έχουμε μια διαλεκτική σχέση και αυτό συνεπάγεται τη συνεχή συνδιαμόρφωση του πεδίου συσχετισμού. Για να συμβεί κάτι τέτοιο, είναι απαραίτητη η ύπαρξη δύο τουλάχιστον υποκειμένων.

Όταν έχουμε μια σχέση υποκειμένου-αντικειμένου ή υποκειμένου-αντικειμένων, έχουμε την επιστροφή σε έναν χώρο καρτεσιανό. Σε αυτόν δεν αναγνωρίζουμε κοινωνική διάσταση, μιας και αυτή προϋποθέτει την ύπαρξη της διυποκειμενικότητας. Σε αυτόν τα στοιχεία που έχουν ξεχωρίσει δεν είναι δυνατόν να ασκήσουν επιρροή γύρω τους και ούτε να επιδράσουν πάνω μας. Από τη στιγμή που θα ασκήσουν επιρροή στον χώρο, θα επέμβουν ποιοτικά στο εύρος των δυνατοτήτων που ο άνθρωπος έχει θέσει και συνεπώς θα έχουν ήδη μετατραπεί σε υποκείμενα.

γ. Το βλέμμα ως ειδοποιό χαρακτηριστικό του υποκειμένου

Έχουμε ήδη περιγράψει έναν τρόπο με τον οποίο μπορούμε να αναγνωρίσουμε ένα στοιχείο ως υποκείμενο, όταν μιλήσαμε για το φαινόμενο της ενσυναίσθησης. Σε αυτήν ένα άλλο σώμα, ακόμα και αν ήταν άψυχο, είχε τη δυνατότητα να μετατραπεί σε μία πρόθεση έξω από εμάς. Ο υπαρξιστής φιλόσοφος Jean-Paul Sartre εμβαθύνοντας στο ζήτημα της διυποκειμενικότητας υποστηρίζει ότι το ειδοποιό χαρακτηριστικό του «άλλου» είναι το «βλέμμα»¹⁰⁷ και γράφει στο *Είναι και το Μηδέν* ότι ένα αντικείμενο δεν μπορεί να μας «κοιτάξει»¹⁰⁸,

105. Mark L. Johnson, 'The Embodied Meaning of Architecture', *Mind in Architecture*, επιμ. Sarah Robinson, Juhani Pallasmaa, The MIT Press, Cambridge, Massachusetts / London, England, 2015, σελ. 39.

106. M. L. Johnson, 2015, σελ. 35, 36, 41.

107. Jean-Paul Sartre, 'Part Three: Being-For-Others', *Being and Nothingness*, μτφρ. Hazel E. Barnes, Pocket Books, New York, 1978, σελ. 220-430.

108. Josef Matoušek, 'The Look and the Face: Comparison of phenomenological approaches to encountering the other and its ethical consequences in the works of Sartre and Lévinas', *Life and Environment. Phenomenological Relations between Subjectivity and Natural World* (research project), Faculty of

δεν μπορούμε να είμαστε αντικείμενα για ένα αντικείμενο¹⁰⁹, η περίπτωση στην οποία έχουμε ιδωθεί αποκαλύπτει το «άλλο» ως υποκείμενο, το οποίο αποτελεί μια υπερβατική παρουσία στον κόσμο και ταυτοχρόνως αναδεικνύει τη δική μας φύση ως αντικείμενα¹¹⁰.

Το «βλέμμα» κατά τον Sartre, όπως θα εξηγήσουμε, δεν απορρέει απαραίτητα από ένα φυσικό μάτι ούτε καν από ένα φυσικό σώμα και αποτελεί βασικό στοιχείο της ηθικής του οντολογίας που παραπέμπει σε μια κρίση η οποία συνυπάρχει με τη δική μας, αλλά δεν είναι στον έλεγχό μας. Επειδή είχε ως στόχο μια ηθική με σαφείς πολιτικές προεκτάσεις, αξιολογούσε αρνητικά και ονόμαζε «κακή πίστη»¹¹¹ την υποδούλωση στο «βλέμμα» του άλλου¹¹². Το *Ον-για-τον-Εαυτό-του*, δηλαδή αυτό που θα χαρακτηρίζαμε κοινώς ως υποκείμενο, μετατρέπεται σε *Ον-στον-Εαυτό-του*, δηλαδή ένα αντικείμενο, όταν υιοθετεί την ξένη κρίση. Η πολιτική διάσταση της θεωρίας του έγκειται στην κριτική του όσον αφορά την επανάπαυση στις επιταγές, δηλαδή στο «βλέμμα» της κοινωνίας, κάτι που οδηγεί στην ανελευθερία του *Όντος-για-τον-Εαυτό-του*.

Επιστρέφοντας στα ζητήματα της αρχιτεκτονικής, μπορούμε να χρησιμοποιήσουμε τις παρατηρήσεις του Sartre, για να μιλήσουμε για στοιχεία του χώρου τα οποία μπορούν να φέρουν **βλέμμα** και συνεπώς να αλληλεπιδράσουν με εμάς. Ο Sartre θεωρεί ότι η αίσθηση της έκθεσής μας σε ένα βλέμμα μπορεί να υπάρξει είτε μέσω ενός φυσικού αντικείμενου είτε όχι¹¹³. Το παράδειγμα του ηδονοβλεψία, που χρησιμοποιείται συχνά σε αυτή την περίπτωση είναι χαρακτηριστικό. Αυτός, ενώ βλέπει το ζευγάρι μέσα στο δωμάτιο, ξαφνικά, όταν ανοίγει η πόρτα, «αιχμαλωτίζεται» από το βλέμμα του συντρόφου το οποίο συμβολίζεται μέσα από τη φυσική παρουσία του. Το ίδιο μπορεί να συμβεί, όταν ακούει τα βήματα κάποιου στον διάδρομο. Ο ήχος, ένα ασώματο στοιχείο, παραπέμπει σε ένα βλέμμα το οποίο έχει εμφανιστεί, ακόμα και αν δεν υπάρχει τελικά κανείς στον διάδρομο. Τέλος, ακόμα και ένας πλήρως εσωτερικός συνειρμός θα ήταν σε θέση να φέρει στη συνείδηση του ηδονοβλεψία την εξωτερική κρίση ως προς την πράξη του¹¹⁴.

6. Το βλέμμα ως βάση της αλληλεπίδρασης των σωμάτων

Στα πλαίσια αυτής της εργασίας θα ασχοληθούμε με το *βλέμμα*, όπως αυτό μπορεί να αναγνωριστεί στα σώματα, κάτι που συμπεριλαμβάνει και την πολιτισμική και συναισθηματική διάσταση του ανθρώπου. Η ολιστική εμπειρία του χώρου περιλαμβάνει, φυσικά, και την αλληλεπίδραση με ασώματα στοιχεία του όπως η μυρωδιά, το φως, η υγρασία, ο ήχος κτλ., αλλά μια τέτοια έρευνα θα ξεπερνούσε κατά πολύ τα όρια που τίθενται στους στόχους αυτού του τεύχους.

Η ύπαρξη *βλέμματος* στα σώματα, συνεπώς, είναι η αναγκαία συνθήκη, για να έχουμε διυποκειμενικότητα και κατ' επέκταση αλληλεπίδραση¹¹⁵. Από τη στιγμή, όμως, που το οντολογικό υπερσύνολο που εξετάζουμε αφορά τα σώματα, μήπως επιστρέψαμε πάλι στην ενσυναίσθηση και δεν είχε λόγο η παράκαμψή μέσα από τη σκέψη του Sartre και η εισαγωγή της έννοιας του *βλέμματος*; Είναι δυνατόν να αναγνωρίσουμε *βλέμμα* σε ένα σώμα δίχως ενσυναίσθηση;

Η απάντησή μας είναι καταφατική, αν αναλογιστούμε τη δυναμική συμβολική αξία ενός σώματος. Με αυτό εννοούμε ότι ένα σώμα μπορεί να συμβολίζει μέσα σε ένα πολιτισμικό ή συναισθηματικό συγκείμενο ένα υποκείμενο ή ευρύτερα μια κρίση έξω από μας.

Humanities of Charles University in Prague.

109. Jean-Paul Sartre, *Being and Nothingness*, μτφρ. Hazel E. Barnes, Pocket Books, New York, 1978, σελ. 257.
110. J.-P. Sartre, 1978, σελ. 276.
111. Jean-Paul Sartre, 'Introduction: The Pursuit of Being: Chapter Two: Bad Faith', *Being and Nothingness*, μτφρ. Hazel E. Barnes, Pocket Books, New York, 1978, σελ. 47-70.
112. J.-P. Sartre, 1978, σελ. 364.
113. J.-P. Sartre, 1978, σελ. 259.
114. J.-P. Sartre, 1978, σελ. 259.
115. Azzedine Haddour, 'Being Colonized', *Reading Sartre*, επιμ. Jonathan Webber, Routledge, London/New York, 2011, σελ. 88.

Όπως μας αποκαλύπτουν πειράματα στον χώρο της κοινωνικής ψυχολογίας, αλλά και η προσωπική μας εμπειρία, ένα προσωπικό αντικείμενο όπως ένα βιβλίο ή ένα παλτό μπορούν να οριοθετήσουν την πρόσκαιρη ιδιοκτησία ενός καθίσματος, ενώ, αντίστοιχα, το κιγκλιδώμα γύρω από έναν αρχαιολογικό χώρο τον αναδεικνύει ως ξεχωριστό σημείο μέσα στον αστικό ιστό. Στην περίπτωση του καθίσματος το βιβλίο ή το παλτό λειτουργεί ως **υποκατάστατο** ενός ανθρώπου, δηλαδή ενός υποκειμένου με φυσική παρουσία που απλώς απουσιάζει. Στην περίπτωση του κιγκλιδώματος έχουμε το **βλέμμα** της κοινωνίας¹¹⁶ η οποία υποδεικνύει συγκεκριμένο τρόπο αντιμετώπισης του αρχαιολογικού χώρου.

Στα παραπάνω παραδείγματα τα σώματα δεν εμψυχώνονται, όπως συμβαίνει κατά την ενσυναίσθηση, αλλά αντίθετα, παραπέμπουν σε έναν «άλλο» και έτσι επηρεάζουν τον χώρο. Στην επόμενη ενότητα θα εξηγήσουμε με μεγαλύτερη λεπτομέρεια τον τρόπο με τον οποίο τέτοια σώματα επηρεάζουν το περιβάλλον τους.

ε. Η επιρροή του βλέμματος στον χώρο

Ο Sartre βλέπει τον «άλλο» στα κείμενά του συχνά ως μια απειλή¹¹⁷. Αυτό που απειλείται, όπως είδαμε, είναι η ίδια η κρίση μας, μιας και πλέον δεν βρίσκεται μόνη της στον κόσμο αλλά εξαρτάται και από μία άλλη. Με αυτό τον τρόπο βρισκόμαστε σε μια συνεχή διαλεκτική διεργασία ανάμεσα στην υποκειμενοποίηση και την αντικειμενοποίηση¹¹⁸. «Δεν είμαστε πλέον οι κυρίαρχοι της κατάστασης»¹¹⁹ αναφέρει, για να μιλήσει για το αίσθημα που προκύπτει, όταν ερχόμαστε αντιμέτωποι με τη διυποκειμενικότητα.

Αν ξεπεράσουμε την ηθική διάσταση του μοντέλου που προτείνει και τις σκληρές λέξεις που χρησιμοποιεί κατ' εξακολούθηση, θα δούμε ότι αυτό που δημιουργεί την αίσθηση «κινδύνου»¹²⁰, όπως την ονομάζει, είναι η απώλεια της ελευθερίας και η «υποδούλωση». Σε ένα άλλο σημείο του βιβλίου η αίσθηση αυτή ορίζεται μέσα από την «αιμορραγία των νοημάτων τα οποία έχουν εδραιωθεί»¹²¹, γεγονός που οδηγεί στην «αναδιοργάνωση της χωρικότητας του κόσμου μας»¹²². Εδώ, ο Sartre φαίνεται να συμφωνεί πλήρως με τις θέσεις που έχουμε εκφράσει προηγουμένως για τη διαφορά ανάμεσα στη *συσχέτιση* και στην *αλληλεπίδραση*. Όπως έχουμε ήδη υποστηρίξει, μόνο ένα υποκείμενο επηρεάζει τον χώρο, αφού επιδρά στο πεδίο των δυνατοτήτων συσχετισμού μας είτε με το ίδιο είτε με τα άλλα στοιχεία του περιβάλλοντος. Πρέπει να ξεκαθαρίσουμε ότι δεν επιδρά πάνω στο εύρος των νοημάτων συρρικνώνοντάς το¹²³, αλλά «φορτίζει» κομμάτια του με μια ξένη αξιολόγηση. Παραμένουμε υποκείμενα, οπότε μπορούμε να παραβλέψουμε, άμα θέλουμε, την ξένη κρίση και πάνω σε αυτή μας τη δυνατότητα βασίζεται και η δυναμική της σχέσης και ο διαλεκτικός της χαρακτήρας¹²⁴.

Την επιρροή του σώματος στον χώρο θα την ονομάζουμε από εδώ και πέρα παραγωγή του χώρου ή καλύτερα **παραγωγή χωρικού πεδίου**, μιας και το σώμα δεν παράγει το ίδιο τον χώρο αλλά τον επηρεάζει δυναμικά, τον **φορτίζει**. Το ποιοτικό μέτρο αυτής της φόρτισης θα

116 «...η μόνη αυθεντική αίσθηση κοινότητας εμφανίζεται ως ένα Εμείς-αντικείμενο, όταν αντιλαμβανόμαστε τον εαυτό μας να σχηματίζει μαζί με άλλους το αντικείμενο στο βλέμμα ενός Άλλου.» Για τον Sartre, μάλιστα, «η ιδέα ενός παντογνώστη Θεού ξεκινάει από την αναζήτησή μας για έναν απόλυτο Τρίτο ο οποίος μπορεί να μας κοιτάξει, χωρίς να γίνεται ο ίδιος αντικείμενο εποπτείας.»

Hazel E. Barnes, 'Translators Introduction', *Being and Nothingness*, μτφρ. Hazel E. Barnes, Pocket Books, New York, 1978, σελ. xxxi.

117. J.-P. Sartre, 1978, σελ. 284.

118. J.-P. Sartre, 1978, σελ. 364.

119. J.-P. Sartre, 1978, σελ. 265.

120. J.-P. Sartre, 1978, σελ. 268.

121. J.-P. Sartre, 1978, σελ. 261, 292.

122. Sarah Richmond, 'Magic in Sartre's Early Philosophy', *Reading Sartre*, επιμ. Jonathan Webber, Routledge, London/New York, 2011, σελ. 157.

123. J.-P. Sartre, 1978, σελ. 265.

124. A. Haddour, 2011, σελ. 73, 74.

είναι η **βαρύτητα**. Θα λέμε, συνεπώς, ότι ένα σώμα παράγει χωρικό πεδίο, όταν επεμβαίνει στη νοηματοδότησή του χώρου και η βαρύτητα της κάθε θέσης θα είναι μεγαλύτερη όσο εντονότερη είναι η επέμβαση του σε αυτή.

στ. Η ένταση ως μέτρο για την απώλεια ελέγχου

Ο Sartre έστρεψε την προσοχή μας στην επίπτωση που έχει η απώλεια ελέγχου της νοηματοδότησης στην ψυχική και συναισθηματική μας κατάσταση, όταν μίλησε για «φόβος»¹²⁵, «αίσθηση κινδύνου»¹²⁶ και «ντροπή»¹²⁷. Αυτά υποδηλώνουν μια πραγματική επίπτωση που έχει στον ψυχισμό μας η επαφή μας με τον άλλο. Ο «φόβος» και η «αίσθηση κινδύνου» φαίνεται να προκαλούνται περισσότερο, όταν διακρίνεται μια πιθανή ρήξη μαζί του ή όταν υπάρχει τριβή με τη δική μας ελευθερία να έρχεται σε αντιπαράθεση με το εξωτερικό βλέμμα. Το αίσθημα της «ντροπής»¹²⁸, αντίθετα, προϋποθέτει την παραβίαση των επιταγών της αλλότριας κρίσης και τη συνείδηση του «λάθους» αυτού.

Όταν το βλέμμα εκφράζεται μέσα από σώματα στον χώρο, τα διαφορετικά σημεία σε αυτόν επηρεάζονται ανάλογα με τη διαλεκτική μας σχέση μαζί τους. Η θεωρία της διεκτατικής (*proxemics*), η οποία θα περιγραφεί διεξοδικά στην επόμενη ενότητα, βασίζει τις παρατηρήσεις της ακριβώς στο φαινόμενο της χωρικής έκφρασης των εκάστοτε πολιτισμικών επιταγών οι οποίες γίνονται διακριτές μέσα από τη σχετική διάταξη των σωμάτων στον χώρο. Όπως θα δείξουμε στην επόμενη ενότητα, ένα σώμα, όταν παράγει χώρο, δεν επηρεάζει με τον ίδιο τρόπο κάθε σημείο αυτού.

Το ποιοτικό συναισθηματικό βιώνουμε από τον βαθμό απώλειας του ελέγχου της νοηματοδότησης στην εκάστοτε θέση του χώρου θα περιγράφεται με την έννοια της **έντασης**. Όσο μικρότερος ο έλεγχός μας, τόσο ισχυρότερη η ένταση που μας προκαλείται.

ζ. Μια οντολογία σωμάτων με βάση το βλέμμα

Μέχρι τώρα έχουμε ξεχωρίσει τα σώματα με τα οποία συσχετιζόμαστε χωρικά σε αυτά **με-βλέμμα** και σε αυτά **χωρίς-βλέμμα**. Τα **με-βλέμμα** είναι σε θέση να επηρεάσουν τον χώρο και να μας προκαλέσουν το αίσθημα της έντασης, οπότε από εδώ και πέρα θα βρίσκονται στο κέντρο του ενδιαφέροντός μας. Θα εξετάσουμε τώρα πώς είναι δυνατόν να τα κατατάξουμε σε επιμέρους κατηγορίες ανάλογα με το είδος της χωρικότητας που παράγουν και την κατεύθυνση που αυτή έχει.

Το μάτι και το πρόσωπο

Ήδη μιλήσαμε για ένα είδος σωμάτων που ονομάσαμε **υποκατάστατα**, μιας και παραπέμπουν σε ένα υποκείμενο το οποίο δεν ταυτίζεται με τη δική τους φυσική παρουσία, όταν διερευνούσαμε αν είναι δυνατόν να αναγνωρίσουμε **βλέμμα** σε ένα σώμα δίχως ενσυναίσθηση. Όπως εξηγήσαμε, η ίδια η παρουσία των σωμάτων αυτών συμβολίζει τον «άλλο» και με αυτό τον τρόπο μπορούμε να φανταστούμε ότι το **βλέμμα** πηγάζει από αυτά και εκτείνεται προς κάθε κατεύθυνση.

Τα σώματα τα οποία λειτουργούν με αυτόν τον τρόπο δεν είναι απαραίτητο να είναι

125. J.-P. Sartre, 1978, σελ. 268.

126. J.-P. Sartre, 1978, σελ. 268.

127. J.-P. Sartre, 1978, σελ. 261.

128. Ο Νίτσε συνδέει και αυτός το ζήτημα της ντροπής με ένα αόρατο βλέμμα στο έργο του *Daybreak*, όταν γράφει ότι «το αίσθημα 'είμαι στο κέντρο του κόσμου' ανακύπτει ισχυρά, όταν κάποιος καταλαμβάνεται απότομα από ντροπή: αυτός τότε βρίσκεται σε σύγχυση σαν να είναι στο κέντρο μιας θάλασσας, αποσβολωμένος σαν ένα μεγάλο μάτι να τον κοιτάζει και να τον διαπερνά από όλες τις πλευρές.» Σε αυτό το απόσπασμα βλέπουμε και τη σύνδεση ενός απόλυτου βλέμματος με την απεραντοσύνη της θάλασσας ή τον κενό χώρο, κάτι που, όπως θα δούμε, θα παίξει σημαντικό ρόλο στην 4η ενότητα αυτού του τεύχους. Friedrich Nietzsche, *Daybreak: Thoughts on the Prejudices of Morality*, μτφρ. R. J. Hollingdale, επιμ. Maudemarie Clark, Brian Leiter, Cambridge University Press, Cambridge, 1997, σελ. 166.

υποκατάστατα και μάλιστα ιστορικά μπορούμε να αναγνωρίσουμε αμέτρητα τέτοια σώματα τα οποία έχουν αξία για έναν πολιτισμό. Είτε πρόκειται για τα κελτικά ντολμάν, τα τοτέμ των Ιθαγενών της Βορείου Αμερικής ή τις Πυραμίδες της Αιγύπτου το βλέμμα τους απορρέει από το σύνολο της επιφάνειάς τους. Το ίδιο θα μπορούσαμε να ισχυριστούμε και για σώματα τα οποία έχουν καθαρά προσωπική αξία για εμάς, όπως ένα κειμήλιο που βρίσκεται στην οικογένειά μας για χρόνια ή το δώρο ενός καλού φίλου (ένα μενταγιόν, ένα ρολόι κτλ.). Με αντίστοιχο τρόπο όμως μπορεί να επιδράσει μια οθόνη ή μια πινακίδα, στις οποίες, παρότι το μήνυμά τους δεν εκπέμπεται προς κάθε κατεύθυνση, το βλέμμα που αναγνωρίζουμε πάνω τους εμφανίζεται και εδώ σε ένα κομμάτι της έκτασης του σώματός τους.

Το ειδοποιό χαρακτηριστικό των παραπάνω αντικειμένων, όπως αξίζει να τονιστεί για άλλη μια φορά, δεν είναι η μεγάλη ή μικρή συμβολική αξία που παρουσιάζουν για μας αλλά το είδος του βλέμματός τους το οποίο παράγεται από μία περιοχή της επιφάνειάς τους που θα ονομάζουμε **μέτωπο**. Άμα το μέτωπο εκτείνεται σε όλη την περιφέρεια του σώματος, τότε έχουμε την ακραία περίπτωση ενός **πανοπτικού**¹²⁹.

Υπάρχουν σώματα όμως που η προθετικότητα τους, δηλαδή το «προς κάτι» ή «για κάτι», όπως την ονομάζει ο Husserl, δεν εκτείνεται ισάξια προς κάθε κατεύθυνση, όπως μία κάμερα, ένα περιστρόφο ή ο άνθρωπος, αν και για τον τελευταίο θα δείξουμε στη συνέχεια ότι τα πράγματα είναι κάπως περιπλοκότερα. Σε αυτά τα σώματα, λοιπόν, το βλέμμα έχει συγκεκριμένη στόχευση και έτσι ο χώρος που παράγεται από αυτά δεν ασκεί *βαρύτητα* ισάξια προς κάθε κατεύθυνση. Όταν φανταζόμαστε ένα χέρι να μας δείχνει ή ένα προτεταμένο μαχαίρι, μπορούμε εύκολα να αναλογιστούμε ότι υπάρχει ένα «μπροστά» το οποίο ορίζει έναν κεντρικό άξονα βλέματος. Την ύπαρξη αυτού του άξονα θα την ονομάσουμε **μετωπικότητα**, η οποία θα συμβολίζει ένα βλέμμα με συγκεκριμένη κατεύθυνση.

Στις περιπτώσεις που εμφανίζεται η *μετωπικότητα*, το σώμα δεν λειτουργεί στην ολότητά του ως σύμβολο. Αντίθετα, όταν ένα συγκεκριμένο σημείο ή μια εστιασμένη περιοχή του σώματος αναγνωρίζεται ως φορέας του βλέματος, θα την αποκαλούμε **εστία**. Στην περίπτωση της κάμερας η *εστία* είναι το κέντρο του φακού, ενώ, όταν μιλάμε για ένα όπλο, η κάνη του. Στον άνθρωπο βλέμμα μπορούμε να αποδώσουμε στο ίδιο το μάτι αλλά και σε ένα οποιοδήποτε σημείο του σώματος στο οποίο αναγνωρίζουμε μέσω της ενσυναίσθησης μια προθετικότητα, όπως στην άκρη ενός δείκτη σε έκταση ή ακόμα και στην ίδια την κίνηση του σώματος «προς κάπου», κάτι που θα εξεταστεί περισσότερο στην επόμενη ενότητα.

Τα σώματα που εμφανίζουν *μετωπικότητα* θα τα ονομάσουμε **μάτια** και αυτά που εμφανίζουν *μέτωπο*, **πρόσωπα**.

Το μάτι επιλέγεται, επειδή αποτελεί το πρώτο κοινωνικό ερέθισμα που μπορεί ο άνθρωπος να αναγνωρίσει. Όπως δείχνουν μάλιστα τα πειράματα του Ahrens¹³⁰, το βρέφος τους πρώτους

129. Επιλέγεται η λέξη «πανοπτικό» ως χαρακτηρισμός ενός σώματος το οποίο λειτουργεί στην ολότητά του ως σύμβολο βλέματος, ώστε να γίνει μια ευθεία αναφορά στο "*Panopticon*" του Jeremy Bentham του 1791. Ο Foucault αποκαλύπτει για τον κεντρικό πύργο της φυλακής ότι πληροί τη βασική αρχή του Bentham σύμφωνα με την οποία η εξουσία πρέπει να είναι ορατή και παράλληλα ανεξέλεγκτη. «Ο κρατούμενος δεν πρέπει ποτέ να ξέρει, αν πραγματικά τον κατασκοπεύουν· πρέπει όμως να είναι βέβαιος ότι είναι δυνατόν να παρακολουθείται κάθε στιγμή.» Ο Foucault μας εξηγεί ότι, για να το πετύχει αυτό ο Bentham, καταφεύγει σε μια σειρά από αρχιτεκτονικές επιλογές, διασφαλίζοντας ότι καμία ένδειξη για τις εσωτερικές δραστηριότητες του πύργου δεν θα γίνεται αντιληπτή από τους κρατούμενους. «Το Πανοπτικόν είναι μια μηχανή διαχωρισμού του ζεύγματος «βλέπω – με βλέπουν»: στο περιφερικό κυκλικό οικοδόμημα είναι κανείς απόλυτα ορατός, χωρίς ποτέ ο ίδιος να βλέπει· από τον κεντρικό πύργο βλέπει κανείς τα πάντα, χωρίς ποτέ να τον βλέπουν.»

Θα δούμε στην 4η ενότητα τη μεγάλη σημασία που έχει και στη δική μας πρόταση το δίπολο «βλέπω – με βλέπουν» μέσω των εννοιών της έκθεσης και της εποπτείας.

Michel Foucault, *Επιτήρηση και Τιμωρία: Η Γέννηση της Φυλακής*, μτφρ. Καίτη Χατζηδήμου, Ιουλιέττα Ράλλη, θεώρ. Άλκης Σταύρου, Εκδόσεις Ράππα-Κέδρος, Αθήνα, 1989, σελ. 266-267.

130. Mario Von Cranach, 'The Role of Orienting Behavior in Human Interaction', *Behavior and Environment*, επιμ. Aristide H. Esser, Plenum Press, New York/London, 1971, σελ. 225-226.

δύο μήνες ζωής του ανταποκρίνεται στο *gestalt* της περιοχής του ματιού, δηλαδή απλώς σε μία στρογγυλή κηλίδα. Τους επόμενους μήνες, η ίδια η εικόνα του ματιού και στη συνέχεια το στόμα συμβολίζουν την ύπαρξη της εξωτερικής προθετικότητας που απευθύνεται στο βρέφος. Από τη στιγμή που η ίδια η βιολογία της, δίνει πρωταρχική θέση στο βλέμμα, δεν θα πρέπει να μας ξενίζει η συμβολική αξία που έχει το μάτι στο μυστικισμό των περισσότερων πολιτισμών. Το «κακό μάτι», το βλέμμα του θεού Ώρους στην Αρχαία Αίγυπτο και ο «παντεπόπτης οφθαλμός» ή αλλιώς η «Θεία Πρόνοια» για τους χριστιανούς, είναι κάποια από τα πιο γνωστά παραδείγματα. Η σημασία του δεν περιορίζεται στους ανθρώπους, μιας και έχουμε πληθώρα παραδειγμάτων από το ζωικό βασίλειο, όπου το ίδιο το μάτι, όπως και σχηματισμοί του, χρησιμοποιούνται κυρίως για εκφοβισμό. Αντίστοιχα, μπορούμε να παρατηρήσουμε σειρά περίτεχνων τρόπων συγκάλυψης του ματιού σε πολλά είδη σπονδυλωτών αναδεικνύοντας έτσι τη σημασία του ως ενός χαρακτηριστικού που πρέπει ιδιαίτερα να λαμβάνεται υπόψη¹³¹.

Το *μάτι*, όπως χρησιμοποιείται στα πλαίσια της μελέτης μας, είναι στραμμένο σε μία περιοχή του χώρου αγνοώντας μία άλλη δείχνοντας έτσι ενδιαφέρον για κάτι συγκεκριμένο και, αν θέλει να εστιάσει κάπου αλλού, θα πρέπει να περιστραφεί ή να αλλάξει την θέση του. Έτσι, το επιλέγουμε ως δείκτη της *μετωπικότητας* και με αυτή την έννοια είναι δυνατόν να αναφέρεται μεταξύ άλλων και στο φυσικό μάτι.

Το *πρόσωπο*, αντίθετα, παραπέμπει σε μια επιφάνεια. Αισθανόμαστε την ολότητα μιας ενεργής έκτασης πάνω στο σώμα να μας απευθύνεται χωρίς κάποιο επιμέρους σημείο της να είναι πιο σημαντικό από τα υπόλοιπα. Ένα σώμα το οποίο εμφανίζει *μέτωπο*, συνεπώς, έχει *βλέμμα*, επειδή εποπτεύεται και όχι επειδή αναγνωρίζεται ότι ενεργά εποπτεύει, όπως τα μάτια του ανθρώπου.

Η ύπαρξη πολλαπλών βλεμμάτων σε ένα σώμα

Στον άνθρωπο είναι δυνατόν να αναγνώσουμε παραπάνω από ένα *βλέμμα* σύμφωνα με τους ορισμούς που έχουμε δώσει. Εύκολα μπορούμε να φανταστούμε να κοιτάμε σε ένα σημείο και παράλληλα να κινούμαστε ή να δείχνουμε προς ένα άλλο. Έτσι έχουμε τη συνύπαρξη δύο *ματιών* στο ίδιο σώμα. Είναι όμως δυνατό να συνυπάρχουν ταυτόχρονα σε ένα σώμα το *πρόσωπο* και το *μάτι*;

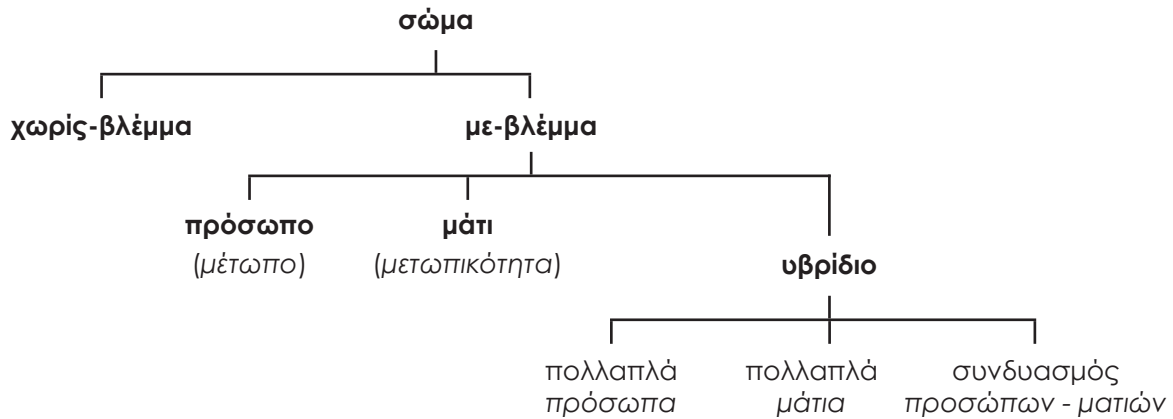
Σύμφωνα με αυτά που έχουμε περιγράψει μέχρι στιγμής δεν υπάρχει κάτι που να αποκλείει αυτή την πιθανότητα και πράγματι θα δούμε ότι το ανθρώπινο σώμα αποτελεί χαρακτηριστικό παράδειγμα μιας τέτοιας περίπτωσης. Στην επόμενη ενότητα θα εξετάσουμε παραδείγματα στα πλαίσια παρατηρήσεων της διεκτατικής, όπου η θέση ενός ατόμου στο κοινωνικό σύνολο επηρεάζει τον χώρο τον οποίο παράγει. Το κύρος που μπορεί να μας αποπνέει ένα σώμα δεν είναι απαραίτητο να προκύπτει από ένα μεμονωμένο στοιχείο του. Αντίθετα, το κύρος αφορά στις περισσότερες των περιπτώσεων την ολότητα του σώματος και έτσι, όπως με το ντολμέν ή το κειμήλιο, έχουμε τον χαρακτηρισμό ενός ανθρώπου ως *πρόσωπο*. Στον ίδιο άνθρωπο μπορούμε να αποδώσουμε *βλέμμα* ή να τον αντιληφθούμε ότι κινείται προς το μέρος μας οπότε να τον αναγνωρίσουμε και ως *μάτι*.

Γίνεται κατανοητό λοιπόν ότι πέραν του *προσώπου* και του *ματιού* μπορούμε να έχουμε παράλληλα σε ένα σώμα *πολλαπλά πρόσωπα* ή *πολλαπλά μάτια* ή συνδυασμούς αυτών στα οποία θα αναφερόμαστε ως **υβρίδια**.

Όπως είδαμε, η διάσταση της χωρικής εμπειρίας που θα εξετάσουμε είναι αυτή της συσχέτισης του ανθρώπου με τα σώματα που τον περιβάλλουν. Αυτός νοηματοδοτεί τα σώματα γύρω του ανάλογα με την εκάστοτε πολιτισμική και ψυχική κατάσταση στην οποία βρίσκεται και αυτά με τη σειρά τους επεμβαίνουν στη βίωση του χώρου ανάλογα με τον διαχωρισμό τους σε *με-βλέμμα* ή *χωρίς-βλέμμα*. Τα *με-βλέμμα* είναι αυτά που έχουν τη δυνατότητα να επιδράσουν πάνω στον άνθρωπο επεμβαίνοντας διαλεκτικά στη νοηματοδότηση και στερώντας από

131. Adam Kendon, *Conducting Interaction*, Cambridge University Press, Cambridge/New York/Melbourne, 1990, σελ. 87.

αυτόν τον απόλυτο έλεγχο της κατάστασης. Όσο μεγαλύτερη η απώλεια αυτού του ελέγχου τόσο μεγαλύτερη η ένταση και αντίστοιχα η βαρύτητα του με-βλέμμα σώματος στην εκάστοτε θέση του χωρικού πεδίου που παράγει. Όταν το χωρικό πεδίο εκτείνεται ομοιογενώς, τότε το με-βλέμμα σώμα εμφανίζει μέτωπο και το ονομάζουμε πρόσωπο, ενώ, όταν εμφανίζει μετωπικότητα, δηλαδή προτίμηση σε μια συγκεκριμένη κατεύθυνση στον χώρο, το ονομάζουμε μάτι. Τέλος, είδαμε και περιπτώσεις σωμάτων όπου γίνονται αναγνωρίσιμοι και δρουν ταυτόχρονα ποικίλοι συνδυασμοί βλεμμάτων, ματιών και προσώπων, τα οποία ονομάσαμε υβρίδια.

Σχήμα 2.1. Η οντολογία της αλληλεπίδρασης των σωμάτων.

Στην επόμενη ενότητα θα δούμε πώς επηρεάζεται το χωρικό πεδίο των σωμάτων ανάλογα με την πολιτισμική και ψυχική συγκυρία και την πρόθεση και δραστηριότητα του ανθρώπου. Θα ισχυριστούμε ότι, παρόλο που το ποιοτικό μέτρο της βαρύτητας που έχουν τα σώματα δεν ποσοτικοποιείται, αυτό που είναι δυνατόν να αναγνώσουμε και να σχηματοποιήσουμε είναι ο μηχανισμός παραγωγής του. Θα εξετάσουμε, συνεπώς, το δυναμικό σχήμα του χωρικού πεδίου που παράγεται από τα μάτια, τα πρόσωπα και από τα υβρίδια των δύο.

III

Ο Μηχανισμός Παραγωγής του Χωρικού Πεδίου των Σωμάτων

α. Πρόδρομοι της ιδέας του χωρικού πεδίου των σωμάτων

Η ιδέα ότι τα σώματα επηρεάζουν τον χώρο γύρω τους και ότι αυτό μπορεί να νοηθεί μέσα από μια λογική χωρικού πεδίου που τα περιβάλλει δεν αποτελεί καινοτομία αυτής της εργασίας. Σύμφωνα με τον αρχιτέκτονα Σάββα Κονταράτο¹³², ο ψυχίατρος Eugene Minkowski ήταν ο πρώτος που υποστήριξε σε μία εργασία του του 1930 ότι υπάρχει η έννοια του «βιωμένου χώρου»¹³³ ακολουθώντας τη φαινομενολογική παράδοση της εποχής του. Σε αυτήν αναφέρει και για τη συνήθη έννοια της απόστασης ως διαστήματος που βρίσκεται ανάμεσα σε δύο σημεία στον χώρο ότι υπάρχει μια «απόσταση-ποιότητα» (*distance-qualité*) ή «βιωμένη απόσταση» (*distance-vecue*) ως ένα στοιχείο διάζευξης και σύζευξης με τον κόσμο γύρω μας. Δημιουργείται μάλιστα σύμφωνα με τον Minkowski γύρω από τον εαυτό μας, γύρω από το «εγώ-εδώ-τώρα» όπως το αναφέρει, μια «σφαίρα άνεσης» (*sphere de l'aisance*) μέσα στην οποία μπορούμε να ζήσουμε και συνεχίζει λέγοντας πως «... [η απόσταση] δεν μπορεί να διανυθεί στην κυριολεξία, μιας και μετακινείται μαζί μας»¹³⁴.

Ο Κονταράτος, στη διδακτορική του διατριβή, μας παραπέμπει και στην περίπτωση του Αυστριακού ψυχιάτρου και ψυχαναλυτή Paul Ferdinand Schilder¹³⁵ ο οποίος στο δοκίμιό του *The Image and Appearance of the Human Body* το 1935 πλησιάζει ακόμα περισσότερο στις δικές μας θέσεις. Σύμφωνα με τη μετάφραση του Έλληνα αρχιτέκτονα «το σώμα ασφαλώς δεν βρίσκεται μόνο εκεί όπου το δέρμα και τα ρούχα του εξασφαλίζουν κάποια όρια... περιβάλλεται από μια σφαίρα ιδιαίτερης ευαισθησίας»¹³⁶. Επίσης, ο Schilder αναφέρεται και στη σημασία που έχουν οι «προεκτάσεις» (*extensions*) ως μέρος και αυτές του σώματός μας, ζήτημα το οποίο αποτελεί θέμα ευρείας συζήτησης σήμερα λόγω της ραγδαίας εξέλιξης της τεχνολογίας¹³⁷.

Συνεχίζει, μάλιστα, λέγοντας ότι «αισθανόμαστε αυτή τη ζώνη όταν, για παράδειγμα, κάποιος επιχειρεί να μας πλησιάσει πάρα πολύ. Νιώθουμε τον άλλο σαν παρείσακτο μέσα στην εικόνα του σώματός μας, έστω κι αν απέχει πολύ από το να μας αγγίξει.» Τέλος, ονομάζει τον χώρο που περιβάλλει την εικόνα του σώματος μας ως «το συγκινησιακό σχηματισμό που καθορίζει τις αποστάσεις ανάμεσα στο σώμα μας και τα αντικείμενα»¹³⁸ τονίζοντας με αυτό τον τρόπο τον ψυχικό του αντίκτυπο.

Σε αυτή την ενότητα θα επιδιώξουμε να αξιοποιήσουμε παρατηρήσεις κυρίως από τον χώρο της ανθρωπολογίας και της κοινωνικής ψυχολογίας, για να τις διευρύνουμε, ώστε να

132. Σάββας Κονταράτος, *Η Εμπειρία του Αρχιτεκτονημένου Χώρου και το Σωματικό Σχήμα*, Εκδόσεις Καστανιώτη, Αθήνα, 1983.

133. Eugène Minkowski, 'Les notions de distance vecue et d, ampleur de la vie', *Journal de Psychologie*, 1930, σελ. 727-745.

134. Σάββας Κονταράτος, 1983, σελ. 36.

135. Σάββας Κονταράτος, 1983, σελ. 36-37

136. Paul Ferdinand Schilder, *The Image and Appearance of the Human Body*, Routledge, digital printing, 2007, σελ. 211.

137. Paul Ferdinand Schilder, 2007, σελ. 213.

138. Paul Ferdinand Schilder, 2007, σελ. 216.

αφορούν γενικώς την αλληλεπίδρασή μας με τα σώματα. Η σχολή σκέψης που θα αποτελέσει το βασικό μας σημείο αναφοράς έχει την επωνυμία *proxemics*¹³⁹ και οργανώνεται για πρώτη φορά στο έργο *The Hidden Dimension* του ανθρωπολόγου E. T. Hall, του 1966. Με αυτό τον όρο αναφέρεται στην «αλληλένδετη με το πολιτισμικό πλαίσιο συγκριτική μελέτη των παρατηρήσεων και θεωριών που αφορούν τη χρήση του χώρου από τους ανθρώπους»¹⁴⁰. Σε αυτό το τεύχος θα αναφερόμαστε σε αυτή και με τον ελληνικό όρο «διεκτατική»¹⁴¹, ο οποίος αναδεικνύει και το είδος των παρατηρήσεων του Hall οι οποίες, όπως θα δούμε, αφορούσαν μετρικά δεδομένα για τη σχετική διάταξη των ανθρώπινων σωμάτων στον χώρο.

Στο *The Hidden Dimension*, όπως και στο πρώτο του εμβληματικό έργο *The Silent Language* του 1959, ο Hall αξιοποιεί τα ευρήματα της ηθολογίας¹⁴² αλλά και της γλωσσολογίας¹⁴³, για να μιλήσει για την καίρια επίδραση που έχει το πολιτισμικό περιβάλλον στη διαμόρφωση της εικόνας του κόσμου μας και πιο συγκεκριμένα τη διαμόρφωση των χωρικών μας σχέσεων.

β. Η Θεωρία της εδαφικότητας

Από την ηθολογία αξιοποιεί κυρίως την έννοια της εδαφικότητας (*territoriality*), την οποία έθεσε πρώτος ο ορνιθολόγος H. E. Howard στο βιβλίο του *Territory in Bird Life*, 1920. Η εδαφικότητα, σύμφωνα με τον Ελβετό βιολόγο Heini Hediger, εξυπηρετεί διάφορες λειτουργίες μεταξύ των οποίων τη ρύθμιση της πυκνότητας των μελών, τη δημιουργία του χωρικού πλαισίου δράσης τους, τη διατήρησή τους σε απόσταση επικοινωνίας, την

139. Ο Watson μας δίνει μια ενδιαφέρουσα ανάλυση πάνω στο “etic-emic” ζήτημα και πώς αυτό εμφανίζεται στο έργο του Hall. «Ο Pike το 1966 τόνισε τη σημασία του διαχωρισμού ανάμεσα στον “-etic” και “-emic” βαθμό ανάλυσης. ‘Η etic άποψη εξετάζει τη συμπεριφορά παρατηρώντας το σύστημα από έξω και αποτελεί μια ουσιαστική αρχική προσέγγιση σε ένα άγνωστο σύστημα. Η emic είναι αποτέλεσμα εξέτασης της συμπεριφοράς από το εσωτερικό του συστήματος.’ Στο etic επίπεδο ασχολούμαστε με συστήματα συμπεριφοράς τα οποία είναι κοινά σε όλους τους ανθρώπους, ενώ στο emic λαμβάνουμε υπόψη τον τρόπο με τον οποίο αυτά τα συστήματα διαμορφώνονται στον εκάστοτε πολιτισμό. Ο Pike τόνισε τη σημασία αυτών των καταλήξεων τις οποίες δανείστηκε από τις λέξεις “phonetic” και “phonemic”. Η πρώτη αναφέρεται στους ήχους που όλοι οι άνθρωποι είναι ικανοί να παραγάγουν, ενώ η δεύτερη στον τρόπο με τον οποίο μια συγκεκριμένη γλώσσα χρησιμοποιεί ένα στενό φάσμα από τους δυνατούς ήχους. ... Ο Hall έχει βρει κατηγορίες που μοιάζουν να έχουν γενική εφαρμογή, δηλαδή “proxemics”, και λίγη γνώση έχουμε για τις διαφοροποιήσεις που πραγματοποιούνται ανάλογα με τον πολιτισμό, κάτι που θα αντιστοιχούσε στη χρήση του όρου “proxemics”».

Ο Hall, μάλιστα, φαίνεται να αναγνωρίζει την παραπάνω αδυναμία, όταν λέει στο άρθρο του του 1963 ‘A System for the Notation of Proxemic Behavior’: “... it will be apparent to the reader that this presentation is concerned more with proxemics than proxemics, and is therefore only the first of a series of steps in a long complex process”. Μέχρι σήμερα λίγη πρόοδος έχει γίνει μάλλον στο συγκεκριμένο ζήτημα, κάτι που δεν μειώνει πάντως την απήχηση και τη σημασία των αρχικών παρατηρήσεων ούτε την ειλικρίνεια των προθέσεων.

O. Michael Watson, *Proxemic Behavior: A Cross-Cultural Study*, Mouton, The Hague, 1970, σελ. 35

140. E. T. Hall, 1990, σελ. 1.

141. Δημιουργήσαμε τη λέξη «διεκτατική» ως μετάφραση του όρου “proxemics” λόγω έλλειψης αντίστοιχου ελληνικού, τουλάχιστον στη βιβλιογραφία που έχουμε υπόψη μας. Αξιοποιήσαμε τη λέξη «έκταση» ως ρίζα μιλώντας για τις διαφορετικές εκτάσεις του σώματος, όπως περιγράφονται στο έργο του Hall, και την πρόθεση «δια-», για να τονίσουμε την αλληλεπίδραση με τα άλλα σώματα και τον διαχωρισμό από αυτά.

142. Η Ηθολογία (Ethology) αποτελεί κλάδο της βιολογίας ο οποίος ήρθε ως κριτική στον Συμπεριφορισμό (Behaviourism) αναδεικνύοντας τη σημασία διεξαγωγής παρατηρήσεων στο φυσικό περιβάλλον και όχι στο εργαστήριο και εξετάζοντας τη συμπεριφορά μέσα από την εξελικτική της σημασία.

143. Όπως ήδη είχε υποστηρίξει ο Franz Boas και οι ανθρωπολόγοι Edward Sapir και Leonard Bloomfield, η επικοινωνία είναι η βάση του πολιτισμού και της ζωής. Πριν από τις παρατηρήσεις τους στους αυτόχθονες της Αμερικής και στους Εσκιμώους, αντιμετωπίσαμε όλες τις γλώσσες με τους κανόνες που χρησιμοποιούμε για τις Ινδοευρωπαϊκές, ενώ παρατηρήθηκε ότι κάθε γλώσσα αποτελεί το δικό της κλειστό σύστημα με τους δικούς της κανόνες. Ο Benjamin Lee Whorf, με τις μελέτες που έκανε με τους Hopi και Shawnee πληθυσμούς της Αμερικής, υποστήριξε, ουσιαστικά, ότι «η γλώσσα μας είναι ο κόσμος μας» και όχι μόνο ένα μέσο επικοινωνίας.

E. T. Hall, 1990, σελ. 1-2, 91-94.

α.

Σχήμα 3.1. Εμφάνιση εδαφικότητας στα πτηνά
H. E. Howard, *Territory in Bird Life*, 1920

Πηγή α: https://commons.wikimedia.org/wiki/File:Territory_in_bird_life_BHL19483496.jpg

Πηγή β: <http://www.vogelprenten.nl/media/catalog/product/cache/1/image/9df78eab33525d08d6e5fb8d27136e95/w/a/wag2.jpg>

β.

προστασία από εχθρούς και την κοινωνική θέση¹⁴⁴. Τόσο συγκεκριμένη είναι η εδαφικότητα στα ζώα, που χρησιμοποιείται για τον διαχωρισμό ανάμεσα στα είδη, όπως ακριβώς και τα σωματικά χαρακτηριστικά¹⁴⁵.

Ο Hediger έχει αναγνωρίσει διάφορους μηχανισμούς της εδαφικότητας μεταξύ των οποίων ανήκουν η «απόσταση φυγής» (*flight distance*) και η «κρίσιμη απόσταση» (*critical distance*) για ζώα διαφορετικού είδους, καθώς και η «προσωπική απόσταση» (*personal distance*) και «κοινωνική απόσταση» (*social distance*) για μέλη του ίδιου είδους¹⁴⁶.

Ως απόσταση φυγής χαρακτηρίζεται το όριο στο οποίο ένα ζώο απομακρύνεται από ένα πιθανό εχθρό, ενώ ως κρίσιμη απόσταση αυτή που, άμα αυξηθεί η εγγύτητα των δύο ζώων, εκείνο που δέχεται την παραβίαση θα στραφεί επιτιθέμενο¹⁴⁷. Αυτές δρουν ως «αόρατες σφαίρες»¹⁴⁸ που περιβάλλουν τα ζώα και, όπως και οι άλλες δύο, μπορούν σε αυτά να προβλεφθούν με ακρίβεια εκατοστών. Το σχήμα μιας «αόρατης σφαίρας» που περιβάλλει το σώμα αποτελεί άμεση σύνδεση της εδαφικότητας με τις παρατηρήσεις των Minkowski και Schilder τη δεκαετία του '30, αλλά και με τη δική μας αναφορά στο χωρικό πεδίο των σωμάτων, όπως θα εξετάσουμε εκτενώς παρακάτω.

Όπως αναφέραμε στην πρώτη ενότητα, η θεωρία της εδαφικότητας έχει χρησιμοποιηθεί ήδη στην αρχιτεκτονική, αρχικά από τον Hertzberger και έπειτα από το space syntax, για να περιγράψει την τοπολογική σχέση που έχουν διαφορετικοί χώροι μέσα σε μια συνολική διάταξη και ποια είναι η ιεράρχησή τους με βάση τον βαθμό προσβασιμότητας που η θέση τους αναδεικνύει. Αυτές οι προσεγγίσεις εξετάζουν δια-χωρικά την έκφραση της εδαφικότητας και προσφέρουν πραγματικά ενδιαφέροντα και χρήσιμα μακροσκοπικά αποτελέσματα. Αντίθετα, εμείς, σε αυτή την ενότητα και κυρίως στην επόμενη, θα προσπαθήσουμε να αναδείξουμε την άμεσα σωματική και χωρική της έκφραση. Η θεωρία αυτή πρέπει να χρησιμοποιείται με προσοχή, αφού έχει οδηγήσει σε μερικές αρκετά παρεμβατικές προσεγγίσεις κυρίως στον αστικό σχεδιασμό, όπως το έργο του Oscar Newman, ο οποίος, για να καταπολεμήσει την παραβατικότητα, προτείνει τη δημιουργία περιφραγμένων κοινοτήτων (*gated communities*)

144. E. T. Hall, 1990, σελ. 8.

145. E. T. Hall, 1990, σελ. 9.

146. E. T. Hall, 1990, σελ. 11-15.

147. E. T. Hall, 1990, σελ. 12.

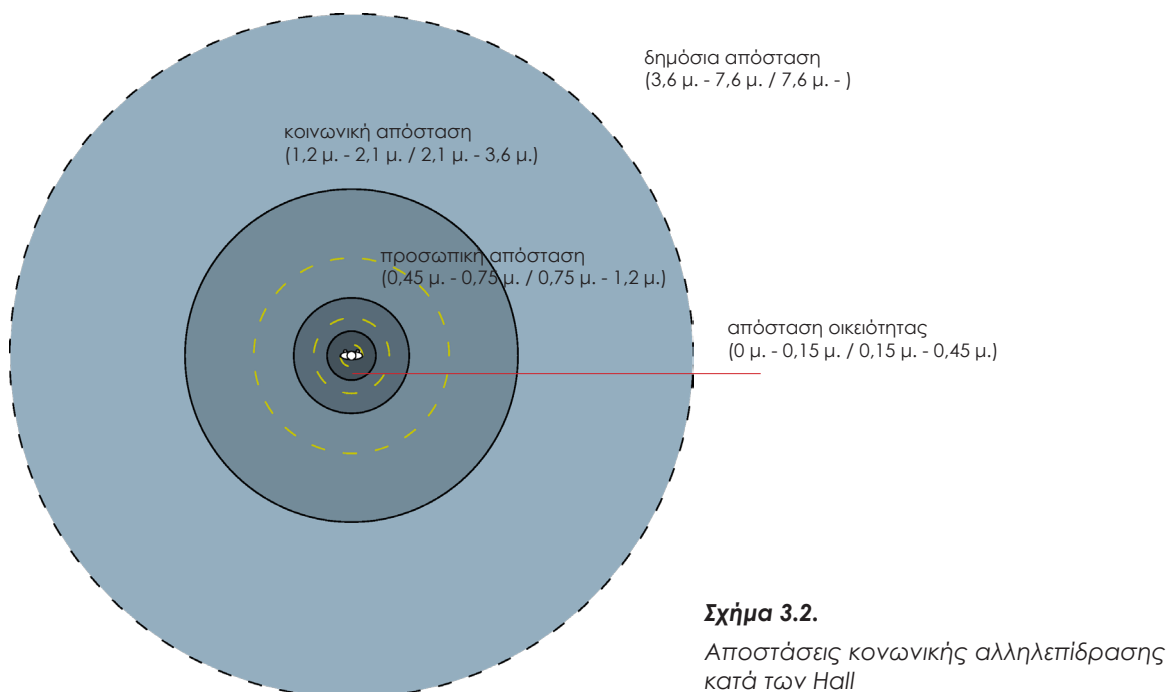
148. E. T. Hall, 1990, σελ. 13.

με στόχο αυτό που ονομάζει “defensible space”¹⁴⁹.

γ. Ο περιπροσωπικός χώρος στον Hall

Ο Hall ισχυρίστηκε στο βιβλίο του ότι στους ανθρώπους, όπως και στα ζώα, μπορούμε να παρατηρήσουμε αποστάσεις να θεσμοθετούνται και να εξαρτώνται από μια ολιστική αισθητηριακή εμπειρία και από την πολιτισμική συνθήκη. Η ταξινόμηση που κάνει αποτελεί απλώς μια πρωταρχική χονδροειδή εκτίμηση, η οποία μάλιστα είναι αποτέλεσμα παρατήρησης μιας πολύ συγκεκριμένης ομάδας υγιών ατόμων, μεσαίας τάξης, κατοίκων της βορειοανατολικής ακτής των ΗΠΑ¹⁵⁰ στις αρχές τις δεκαετίας του '60, και μόνο ως συμβολικό παράδειγμα θα πρέπει να τη λάβουμε υπόψη μας.

Η ταξινόμηση του Hall εξελίσσει τα αποτελέσματα ενός πειράματος που είχε παρουσιάσει στο δέκατο κεφάλαιο του *The Silent Language*¹⁵¹ και μας δίνει τέσσερα είδη αποστάσεων: «απόσταση οικειότητας» (*intimate distance*), «προσωπική απόσταση» (*personal distance*), «κοινωνική απόσταση» (*social distance*), «δημόσια απόσταση» (*public distance*)¹⁵². Αυτές τις αποστάσεις θα πρέπει να τις φανταζόμαστε ως σφαίρες που περικλείουν τα άτομα.

Απόσταση Οικειότητας

Όπως δηλώνει και το όνομά της, αφορά τις πιο οικείες δραστηριότητες, όπως τον έρωτα αλλά και την πάλη. Εμπλέκει αντιστοίχως σε προτεραιότητα και τις πιο οικείες των αισθήσεων. Η αφή ή η αίσθηση της θερμοκρασίας του σώματος του άλλου και η όσφρηση παίζουν πρωταρχικό ρόλο, ενώ η όραση είναι συχνά παραμορφωμένη με δύσκολη την εστίαση. Για τα μη απτικά άτομα η παραβίαση αυτού του χώρου από ξένους προκαλεί έντονη δυσφορία.

149. Oscar Newman, *Creating Defensible Space*, U.S. Department of Housing and Urban Development Office of Policy Development and Research, 1996.
150. E. T. Hall, 1990, σελ. 116.
151. Edward Twitchell Hall, *The Silent Language*, Anchor Books, New York, 1990 (1^η εκδ. 1959), σελ. 179.
152. E. T. Hall, 1990, σελ. 117-120.

Προσωπική Απόσταση

Όπως έχει αναφερθεί και από την κατάταξη του Hediger στα ζώα, αυτή είναι μια σφαίρα που περιβάλλει τα άτομα και τα διαχωρίζει από τα υπόλοιπα ως μία προέκταση του σώματος. Σε αυτή την απόσταση οικείες συζητήσεις πραγματοποιούνται στην «κοντινή» της φάση (0,5-0,75 μ.), ενώ προσωπικά ζητήματα στη «μακρινή» (0,75-1,20 μ.). Είναι η απόσταση στην οποία κάποιος μπορεί να αγγίξει τον άλλο, η θερμοκρασία σώματος δεν γίνεται αισθητή όπως και η μυρωδιά στο παράδειγμα της Δύσης, ενώ είναι ευδιάκριτες λεπτομέρειες του δέρματος του άλλου.

Κοινωνική Απόσταση

Σε αυτή την απόσταση πραγματοποιούνται ουσιαστικά οι λιγότερο προσωπικές κοινωνικές συναναστροφές, όπως οι εργασιακές σχέσεις, και η απόσταση μεταλλάσσεται αναλόγως της συνθήκης. Η ένταση της φωνής είναι σε μέσα επίπεδα και ανάλογα με την κατάσταση όλα τα χαρακτηριστικά του προσώπου είναι ευκρινή ενώ στη «μακρινή» φάση (2,10-3,60 μ.) το σώμα είναι δυνατό να είναι ορατό στο σύνολό του και όχι στις λεπτομέρειες.

Δημόσια Απόσταση

Σε αυτή την απόσταση έχουμε βγει ουσιαστικά από τον κύκλο της εμπλοκής μας με τους άλλους. Συνήθως, ένα σημαντικό πρόσωπο ή μια επίσημη περίπτωση επιτάσσει μια τέτοια συμπεριφορά, στην οποία μόνο τυπικές συναντήσεις είναι δυνατόν να συμβούν. Στην περίπτωση αυτή η ένταση της φωνής, οι γενικότερες εκφράσεις του προσώπου και όλα τα στοιχεία της μη λεκτικής επικοινωνίας υπερτονίζονται και παρατηρείται αλλαγή και στον τρόπο με τον οποίο διαμορφώνεται η γραμματική και το συντακτικό του λόγου.

Ο Hall δουλεύοντας για πολλά χρόνια στον τομέα της διαπολιτισμικής επικοινωνίας παρατήρησε ότι πολύ συχνά η παραβίαση των παραπάνω άτυπων (*informal*) ζωνών γύρω από το σώμα είναι η βάση παρεξηγήσεων και δυσκολίας στην επικοινωνία ανάμεσα σε διαφορετικούς πολιτισμούς οι οποίοι απλώς δεν έχουν μυηθεί στους κανόνες της χωρικής συμπεριφοράς του άλλου. Στο επίπεδο της πόλης, προειδοποιεί για τις παθολογίες που μπορούν να προκληθούν, όταν δεν πληρούνται οι χωρικές ανάγκες των διαφορετικών πολιτισμικών ομάδων. Μας παραπέμπει συχνά στα κείμενά του σε αποτελέσματα ερευνών στη βιολογία, όπως αυτή του Calhoun¹⁵³, και στην κοινωνιολογία που δείχνουν την αύξηση τόσο ψυχοσωματικών παθολογιών, όπως το άγχος αλλά και κοινωνικών, όπως η εγκληματικότητα¹⁵⁴.

153. Ο ηθολόγος John B. Calhoun, σε έξι σειρές πειραμάτων που διεξήγαγε από το 1958 μέχρι το 1961, παρατήρησε πως με την αύξηση του αριθμού των ποντικών και συνεπώς της πυκνότητάς τους στον χώρο, μετά από ένα ορισμένο επίπεδο δημιουργούνταν το φαινόμενο που ονόμασε «behavioral sink» (θα το μεταφράζαμε μάλλον κάπως άστοχα καταβόθρα-νεροχύτης συμπεριφοράς). Αυτό ήταν η αλλοίωση της συμπεριφοράς των ζώων στην κατασκευή της φωλιάς τους, στο φλερτ τους, στη σεξουαλική συμπεριφορά, στην αναπαραγωγή και στη δημιουργία κοινωνικής ισορροπίας, στη φροντίδα των μικρών και την επιθετικότητα. Επιπροσθέτως, ανωμαλίες και στη φυσιολογία παρατηρήθηκαν με ιδιαίτερως αυξημένα τα επίπεδα του άγχους στα κατώτερα στην ιεραρχία μέλη, ενώ τα ανώτερα παρουσίαζαν χαμηλότερες τιμές άγχους και ήταν πιο ανθεκτικά, όταν αυτές για κάποιο λόγο ανέβαιναν.

Ο Hall προσπαθώντας να παραμείνει αμερόληπτος παρουσιάζει και την άλλη πλευρά του νομίσματος παραθέτοντας αντιλήψεις της εποχής του και για τη θετική επίδραση της ανταγωνιστικότητας και του άγχους που προκαλείται από αυτή στην εξέλιξη και προσαρμογή ενός είδους στο περιβάλλον του. Ακόμα και η εξέλιξη του ανθρώπου όπως υποστηρίζει ξεκινάει ως ιστορία άγχους, με τους προγόνους μας να εγκαταλείπουν το έδαφος και μαζί και την εξάρτησή τους από την επικοινωνία με το περιβάλλον τους μέσω της όσφρησης και να ανεβαίνουν στα δέντρα αναδεικνύοντας έτσι την όραση ως τη βασικότερη των αισθησεων.

Edward Twitchell Hall, 'Ill Crowding and Social Behavior in Animals', *The Hidden Dimension*, Anchor Books, New York, 1990 (1^η εκδ. 1966), σελ. 23-40.

154. E. T. Hall, 1990, σελ. 172.

6. Η δυνατότητα αξιοποίησης της διεκτατικής στην έρευνά μας

Ο Hall στο μοντέλο που παρουσιάσαμε μιλάει για διαφορετικές χωρικές ζώνες που περικλείουν τα ανθρώπινα σώματα. Θα χρησιμοποιήσουμε από εδώ και πέρα τις δικές του παρατηρήσεις, όπως και αυτές μεταγενέστερων από τον χώρο της διεκτατικής, για να μιλήσουμε για το χωρικό πεδίο που παράγουν τα σώματα, όπως τα κατηγοριοποιήσαμε στην προηγούμενη ενότητα.

Ένας τέτοιος δανεισμός είναι δόκιμος, αφού και τα πειράματα της διεκτατικής αφορούν κατεξοχήν την αλληλεπίδραση των σωμάτων. Στα πρώτα χρόνια της διεκτατικής η έρευνα εστιαζόταν μόνο στις σχέσεις των ανθρώπων, αλλά πολύ σύντομα έπιπλα, προσωπικά αντικείμενα, συγκεκριμένες χωρικές μονάδες (το κελί, η αίθουσα διδασκαλίας, ο χώρος εστίασης κ.α.) και ακόμα και η ψηφιακή τεχνολογία μέσω των οθονών, των κινητών και των σωματικών «προεκτάσεων» (*extensions*) έγιναν αντικείμενο ενδιαφέροντος. Παρόλα αυτά, η άποψη για μια κοινή αντιμετώπιση ανθρώπων και πραγμάτων, όπως προτείνουμε εμείς, σε καμία περίπτωση δεν έχει επικρατήσει, κάτι που είναι λογικό, μιας και πρόκειται για έναν κλάδο της ανθρωπολογίας και της κοινωνικής ψυχολογίας.

Ένας άλλος λόγος που θεωρούμε ότι είναι δυνατή μια τέτοια προσέγγιση είναι το κοινό μας ενδιαφέρον πάνω στην πολιτισμική συνθήκη. Ο Hall εκφράζει έναν ισχυρό αφορισμό μάλιστα στο τέλος του *The Hidden Dimension*, όταν γράφει ότι «είναι αδύνατο να αποποιηθείς τον πολιτισμό» αποκαλύπτοντάς τον παράλληλα ως την κρυφή διάσταση στην οποία αναφέρεται και ο τίτλος του βιβλίου¹⁵⁵. Όπως θα δούμε σε σειρά παραδειγμάτων, ο χώρος που παράγεται από τη σχέση των σωμάτων δεν είναι σταθερός και παράγοντες, όπως η δραστηριότητα και η κοινωνική θέση, παίζουν καταλυτικό ρόλο. Επίσης, συχνά, η πλευρά προσέγγισης του σώματος παίζει σημαντικό ρόλο στην ποιοτική εμπειρία, κάτι που ενισχύει τον οντολογικό διαχωρισμό που κάναμε σε *μάτια* και *πρόσωπα*.

Επιπλέον, μπορούμε να αναγνωρίσουμε στη θεωρία της διεκτατικής μια ιδιαίτερη κλίση προς τη σημασία του βλέμματος. Το βλέμμα και η όραση χρησιμοποιούνται τις περισσότερες φορές με την κυριολεκτική τους έννοια, αν και υπάρχουν περιπτώσεις όπου έχουμε μια ευθεία αναφορά στο μεταφορικό *βλέμμα* και την αξία που έχει αυτό ως νοηματοδότης της κρίσης του άλλου. Η Nancy Russo περιγράφει ένα στιγμιότυπο κατά τη διάρκεια ενός πειράματος, όπου η οπτική επαφή (*eye contact*) παρήγαγε μια ξαφνική συνειδητοποίηση ότι «αυτό είναι ένα ανθρώπινο ον»¹⁵⁶. Όπως έχουμε δείξει, εμείς είμαστε αυτοί που καλούμαστε να νοηματοδοτήσουμε τον άλλο και συνεπώς είναι δυνατόν να αντιμετωπίσουμε έναν άνθρωπο σαν να μην υπάρχει ή να δούμε *βλέμμα* σε ένα πράγμα.

Σε αυτή την θέση μας είναι που βρίσκουμε και την οριστική σύνδεση με τη θεωρία της διεκτατικής μέσα από τα λεγόμενα του Robert Sommer. Μια διαφωτιστική σκηνή που όλοι μας καθημερινά θα έχουμε βιώσει είναι αυτή στα μέσα μαζικής μεταφοράς, όπου ο κάθε επιβάτης εστιάζει το βλέμμα του σε ένα συγκεκριμένο σημείο και γενικότερα το αποστρέφει από αυτά των άλλων¹⁵⁷. Ο Sommer αναφέρει χαρακτηριστικά ότι ο κάθε επιβάτης αντιμετωπίζει τους άλλους ως “*faceless / non-person*”¹⁵⁸, δηλαδή μη άτομα ή μη πρόσωπα, συχνά αξιοποιώντας μια εφημερίδα, ένα βιβλίο¹⁵⁹ ή, σήμερα, το κινητό¹⁶⁰ ως ασπίδα στην παρουσία των άλλων. Ο Argyle χρησιμοποιεί το παραπλήσιο παράδειγμα ενός γεμάτου ανελκυστήρα και ερμηνεύει αυτή την αποστρόφη του βλέμματος ως προσπάθεια επαναφοράς της «ισορροπίας» (*equilibrium*)¹⁶¹ η οποία έχει χαθεί λόγω της μεγάλης εγγύτητας των σωμάτων και συνεπώς της παραβίασης του προσωπικού τους χώρου. Ο De Jonge καταλήγει, σε συμφωνία με

155. E. T. Hall, 1990, σελ. 188, 189.

156. Robert Sommer, *Personal Space*, Bosko Books, Bristol, 2007, σελ. 52.

157. R. Sommer, 2007, σελ. 53.

158. R. Sommer, 2007, σελ. 53.

159. Robert Sommer, *Tight Spaces: Hard Architecture and How to Humanize It*, Prentice-Hall, New Jersey, 1974, σελ. 73.

160. R. Sommer, 2007, σελ. 39.

161. Irwin Altman, Martin M. Chemers, *Culture and Environment*, Cambridge University Press, 1984, σελ. 112.

τα παραπάνω, ότι ένας άνθρωπος μπορεί να ζήσει ανάμεσα σε πολλούς άλλους μόνο δείχνοντας μια σχετική αδιαφορία απέναντί στην πλειοψηφία τους¹⁶².

Πάλι από τον Sommer, όμως, έχουμε και την ανάδειξη της χωρικότητας που εμφανίζουν άψυχα σώματα, όταν μας παραπέμπει στις μελέτες που διεξήγαγε με τη Sally Robinson πάνω στα υποκατάστατα που αναφέραμε και στη δεύτερη ενότητα. Ο Sommer μας εξηγεί ότι ένα σώμα μπορεί να δεσμεύσει μία θέση στον χώρο λόγω της συμβολικής αξίας που έχει, είτε πρόκειται για μια ταμπέλα είτε για ένα προσωπικό αντικείμενο. Το σώμα αυτό λειτουργεί ως νύξη ή σημάδι (*cue, marker*), όπως το ονομάζει¹⁶³, και όσο περισσότερο προσωπικό είναι το αντικείμενο ή ξεκάθαρο το μήνυμα για τους «μυημένους» τόσο ισχυρότερη γίνεται η χωρική του παρέμβαση¹⁶⁴.

Συνεπώς, από εδώ και πέρα, θα αναδείξουμε τις παρατηρήσεις της διεκτατικής, έτσι ώστε να αναφέρονται με κοινό τρόπο στον μηχανισμό παραγωγής του χωρικού πεδίου τόσο των ανθρώπων όσο και των πραγμάτων. Στόχος μας είναι η σχηματοποίηση των οντολογικών διαφοροποιήσεων της προηγούμενης ενότητας όπως και η οπτικοποίηση του εκάστοτε σχήματος της βαρύτητας που προκαλείται από τα σώματα.

ε. Οι παράμετροι της έντασης του χωρικού πεδίου

Η ένταση του χωρικού πεδίου που παράγουν τα σώματα είναι αποτέλεσμα πολυπαραγοντικών διεργασιών, όπως έχουμε ήδη εξηγήσει, και θα παρουσιάσουμε εδώ μερικές παραμέτρους οι οποίες έχουν αποτελέσει συχνά αντικείμενο διερεύνησης χωρίς να είναι φυσικά οι μόνες δυνατές. Παρότι θα αναφερθούμε στην καθεμία ξεχωριστά για λόγους ευκρίνειας, βρίσκονται σε συνεχή αλληλεξάρτηση η μία από την άλλη. Δεν είναι δυνατόν σε μια ολιστική προσέγγιση της εμπειρίας να νοηθούν ξεχωριστά, αφού βρίσκονται μέσα στο πλέγμα των νοηματοδοτήσεών μας και, όταν μια συνθήκη αλλάζει, επηρεάζονται και οι υπόλοιπες. Μάλιστα, η βασική μέθοδος των πειραματισμών αφορά την μεταβολή μιας παραμέτρου και την παρατήρηση των επιπτώσεων που επακολουθούν. Το ενδιαφέρον μας θα εστιαστεί στην ποιοτική και σχεσιακή τους διάσταση και όχι στα ποσοτικά μεγέθη που συχνά δίνονται.

Το βλέμμα

Το βλέμμα θεωρείται το βασικότερο στοιχείο έναρξης και διατήρησης μιας κοινωνικής συναναστροφής και η κατεύθυνση του είναι ένδειξη για τη διαθεσιμότητά μας σε επικοινωνία¹⁶⁵ ανεξάρτητα από τις ειδικότερες προθέσεις μας (φιλικές, εχθρικές)¹⁶⁶. Η σημασία του έγκειται επίσης και στην εποπτεία και τον έλεγχο μιας κατάστασης¹⁶⁷. Η αποστροφή του συχνά σηματοδοτεί τη λήξη της επικοινωνίας¹⁶⁸ και την αντιμετώπιση του άλλου ως αντικειμένου, όπως στα παραδείγματα των μέσων μαζικής μεταφοράς και του ανελκυστήρα. Το βλέμμα, όπως είναι φανερό, δεν είναι μονοσήμαντο και οι διαφορετικές του ποιότητες γίνονται αντιληπτές μέσω της ενσυναίσθησης ως διαφορετικά μηνύματα.

Το άψυχο και το έμψυχο

Παρότι, όπως έχουμε ισχυριστεί εξ αρχής, χωρικό πεδίο είναι δυνατόν να παραχθεί από κάθε είδους σώμα, διάφορα πειράματα στα πλαίσια διερεύνησης του προσωπικού χώρου έχουν δείξει ότι μεγαλύτερη συναισθηματική αντίδραση παρουσιάζεται με ένα έμψυχο σώμα

162. R. Sommer, 2007, σελ. 30.

163. R. Sommer, 2007, σελ. 74.

164. R. Sommer, 2007, σελ. 74.

165. A. Kendon, 1990, σελ. 52.

166. A. Kendon, 1990, σελ. 88.

167. A. Kendon, 1990, σελ. 81.

168. A. Kendon, 1990, σελ. 77.

παρά με ένα άψυχο¹⁶⁹. Αν και οι συνθήκες διεξαγωγής των πειραμάτων δεν μας είναι πλήρως ξεκάθαρες, τα αποτελέσματα είναι λογικά, αφού ένα πράγμα, για να νοηματοδοτηθεί ως φέρον βλέμμα, πρέπει να έχει προσωπική αξία για εμάς, οπότε είναι πιο εύκολο να αναγνωρίσουμε στα έμβια όντα προθετικότητα.

Η δραστηριότητα

Μετά από πειράματα που διεξήγαγε ο Sommer έχουμε ενδιαφέρουσες διαφοροποιήσεις στη σχετική θέση που προτιμάται, όπως και στη σχέση του βλέμματος ανάλογα με τη φύση της δραστηριότητας που επιλέγεται¹⁷⁰. Στις συνεργατικές έχουμε συνήθως μια διάταξη πλάι πλάι ή τα δύο μέλη στέκονται υπο γωνία το ένα προς το άλλο, αφού κάτι τέτοιο διευκολύνει τη συνεννόηση και την κοινή αναφορά σε ένα τρίτο σώμα όπως ένα βιβλίο ή ένα σχεδιαστήριο. Στις ανταγωνιστικές τα μέλη φαίνεται να επιλέγουν να κάθονται μετωπικά, μιας και διατηρούν με αυτό τον τρόπο καλή εποπτεία των κινήσεων του αντιπάλου τους. Τέλος, στην ατομική εργασία, όπου δεν απαιτείται η επικοινωνία, οι σχετικές θέσεις είναι απομακρυσμένες και τα βλέμματα δεν διασταυρώνονται αντιμετωπίζοντας τον άλλο ως πράγμα. Επειδή οι άνθρωποι, όπως είδαμε στην προηγούμενη ενότητα, αναγνωρίζονται συχνά ως φέροντες μάτι, είναι λογικό να παρατηρούμε ότι ο άξονας της μετωπικότητάς τους «επιβάλλει» διαφορετικές θέσεις για κάθε περίπτωση.

Seating Arrangement	Percentage of Ss Choosing This Arrangement			
	Condition 1 (conversing)	Condition 2 (co-operating)	Condition 3 (co-acting)	Condition 4 (competing)
	42	19	3	7
	46	25	32	41
	1	5	43	20
	0	0	3	5
	11	51	7	8
	0	0	13	18
Total	100	100	101*	99*

Seating Arrangement	Percentage of Ss Choosing This Arrangement			
	Condition 1 (conversing)	Condition 2 (co-operating)	Condition 3 (co-acting)	Condition 4 (competing)
	63	83	13	12
	17	7	36	25
	20	10	51	63
Total	100	100	100	100

Σχήμα 3.3. Ποσοστό προτίμησης καθίσματος

R. Sommer, Personal Space, Bosko Books, Bristol, 2007, σελ. 52.

169. Γίνεται αναφορά από τον Sommer στα πειράματα του Glen McBride, που χρησιμοποίησε την τεχνική GSR με την οποία ήταν σε θέση να καταγράψει τις αλλαγές στην αγωγιμότητα του δέρματος και να τις συσχετίσει με τα επίπεδα άγχους και συναισθηματικής έντασης.

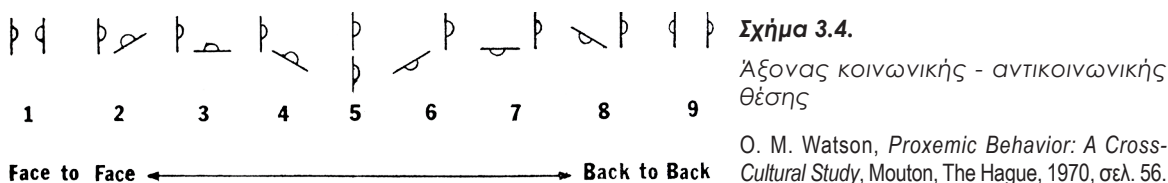
R. Sommer, 2007, σελ. 46.

170. R. Sommer, 2007, σελ. 86-94.

Η σχετική θέση

Ο Hall, όπως είδαμε, ανέδειξε τη σημασία της απόστασης από ένα σώμα ορίζοντας διαφορετικούς δακτυλίους γύρω από αυτό οι οποίοι αφορούν διαφορετικές κοινωνικές σχέσεις και πολιτισμικές περιστάσεις. Ο Sommer προσθέτει στο μοντέλο του Hall την πλευρά προσέγγισης¹⁷¹. Είναι ευκολότερο να μας πλησιάσει ένα σώμα από μπροστά σε σχέση με το πλάι ή ακόμα περισσότερο από πίσω. Για να υποστηρίξει αυτή την αρκετά εύλογη παρατήρηση μας παραπέμπει στα πειράματα του McBride ο οποίος συνέκρινε τα επίπεδα άγχους και παλμών ανάλογα με την κατεύθυνση από την οποία μας προσεγγίζει ένα σώμα¹⁷².

Για να μιλήσουμε με όρους της δικής μας οντολογίας, ο Hall αναφέρεται σε μια ομοιογενή παραγωγή χωρικού πεδίου και συνεπώς μιλάει για το σώμα ως πρόσωπο, ενώ ο Sommer εισάγει την έννοια της *μετωπικότητας* και κατά συνέπεια μας παραπέμπει στο σώμα ως μάτι. Έτσι, αντιστρέφοντας τις παρατηρήσεις του Sommer μπορούμε να προσομοιώσουμε μια περίσταση που εμείς πλησιάζουμε ένα σώμα μάτι, κάτι που γίνεται δυσκολότερο όσο βρισκόμαστε εγγύτερα στον άξονα που ορίζει τη *μετωπικότητά* του. Ο Watson υποστηρίζει, για τα παραπάνω ότι υπάρχει ένα συνεχές ανάμεσα σε μία «αντικοινωνική» (*sociofugal*) και μια «κοινωνική» (*sociopetal*) σχέση ανάμεσα στα σώματα¹⁷³.

Βλέπουμε ότι όσο αποκλίνουν οι δύο *μετωπικότητες* τόσο περισσότερο «αντικοινωνική» γίνεται η σχετική τους θέση. Όπως μας αποκαλύπτει ο Sommer, η θέση καθορίζει τη συμπεριφορά, αλλά και ο ρόλος που θέλουμε να διαδραματίσουμε μπορεί με τη σειρά του να καθορίσει τη θέση. Έτσι, τα πιο ενεργά μέλη μιας ομάδας επιλέγουν να σταθούν σε κεντρικότερα σημεία που επιτρέπουν άνετη επικοινωνία, όπως ένας μαθητής επιλέγει ένα θρανίο με καλή οπτική επαφή με τον καθηγητή, άμα θέλει να συμμετέχει στο μάθημα. Το θρανίο αυτό με τη σειρά του θα ενισχύσει και θα αναδείξει τον μαθητή ως ενεργό μέλος της τάξης¹⁷⁴.

Η ιεραρχία

Ήδη από τις μελέτες του Hall η σχετική ιεραρχία των δύο σωμάτων θεωρήθηκε βασική παράμετρος καθορισμού της απόστασης που αναμένεται να τηρηθεί ανάμεσά τους¹⁷⁵. Ως ιεραρχία, κύρος (*status*) μπορεί να νοηθεί η κοινωνική θέση¹⁷⁶, η οικονομική κατάσταση ή

171. R. Sommer, 2007, σελ. 41.

172. R. Sommer, 2007, σελ. 46.

173. O. M. Watson, 1970, σελ. 56-58.

174. Robert Sommer, 1974, σελ. 92.

175. E. T. Hall, 1990, σελ. 122.

176. Ο Hall παραθέτει ένα απόσπασμα από το έργο του Theodore H. White *The Making of the President* του 1960 και περιγράφει τη στιγμή που σιγουρεύτηκε η υποψηφιότητα του John F. Kennedy για την προεδρία. *“Kennedy loped into the cottage with his light, dancing step, as young and lithe as springtime, and called a greeting to those who stood in his way. Then he seemed to slip from them as he descended the steps of the split-level cottage to a corner where his brother Bobby and brother-in-law Sargent Shriver were chatting, waiting for him. The others in the room surged forward on impulse to join him. Then they halted. A distance of perhaps 30 feet separated them from him, but it was impassable. They stood apart, these older men of long-established power, and watched him. He turned after a few minutes, saw them watching him, and whispered to his brother-in-law. Shriver now crossed the separating space to invite*

γενικώς ο αρχηγικός ρόλος¹⁷⁷ σε μια δραστηριότητα (π.χ. ο δάσκαλος σε μια αίθουσα, ο πρόεδρος σε μία συνεδρίαση, το ενεργότερο μέλος σε μια παρέα). Συχνά ένδειξη για την ιεραρχία αποτελεί η σχετική θέση, όπως είδαμε, ή ακόμα και το ύψος. Ο Sommer, για να τονίσει το τελευταίο, μας παραπέμπει σε μια χαρακτηριστική σκηνή της ταινίας *The Great Dictator* του Charlie Chaplin, όπου ο Μουσολίνι και ο Χίτλερ ανταγωνίζονται στο ποιος θα σταθεί ψηλότερα από τον άλλο¹⁷⁸.

Η πυκνότητα

Με τον όρο αυτό θέλουμε να περιγράψουμε την επιρροή που έχει το σχετικό πλήθος των βλεμμάτων σε μια χωρική ενότητα. Ο Hillier στο *Space is the Machine* δηλώνει αφοριστικά ότι «η συχνότητα των συναντήσεων επηρεάζει και το είδος τους»¹⁷⁹, ενώ αντίστοιχα είδαμε στην πρώτη ενότητα τις θέσεις του Klein ως προς την «τριβή» που οι αναπάντεχες συναντήσεις των χρηστών προκαλούν.

Οι θέσεις αυτές, ενώ έχουν μία βάση, από τη στιγμή που τίθενται ως αξιώματα, παραβλέπουν τη σχετικότητα της συγκυρίας και του πολιτισμού. Ο Hall μας υποδεικνύει ότι διαφορετικοί πολιτισμοί έχουν ανοχή ή και προτίμηση στη μεγάλη πυκνότητα και μάλιστα σε αυτή του την παρατήρηση βασίζει την ανησυχία του για το μέλλον των πόλεων οι οποίες δεν λαμβάνουν υπόψη τις χωρικές ανάγκες των κατοίκων τους. Ο Sommer, τέλος, προτείνει δύο διαφοροποιήσεις όσον αφορά την πυκνότητα του χώρου, το «συνωστισμό» (*crowding*) και την «υπερσυγκέντρωση» (*overconcentration*)¹⁸⁰. Ο συνωστισμός σχετίζεται, όπως είχε ήδη αναφερθεί από τον Hall, με το πλήθος των βλεμμάτων, ενώ η «υπερσυγκέντρωση» μπορεί να αφορά και ένα μόνο βλέμμα το οποίο όμως φορτίζει τόσο πολύ έναν χώρο που τον καθιστά απαγορευτικό. Για να εξηγήσει την τελευταία περίπτωση, μας παραπέμπει στη συνύπαρξη δύο φυλακισμένων στο ίδιο κελί. Εκεί, ανεξάρτητα από το μέγεθός του χώρου, προκαλείται σε συγκεκριμένες προσωπικές δραστηριότητες έντονη δυσφορία, μιας και το βλέμμα του άλλου δεν είναι δυνατόν να αποφευχθεί. Αντίστοιχα, ο Watson¹⁸¹ μας παραπέμπει στις αμερικανικές “Western” ταινίες και στην φράση «αυτή η πόλη δεν μας χωράει και τους δύο» η οποία αποτελεί ένα επαναλαμβανόμενο θέμα και χαρακτηριστικό παράδειγμα των παραπάνω.

Η διάρκεια

Αυτή είναι μια αρκετά ενδιαφέρουσα παράμετρος, η οποία όμως δεν θα ληφθεί υπόψη στα πλαίσια αυτού του τεύχους. Η παρατήρηση που γίνεται από τον Sommer τόσο για πράγματα όσο και για ανθρώπους είναι ότι όσο μεγαλύτερη διάρκεια έχει η παραμονή τους σε μία θέση του χώρου τόσο ισχυρότερη και η βαρύτητα που εμφανίζουν¹⁸². Εντύπωση κάνει και η παρατήρηση αυτού που ονομάζει «καλό γείτονα» (*good neighbor*)¹⁸³, σύμφωνα με την οποία κάποιος τρίτος θα υπερασπιστεί τη θέση που κατείχε ένα σώμα ανάλογα με τη σχέση των χρόνων διαμονής ή αποχής του.

them over. First Averell Harriman; then Dick Daley; then Mike DiSalle, then, one by one, let them all congratulate him. Yet no one could pass the little open distance between him and them uninvited, because there was this thin separation about him, and the knowledge they were there not as his patrons but as his clients. They could come by invitation only, for this might be a President of the United States.”

E. T. Hall, 1990, σελ. 124.

177. R. Sommer, 2007, σελ. 86.

178. R. Sommer, 2007, σελ. 29.

Μια αντίστοιχη σκηνή παραπολιτικής βιώσαμε δυστυχώς στο πρόσφατο παρελθόν και στην Ελλάδα, στο τελευταίο debate των πολιτικών αρχηγών, στις 14 / 9/ 2015.

179. B. Hillier, 2007, σελ. 193-194.

180. Robert Sommer, 1974, σελ. 122.

181. O. M. Watson, 1970, σελ. 35.

182. R. Sommer, 2007, σελ. 74.

183. R. Sommer, 2007, σελ. 75.

Η ψυχολογία

Δεν φαίνεται να έχουν γίνει εκτενείς έρευνες πάνω στον συγκεκριμένο τομέα, αλλά παρόλα αυτά έχουμε δύο παρατηρήσεις τις οποίες και η ίδια μας η διαίσθηση είναι εύκολο να επιβεβαιώσει. Η πρώτη αφορά την κατάρρευση της ιεραρχίας και κατ' επέκταση και της επιρροής που ασκεί αυτή στο *χωρικό πεδίο* σε περιπτώσεις πανικού¹⁸⁴. Φαίνεται μάλιστα ότι σε τέτοιες καταστάσεις τα σώματα του περιβάλλοντος μετατρέπονται πολύ εύκολα σε *χωρίς-βλέμμα*. Η δεύτερη έχει να κάνει με το αίσθημα ενός εξωτερικού φόβου το οποίο μειώνει τις αποστάσεις ανάμεσα στα σώματα μιας ομάδας¹⁸⁵. Η ομάδα, όπως θα δούμε, μπορεί να νοηθεί ως ένα σώμα και συνεπώς η πύκνωση της διάταξής της υπερτονίζει ακριβώς αυτό το χαρακτηριστικό, έτσι ώστε να αντιμετωπιστεί καλύτερα ο εξωτερικός κίνδυνος.

Γίνεται κατανοητό από τα παραπάνω ότι υπάρχει μια αλληλένδετη σχέση των παραμέτρων που επηρεάζουν το *χωρικό πεδίο*, οι οποίες μάλιστα εκτείνονται σε όλο το φάσμα του πολιτισμικού πλαισίου, της προσωπικότητάς μας και της ψυχικής συγκυρίας στην οποία βρισκόμαστε. Λόγω της εσωτερικότητας αυτής, λοιπόν, είναι μάλλον αδύνατο να ποσοτικοποιήσουμε τα παραπάνω αποτελέσματα, όπως, φυσικά, και τους οντολογικούς διαχωρισμούς που παρουσιάσαμε στην προηγούμενη ενότητα. Ίσως μια περιπτωσιακή έρευνα με τεχνικές στατιστικής θα ήταν απαραίτητη, για να εξετάσουμε συγκεκριμένα παραδείγματα, επιτρέποντάς μας να μιλήσουμε για τα αναδυόμενα σε έναν χώρο *βλέμματα* και την ισχύ τους. Μια τέτοια πορεία δεν ακολουθείται στα πλαίσια αυτού του τεύχους και μάλλον κρίνεται αμφίβολη και η ακρίβεια που ένα τέτοιο εγχείρημα θα μπορούσε να έχει.

στ. Το σχήμα του χωρικού πεδίου των σωμάτων

Η επιρροή των σωμάτων, από τη στιγμή που εκδηλώνεται στον χώρο, μπορεί να νοηθεί ότι έχει έκταση όπως και όρια ανάλογα με το πού σταματάει να υφίσταται. Αυτό που υποστηρίζουμε, συνεπώς, ότι γίνεται να σχηματοποιήσουμε είναι το σχήμα του *χωρικού πεδίου* και η ποιοτική διαφοροποίηση της *βαρύτητας* του σώματος στον χώρο ανάλογα με τον οντολογικό του χαρακτηρισμό. Οι διαγραμματικές απεικονίσεις που θα παραθέσουμε δεν αξιώνουν κάποια μετρική διάσταση, αλλά αντίθετα απευθύνονται στη διαίσθησή μας με σκοπό την οργάνωση και οπτικοποίηση των παρατηρήσεων που έχουμε κάνει μέχρι τώρα.

Χωρικό πεδίο ματιού

Είδαμε στην προηγούμενη ενότητα ότι ως *μάτι* ενός σώματος μπορούμε να θεωρήσουμε τον φακό της κάμερας, τον προτεταμένο δείκτη ενός ανθρώπου και γενικώς όποιο στοιχείο μπορεί να νοηθεί ως εστία *βλέμματος*. Στα σώματα που φέρουν *μάτι*, επειδή εμφανίζουν *μετωπικότητα*, η *βαρύτητά* τους κατανέμεται ανομοιογενώς εκτεινόμενη προς τα μπροστά σε περιορισμένο εύρος. Έτσι, συχνά, απεικονίζονται να βρίσκονται στην περιφέρεια του *χωρικού πεδίου* που παράγουν (Σχ. 3.5.α.).

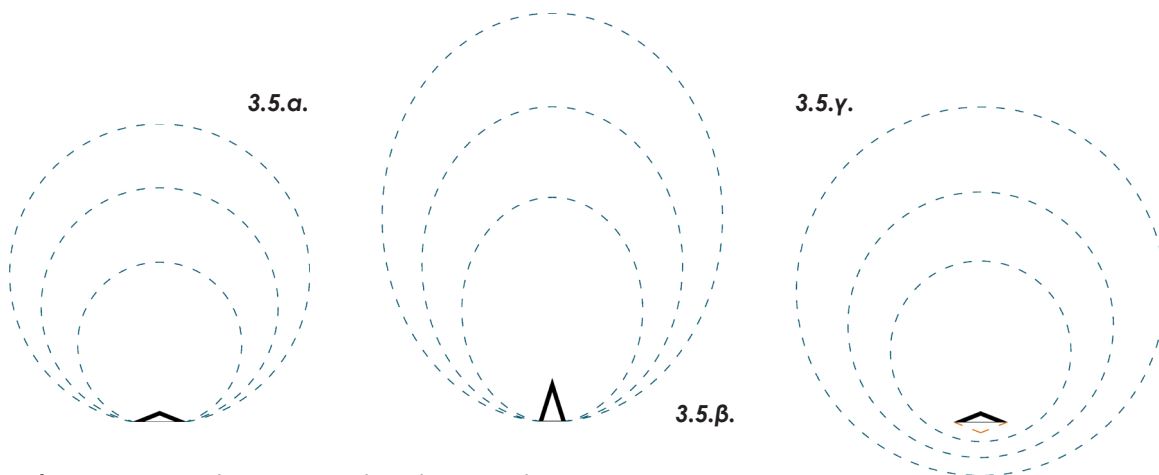
Στην περίπτωση που αποδώσουμε στο *βλέμμα* ποιοτικές παραμέτρους, όπως η στόχευση ή η διερευνητικότητα, τότε οι κύκλοι του πεδίου μετατρέπονται σε ελλείψεις αναδεικνύοντας ακόμα περισσότερο τη *μετωπικότητα*. Πράγματι, ένα επίμονο κοίταγμα, ένα τεντωμένο χέρι, ή αν πρόκειται για πράγμα, ένα προτεταμένο μαχαίρι ή μια οξεία γωνία στον χώρο απευθύνονται σε ακόμα πιο περιορισμένο πεδίο εντείνοντας την επιρροή τους κατά μήκος του κεντρικού άξονα (Σχ. 3.5.β.).

Όπως είδαμε στην προηγούμενη ενότητα, όμως, τα *μάτια* είναι δυνατόν να γίνουν αντιληπτά ως ικανά να στραφούν προς μια άλλη κατεύθυνση. Κατά συνέπεια, ένα τέτοιο σώμα, όπως για παράδειγμα ένας άνθρωπος ή ένα όπλο, ασκεί *βαρύτητα* και στον χώρο πίσω του, αφού υπάρχει πάντα η πιθανότητα να στραφεί προς τα εκεί (Σχ. 3.5.γ.). Μια δυναμική κατάσταση

184. Paul Leyhausen, 'Dominance and Territoriality as Complemented in Mammalian Social Structure', *Behavior and Environment*, επιμ. Aristide H. Esser, Plenum Press, New York/London, 1971, σελ. 24.

185. R. Sommer, 2007, σελ. 95.

που προκύπτει μέσα από την ενσώματη προσομοίωση πρέπει να λαμβάνεται υπόψη, αφού ο αντίκτυπός της σπάνια είναι αμελητέος. Το σώμα μπορεί να νοηθεί τότε ότι βρίσκεται σε έναν άξονα που περνάει από τα μέσα των χορδών των κύκλων που οπτικοποιούν το πεδίο. Με αυτόν τον τρόπο εξασφαλίζεται η γεωμετρική απεικόνιση της παρατήρησής μας που θέλει τη *βαρύτητα* να είναι ισχυρότερη μετωπικά και να απομειώνεται σταδιακά, ενώ κινούμαστε προς τα πλάγια και στη συνέχεια πίσω.

Σχήμα 3.5. Περιπτώσεις χωρικού πεδίου ματιού

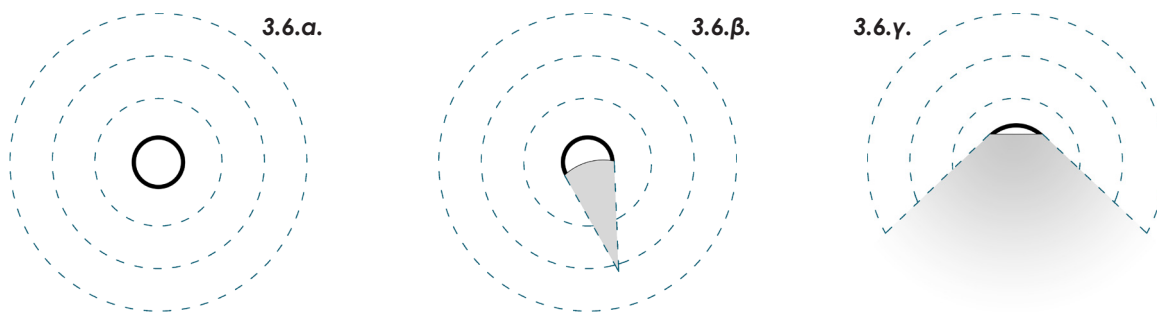
Χωρικό πεδίο προσώπου

Όπως έχουμε ήδη εξηγήσει, ο χώρος επηρεάζεται ομοιογενώς από το σώμα πρόσωπο στις κατευθύνσεις που επιδρά το μέτωπό του. Την περιοχή του χώρου από την οποία δεν είναι ορατό το μέτωπο και στην οποία, συνεπώς, δεν ασκεί επιρροή θα την αποκαλούμε **τυφλή περιοχή**. Η μόνη άλλη παράμετρος που θα λάβουμε υπόψη μας είναι αυτή της απόστασης, η σημασία της οποίας αποτελεί θεμελιώδη παρατήρηση της διεκτατικής, όπως είδαμε, ήδη από τον Hall.

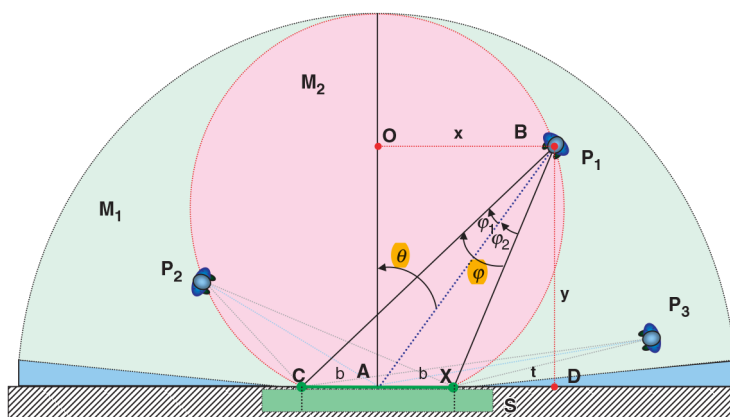
Η ένταση, δηλαδή η απώλεια του ελέγχου των όρων της αλληλεπίδρασης, όπως την ορίσαμε, συχνά περιγράφεται στη διεκτατική μέσα από το stress ή την αύξηση των παλμών, κάτι που εν τέλει απλώς αποτελεί έναν άλλο τρόπο να αναφερθούμε στην ίδια αίσθηση. Ο δικός μας ορισμός μάλιστα μπορεί να επιβεβαιωθεί και μέσα από την ενσυναίσθησή μας για τέτοιες καταστάσεις ή, όπως θα έλεγαν οι νευροεπιστήμονες, μέσα από την ενσώματη προσομοίωση. Όσο μειώνεται η απόστασή μας από ένα σώμα, τόσο δυσκολότερο είναι να το αγνοήσουμε, επειδή επιβαρύνεται παράλληλα και η δυνατότητά μας να μην το συμπεριλάβουμε στη νοηματοδότηση του χώρου. Με λίγα λόγια, όσο ένα σώμα μας πλησιάζει, τόσο δυσκολότερο γίνεται να αποφύγουμε ή να αγνοήσουμε το βλέμμα του, γι' αυτό και, όπως αναφέραμε, οι συναντήσεις στον ανελκυστήρα ή στα μέσα μαζικής μεταφοράς είναι τόσο άβολες.

Επιστρέφοντας στην προσπάθεια απεικόνισης του χωρικού πεδίου ενός προσώπου, όταν αυτό δεν εμφανίζει τυφλή περιοχή, τότε μιλάμε για ένα πανοπτικό και το χωρικό του πεδίο σχηματοποιείται με ομόκεντρους κύκλους κατά μήκος των οποίων ασκείται η ίδια βαρύτητα. Στο κέντρο τους βρίσκεται το σώμα και η ένταση που μας προκαλεί είναι μεγαλύτερη, όσο πλησιάζουμε προς τα εκεί (Σχ. 3.6.α.).

Στην περίπτωση που το μέτωπο δεν εκτείνεται σε όλη την περιφέρεια, τότε μιλάμε για ομόκεντρους τομείς οι οποίοι έχουν δημιουργηθεί από την αφαίρεση της τυφλής περιοχής (Σχ. 3.6.β,γ.). Έτσι, το σώμα μιας οθόνης ή μιας πινακίδας δεν βρίσκεται συνήθως καν μέσα στο χωρικό πεδίο που παράγει αλλά στην άκρη του, αφού απευθύνεται μόνο προς μία πλευρά του χώρου, με την τυφλή περιοχή του να έχει εύρος συνήθως τις 180°. Τέτοια σώματα, τα οποία απαιτούν την ανάγνωση ή την κατανόηση ενός μηνύματος στην πράξη, εμφανίζουν ένα είδος μετωπικότητας λόγω των αντιληπτικών ικανοτήτων του ανθρώπου και, συνεπώς,

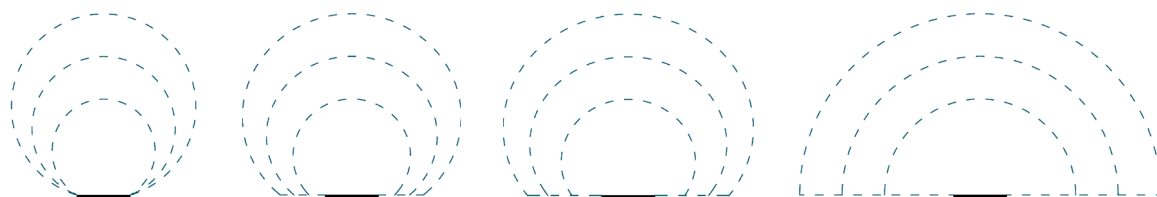
Σχήμα 3.6. Περιπτώσεις χωρικού πεδίου ματιού

Σχήμα 3.7.

Η γεωμετρική σχέση ανάμεσα στον παρατηρητή και την πινακίδα.

Hui Xie, κ.α., 'Signage Legibility Distances as a Function of Observation Angle', Journal of Fire Protection Engineering (17), 2007.

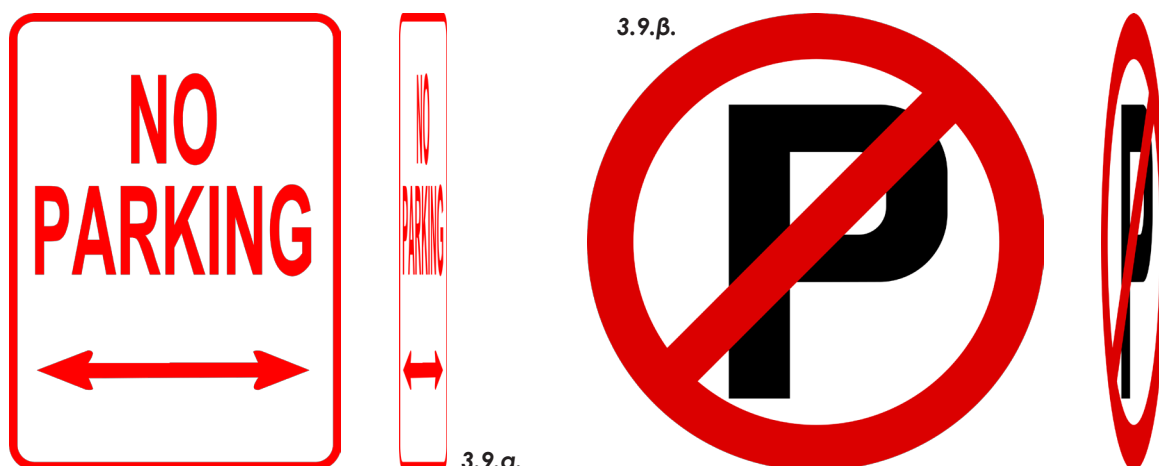

Σχήμα 3.8. Το σχήμα του χωρικού πεδίου ενός μετώπου ανάλογα με τη σαφήνεια του μηνύματός του

όπως μας δείχνουν στο άρθρο τους οι Hui Xie κ.α., το χωρικό τους πεδίο μοιάζει σαν αυτό που δείξαμε προηγουμένως για το στατικό μάτι.

Αυτό συμβαίνει, επειδή αυτό το είδος προσώπων εξαρτάται από τις δυνατότητες της όρασης του δέκτη. Όσο πιο σαφές και συμβολικό το μήνυμα του μετώπου ή έντονο το χρώμα του και τα λοιπά εκφραστικά μέσα που έχουν χρησιμοποιηθεί, τόσο περισσότερο αυτό δρα ομοιογενώς προς κάθε κατεύθυνση του χώρου (Σχ. 3.8.). Παρατηρείται, συνεπώς, ότι το σχήμα του χωρικού πεδίου τέτοιων σωμάτων βρίσκεται σε ένα συνεχές βασισμένο στη σαφήνεια του μηνύματος με το ένα του άκρο να προσομοιάζει σε μάτι και το άλλο σε ένα αμιγές πρόσωπο, όπως θα περιμέναμε εξ αρχής.

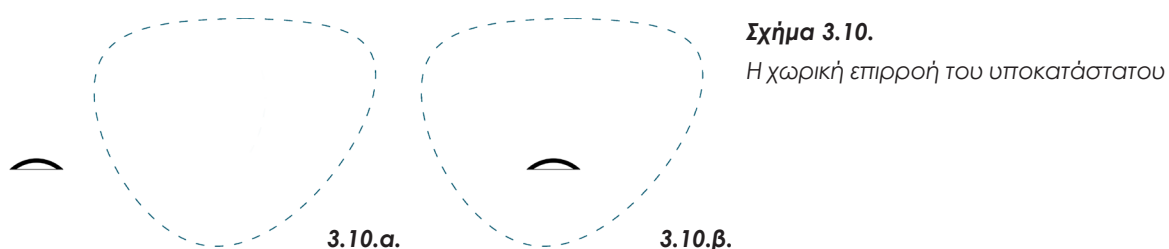
Μία πινακίδα μπορεί να απαγορεύει τη στάθμευση είτε με λόγια είτε με το πασίγνωστο σύμβολο "P" με τη διαγώνια κόκκινη γραμμή που παραπέμπει άμεσα στην απαγόρευση. Όταν τις βλέπουμε μετωπικά, η δεύτερη επιδρά πάνω μας εμφανώς πιο άμεσα, αλλά η ουσιαστική διαφορά των δύο αναδεικνύεται ιδιαίτερα, όταν τις κοιτάμε υπό κλίση. Και οι δύο είναι στραμμένες, έτσι ώστε να τις κοιτάμε υπό γωνία 4°, αλλά, ενώ η πρώτη είναι πρακτικά αδύνατο να αναγνωστεί και μόνο το κόκκινο χρώμα της μας προϊδεάζει για την απαγόρευση, η δεύτερη, παρότι παραμορφωμένη, είναι απολύτως ικανή να περάσει το πλήρες μήνυμα.

Σχήμα 3.9. Η σαφήνεια του μηνύματος ανάλογα με τη γωνία θέασης και την ευκρίνεια του συμβόλου

Το χρώμα φαίνεται να είναι ένα από τα πιο σημαντικά εργαλεία ανάδειξης της συμβολικής σημασίας ενός *μετώπου*. Οι Έλληνες αυτοκινητιστές αξιοποιούν συχνά αυτό το φαινόμενο σταματώντας πάνω στη διάβαση των πεζών, καθώς περιμένουν το φανάρι να αλλάξει σε πράσινο. Παρότι βρίσκονται στο πλάι του φαναριού και συχνά μπορεί να το έχουν προσπεράσει, μια αμυδρή αλλαγή στην απόχρωση του μετάλλου ή η εξαφάνιση μιας σκιάς είναι ικανές να δώσουν στιγμιαία το σύνθημα για αποχώρηση. Έτσι, το φανάρι και οποιοδήποτε *μέτωπο* δρα αμέσως ως σύμβολο και ανεξαρτήτως του εύρους της ορατής του επιφάνειας επιδρά στον χώρο, όπως θα αναμέναμε από ένα *πρόσωπο*, δηλαδή ανεξάρτητα από κάποια *μετωπικότητα*.

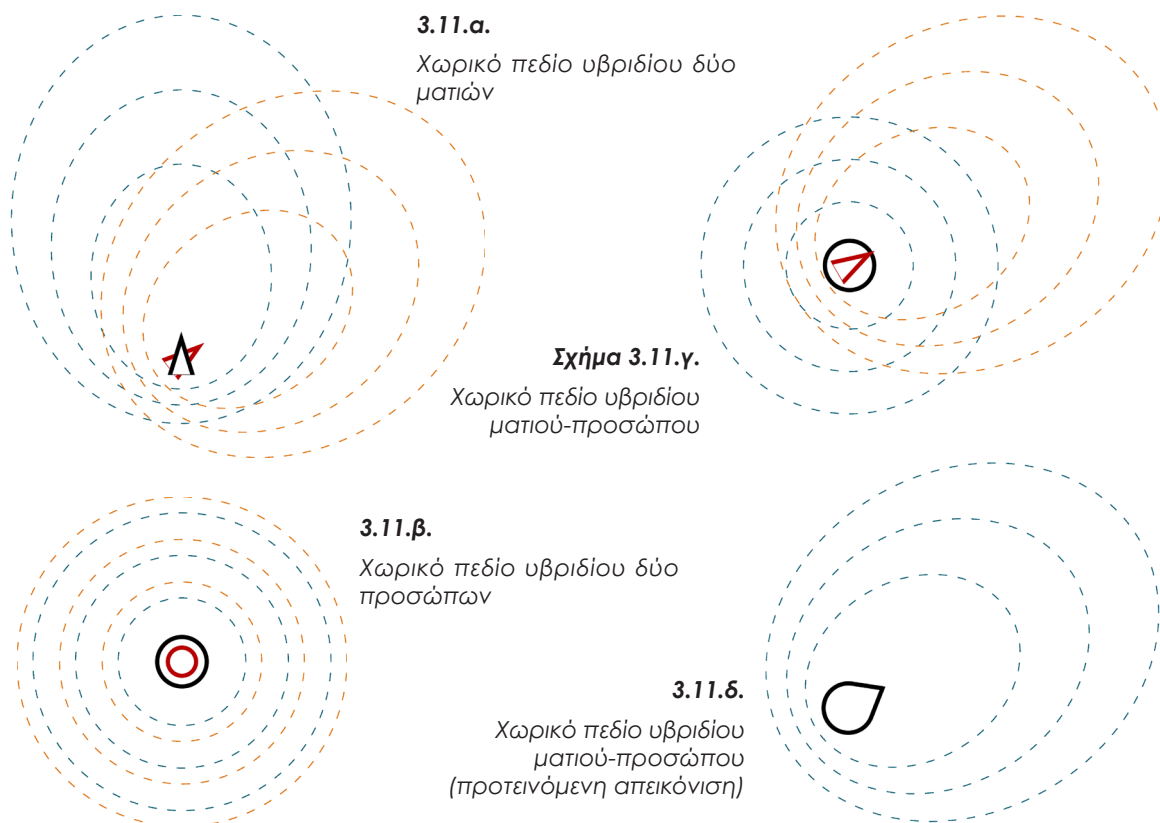
Ο Sommer έστρεψε την προσοχή μας και στη δυνατότητα που έχει ένα *υποκατάστατο* ή ένα συμβολικό αντικείμενο, όπως μια ταμπέλα ή το κιγκλίδωμα, να δεσμεύσει χώρο, δηλαδή να φορτίσει τη νοηματοδότηση μιας συγκεκριμένης περιοχής. Σε αυτή την περίπτωση το σώμα δεν είναι απαραίτητο να βρίσκεται στο κέντρο του παραγόμενου *πεδίου* και μπορεί να επιδρά σε μια άλλη καθορισμένη περιοχή. Πράγματι, το παλτό μπορεί να δεσμεύει ένα κάθισμα, αλλά μια ταμπέλα μπορεί να επεμβαίνει στην πλήρη έκταση ενός αρχαιολογικού χώρου.

Σχήμα 3.10.
Η χωρική επιρροή του υποκατάστατου

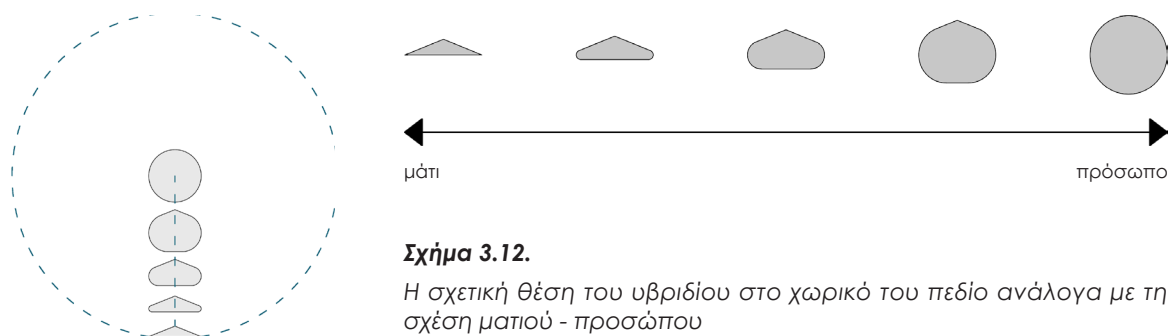
Χωρικό πεδίο υβριδίου

Υπάρχουν διαφορετικά είδη υβριδίων, όπως εξηγήσαμε στη δεύτερη ενότητα, ανάλογα με τη συνύπαρξη διαφορετικών *βλεμμάτων* στο ίδιο σώμα. Φυσικά, δεν είμαστε σε θέση σε αυτή την εργασία να εξετάσουμε όλους τους δυνατούς συνδυασμούς όπως επίσης και τον τρόπο με τον οποίο συσχετίζονται τα διαφορετικά *μάτια* και *πρόσωπα* στο ίδιο σώμα. Για παράδειγμα, δεν είναι εμφανές αν η ένταση σε ένα σημείο θα πρέπει να νοηθεί ως το άθροισμα, το γινόμενο ή οποιαδήποτε άλλη συνάρτηση της έντασης του κάθε ξεχωριστού *βλέμματος*.

Σχήμα 3.11. Περιπτώσεις χωρικού πεδίου υβριδίων

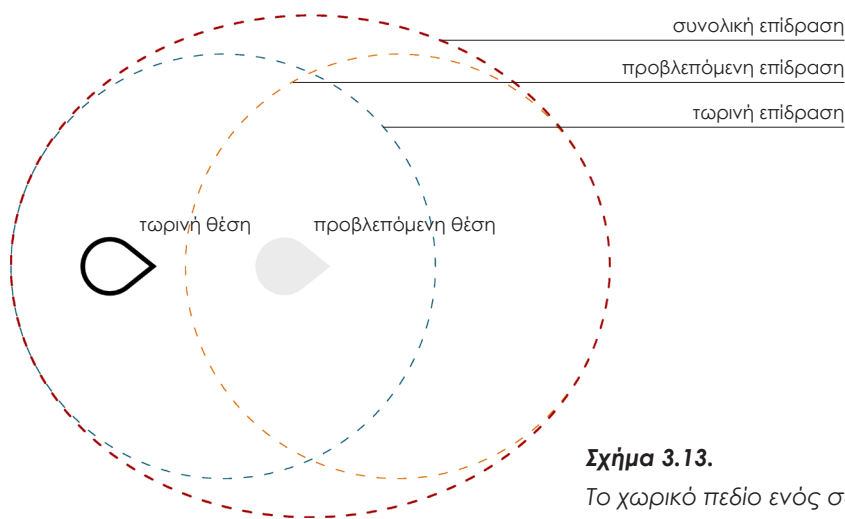
Αυτό που ισχυριζόμαστε ότι είναι δυνατόν να παρατηρηθεί είναι η δυναμική σχέση ανάμεσα σε ένα μάτι και ένα πρόσωπο. Πιστεύουμε ότι η επίπτωση που έχουν πάνω στον χώρο αποτελεί ένα συνεχές κέντρου-περιφέρειας. Όσο ισχυρότερο είναι το πρόσωπο τόσο κεντρικότερα βρίσκεται το σώμα στο πεδίο, ενώ όσο αυξάνεται η σημασία της μετωπικότητας τόσο το σώμα κινείται προς την περιφέρεια.

Βλέπουμε μια συνάφεια αυτού του σχήματος με αυτό που περιέγραφε την επίπτωση ενός ματιού το οποίο έχει ελευθερία περιστροφής. Αυτό είναι απολύτως λογικό, μιας και το βλέμμα, τότε, για τα σημεία του χώρου που βρίσκονταν πίσω από το μάτι, είχε δυνητική και συνεπώς συμβολική αξία και άρα με έναν τρόπο θα μπορούσαμε να πούμε ότι το μάτι δρούσε εκεί ως πρόσωπο. Θα μπορούσαμε δηλαδή να εντάξουμε εκείνες τις περιπτώσεις στα υβρίδια, κάτι που δεν επιλέγεται κυρίως για λόγους σαφήνειας. Παρόλα αυτά, προτείνουμε την απεικόνιση τέτοιων σωμάτων ως υβριδίων ματιού-προσώπου από εδώ και πέρα, αφού είναι πιο ευανάγνωστη και πιστή στον τρόπο με τον οποίο επιδρούν στο χώρο.

Χωρικό πεδίο σώματος σε κίνηση

Ερμηνεύοντας την πορεία ενός με-βλέμμα σώματος μέσω μιας διεργασίας ενσυναίσθησης είμαστε σε θέση να προβλέψουμε πιθανές μελλοντικές θέσεις που αυτό θα κατέχει και κατά συνέπεια και το νέο χωρικό πεδίο που θα δημιουργηθεί σε αυτές. Έτσι, στην αξιολόγησή μας για την ένταση που δεχόμαστε θα πρέπει να λάβουμε υπόψη και τις προβλεπόμενες θέσεις, γεγονός που μας δίνει ένα σχήμα που προσομοιάζει περισσότερο στην έλλειψη παρά στον κύκλο. Έναν αντίστοιχο μηχανισμό παρατηρήσαμε ήδη όταν επιδιώξαμε τη σχηματοποίηση της χωρικής επιρροής ενός διερευνητικού βλέμματος ή ενός προτεταμένου χεριού. Το κοινό χαρακτηριστικό που έχουν εκείνες οι περιπτώσεις με ένα σώμα είναι ο τονισμός μιας μετωπικότητας που παραπέμπει σε μία πρόθεση «προς κάτι» ή «για κάτι» ανεξάρτητα από ποιο στοιχείο αυτή εκπορεύεται.

Σχήμα 3.13.

Το χωρικό πεδίο ενός σώματος σε κίνηση

Χωρικό πεδίο ομάδων

Μέχρι τώρα έχουμε δει την αλληλεπίδραση στα πλαίσια δύο σωμάτων και δεν έχει γίνει καθόλου λόγος για περιπτώσεις όπου τρία και παραπάνω γίνονται αντικείμενο εξέτασης. Μολονότι δεν θα εστιάσουμε σε αυτές, θα αναφερθούμε συνοπτικά σε μια υποπερίπτωση αυτών που αφορά τις ομάδες, κάτι που έχει εξεταστεί εκτενώς από τη διεκτατική.

Ο Sommer ορίζει απλώς την ομάδα ως μια συγκέντρωση ατόμων με κοινό σκοπό¹⁸⁶, και όπως και ο Adam Kendon, εξετάζει τον τρόπο με τον οποίο τα μέλη της διατάσσονται στον χώρο και ποιες παράμετροι την επηρεάζουν, με τις ίδιες παρατηρήσεις που κάναμε για τη σχέση των δύο σωμάτων να ισχύουν και εδώ. Μεγάλη βάση δίνεται στην ύπαρξη ή όχι αρχηγού, δηλαδή, ιεραρχίας και στη δυνατότητα οπτικής επαφής¹⁸⁷ η οποία είναι απαραίτητη και επιδιώκεται ως βασικός δίαυλος επικοινωνίας.

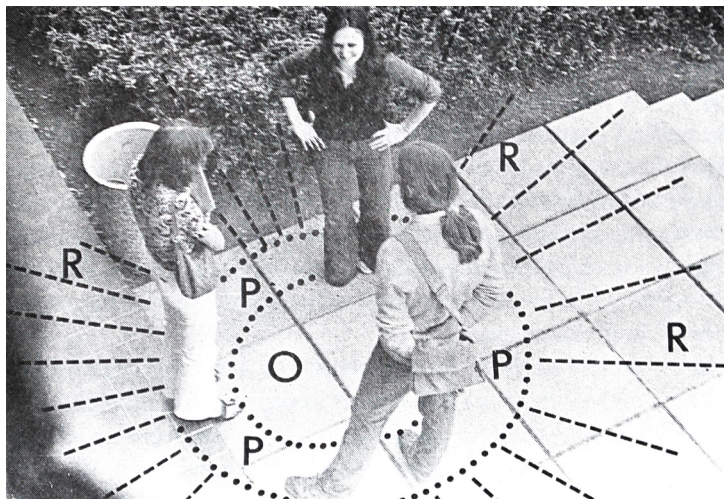
Ο Kendon, οι παρατηρήσεις του οποίου χρησιμοποιούνται πολύ συχνά στην εποχή μας, προσφέρει μάλιστα το δικό του χωρικό μοντέλο. Αναφέρεται στις διατάξεις αλληλεπίδρασης των ανθρώπων ως *F-formations*¹⁸⁸ και αναγνωρίζει σε κάθε περίπτωση τρεις διακριτές περιοχές¹⁸⁹. Με τον όρο *p-space* ονομάζει την περιοχή όπου διατάσσονται τα σώματα η οποία προσομοιάζει σε ένα δακτύλιο ή ένα τμήμα δακτυλίου. Ως *o-space* αναφέρεται στον κυκλικό χώρο στο εσωτερικό αυτού του δακτυλίου, ενώ ως *r-space* στην περιοχή που εκτείνεται έξω από αυτόν, αλλά επηρεάζεται από την ύπαρξη της ομάδας και έχει συνήθως ασαφή όρια.

186. R. Sommer, 2007, σελ. 83.

187. R. Sommer, 2007, σελ. 86.

188. A. Kendon, 1990, σελ. 209.

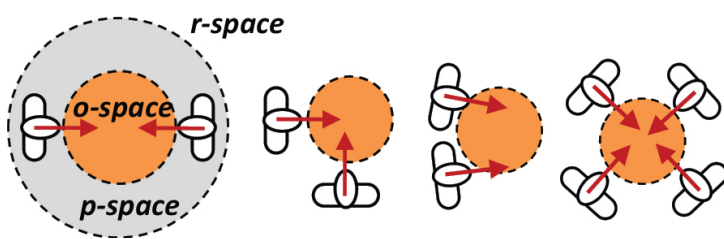
189. A. Kendon, 1990, σελ. 233-235.

Σχήμα 3.14.

Τυπική F-Formation

Adam Kendon, *Conducting Interaction*, Cambridge University Press, Cambridge/New York/Melbourne, 1990, σελ. 235.

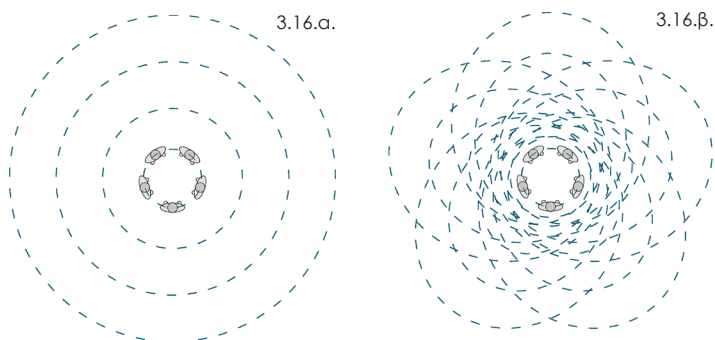
Σχήμα 3.15.

Διάφορα είδη F-Formations

Marco Cristani, κ.α., 'Social interaction discovery by statistical analysis of F-formations', *Proceedings of the British Machine Vision Conference*, BMVA Press, 2011, σελ. 23.1-23.12..

Εκμεταλλευόμενοι τις παραπάνω παρατηρήσεις θα ισχυριστούμε ότι μέσα στην ομάδα τα μέλη της αλληλεπιδρούν ως σώματα, όπως έχουμε εξηγήσει. Αν θεωρήσουμε ότι όλα τα μέλη θέλουν να αλληλεπιδράσουν τότε έχουμε την παραγωγή *p-space* και *o-space*, αφού το σχήμα που παρέχει κοινή οπτική επαφή είναι ο κύκλος και ο χώρος που δημιουργεί στο εσωτερικό του είναι κυρτός. Αντίστοιχη παρατήρηση ως προς την κυρτότητα του χώρου αλληλεπίδρασης κάνει και η Ruth Conroy, όπως θα δούμε αργότερα, τονίζοντας τη «χωρική σταθερότητα» που προκύπτει από τέτοια σχήματα¹⁹⁰. Στην περίπτωση ύπαρξης αρχηγού, είτε αυτός θα βρεθεί έξω από τον δακτύλιο που ορίζει το *p-space* και τα σώματα θα στραφούν σε αυτόν είτε παραμένοντας στο *p-space* θα «σπρώξει» τα κοντινά του σώματα λόγω της βαρύτητάς του.

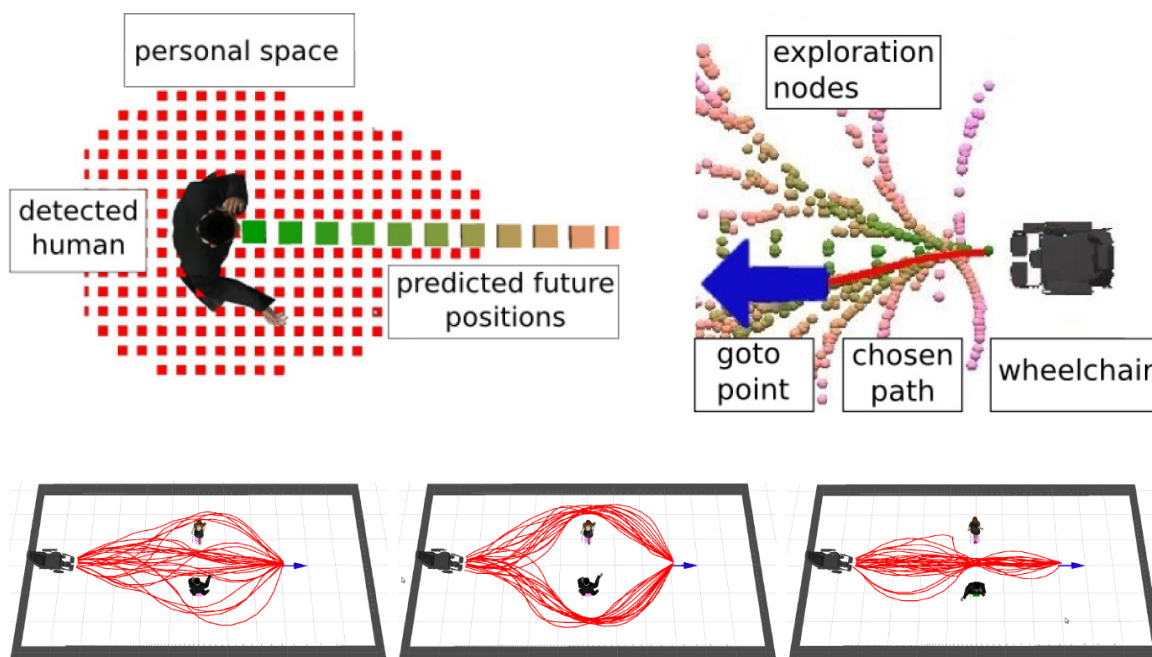
Όσον αφορά το *r-space*, μοιάζει αρκετά με το χωρικό πεδίο ενός σώματος προσώπου χωρίς τυφλή περιοχή. Αυτό που θα υποστηρίξουμε εδώ είναι ότι μπορούμε μάλλον να εκλάβουμε την ομάδα ως ένα σώμα υβριδίο. Η ίδια η παρουσία της ομάδας λειτουργεί συμβολικά και δρα περίπου ως ένα «ασθενές» πανοπτικό, ενώ τα μεμονωμένα της μέλη δρουν συνήθως ως υβρίδια ή μάτια, μιας και αναγνωρίζονται ότι μπορούν να δώσουν κατεύθυνση στο βλέμμα τους.

Σχήμα 3.16. Απεικονίσεις χωρικού πεδίου ομάδας

190. Nick Dalton, Paul Marshall, Ruth Dalton, 'Extending Architectural Theories of Space Syntax to Understand the Effect of Environment on the Saliency of Situated Displays', *PerDis '13*, CA, USA, 2013.

Σε αυτή την ενότητα προσπαθήσαμε να παρουσιάσουμε τον μηχανισμό παραγωγής του χωρικού πεδίου των σωμάτων. Η μέθοδος που ακολουθήσαμε ήταν να συνδυάσουμε τη δική μας «φαινόμενη οντολογία» με τις παρατηρήσεις από τον χώρο της διεκτατικής αξιοποιώντας τις, ώστε να αφορούν γενικώς σώματα και όχι απαραίτητα μόνο ανθρώπους. Το ενδιαφέρον με τη θεωρία της διεκτατικής είναι ότι συχνά γίνεται αναφορά σε αυτήν, και ειδικότερα στον Hall, από αρχιτέκτονες, όπως ο Pallasmaa¹⁹¹ και ο Fitch¹⁹², οι οποίοι, ενώ αναγνωρίζουν τη σημασία της, παραδέχονται παράλληλα ότι δεν έχει γίνει αξιοποίησή της. Ακόμα πιο εντυπωσιακό είναι ότι κυριολεκτικά σε κάθε ένα από τα βιβλία τα οποία έχουν εκδοθεί και είμαστε σε θέση να γνωρίζουμε στα πλαίσια αυτής της εργασίας, όλοι οι θεωρητικοί της διεκτατικής και του προσωπικού χώρου θεωρούν απαραίτητη τη διεπιστημονική συνεργασία τους με τους αρχιτέκτονες. Ο Hall, ήδη από το *The Hidden Dimension* θεωρούσε ότι στους χώρους εργασίας, αλλά και στις πόλεις επικρατούσαν έντονες παθολογίες που θα χειροτέρευαν στο μέλλον, οι οποίες μόνο μέσω της συνεργασίας είναι δυνατόν να αντιμετωπιστούν¹⁹³. Ο Sommer υπερθεματίζει αντίστοιχα: «επειδή θέλω να αλλάξω τον κόσμο, απευθύνθηκα σε αρχιτέκτονες, σχεδιαστές τοπίου και άλλους οι οποίοι ασχολούνται με τον σχεδιασμό του φυσικού περιβάλλοντος»¹⁹⁴. Αντίθετα με τις αρχικές προθέσεις, σήμερα οι μελέτες στη διεκτατική αφορούν στη συντριπτική τους πλειοψηφία ψηφιακά περιβάλλοντα, αλληλεπίδραση χρηστών με «έξυπνες» οθόνες και ρομποτικά συστήματα πλοήγησης στον χώρο, όπως οι αυτόματες αναπηρικές καρέκλες.

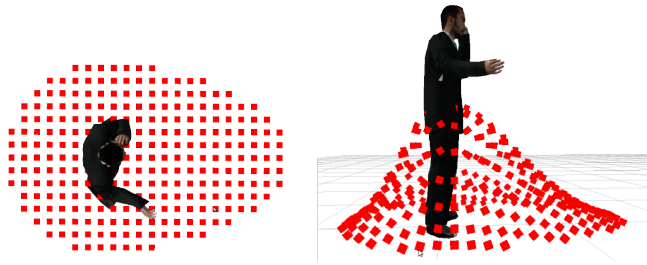
Σχήμα 3.17. Αλληλεπίδραση ρομπότ - ανθρώπου και κοινωνικά αποδεκτή πλοήγηση
 Dizan Vasquez, κ.α., 'Human Aware Navigation for Assistive Robotics', Springer Tracts in Advanced Robotics, 2012.

191. J. Pallasmaa, 2012, σελ. 25, 27.

192. James Marston Fitch, 'Discussion of Session IV: Orientation and Communication', *Behavior and Environment*, επιμ. Aristide H. Esser, Plenum Press, New York/London, 1971, σελ. 257-259.

193. Edward Twitchell Hall, 'XIII Cities and Culture', *The Hidden Dimension*, Anchor Books, New York, 1990 (1^η εκδ. 1966), σελ. 165-180.

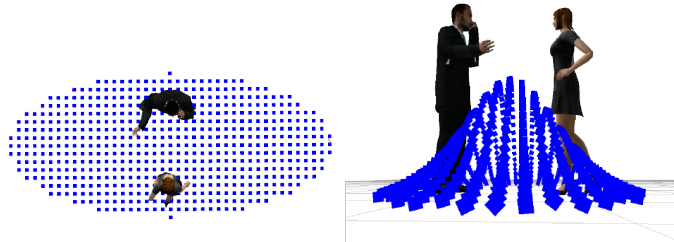
194. Robert Sommer, 'Spatial Parameters in Naturalistic Social Research', *Behavior and Environment*, επιμ. Aristide H. Esser, Plenum Press, New York/London, 1971, σελ. 281.

Σχήμα 3.18.

Ο υπολογισμός του προσωπικού χώρου μέσα από το *Social Filter Module*

Dizan Vasquez, κ.α., 2012.

Σχήμα 3.19.

Ο υπολογισμός του προσωπικού χώρου μέσα από το *Social Filter Module* σε μία ενώπιος ενωπίω *F-Formation*

Dizan Vasquez, κ.α., 2012.

Επιδιώξαμε, τέλος, να αναδείξουμε την πολύπλοκη και διαλεκτική σχέση των παραμέτρων που καθορίζουν ποιοτικά και ποσοτικά την ένταση που μας προκαλεί στην εκάστοτε θέση του χώρου ένα σώμα. Υποστηρίζουμε ότι δεν είναι δυνατόν να παραμετροποιηθούν τα παραπάνω πόσο μάλλον να παραγάγουμε αξιόπιστα ποσοτικά αποτελέσματα που θα αφορούν τη χωρική μας εμπειρία. Αντίθετα, απαραίτητη κρίνεται η χρήση της διαίσθησης και της ενσώματης προσομοίωσης από τον αρχιτέκτονα, για να μπορεί αυτός να αξιολογεί εκ των προτέρων την επίδραση των σχεδίων του.

Στην επόμενη ενότητα θα διερευνήσουμε κατά πόσο είναι δυνατόν να αποφύγουμε την παραπάνω αδυναμία μετρησιμότητας και να μιλήσουμε για έναν χώρο χωρίς βλέμματα λαμβάνοντας υπόψη μόνο τη γεωμετρία του, τη δραστηριότητα και την πρόθεσή μας. Με αυτόν τον τρόπο θα είμαστε σε θέση να αναπτύξουμε και μία κριτική σε σύγχρονα μοντέλα χωρικής ανάλυσης, όπως το *space syntax*, στα οποία αμελείται η σημασία του τόπου με τη βάση να δίνεται στη γενικότερη χωρική διάταξη.

IV

Η Γενική Αίσθηση ως Ελάχιστη Κοινή Βάση για την Εμπειρία του Χώρου

α. Η έλλειψη μιας μεθόδου αποτύπωσης της εμπειρίας του χώρου

Για έναν αρχιτέκτονα είναι απαραίτητο να μπορεί να εξηγήσει το όραμά του σε κάποιον άλλο, είτε αυτός είναι κάποιος συνάδελφός του είτε κατασκευαστής είτε, ακόμα περισσότερο, αυτός που έχει παραγγείλει το συγκεκριμένο έργο. Ανεξάρτητα από το αν μιλάμε για σκίτσα, σκαριφήματα, φωτορεαλιστικές εικόνες ή γραμμικές απεικονίσεις, το βασικό μέσο που χρησιμοποιούν οι αρχιτέκτονες είναι το σχέδιο, δηλαδή μια αφαιρετική σχηματοποίηση της πραγματικότητας. Επίσης, είναι συχνά απαραίτητο και για τον ίδιο τον δημιουργό, ο οποίος είναι σε θέση, πλέον, να παρατηρήσει αδυναμίες και παραλείψεις της πρότασής του. Τα παραπάνω εργαλεία συνοδεύονται ή διαμορφώνονται συχνά, σήμερα, από ποσοτικά δεδομένα ακολουθώντας την τάση του επιστημονισμού που παρουσιάσαμε στην πρώτη ενότητα.

Στο ζήτημα της εμπειρίας του χώρου, όμως, έχουμε ήδη δείξει ότι είναι μάλλον αδύνατο να έχουμε αριθμητικά αποτελέσματα για την ένταση που μας προκαλείται από ένα σώμα. Ακόμα και αν μπορούσαμε να βρούμε μια μεθοδολογία απόδοσης ποσοτικών δεδομένων στις διάφορες παραμέτρους που την επηρεάζουν, δεν θα είχαμε μια χρήσιμη εικόνα, αφού η ένταση αυτή βρίσκεται σε συνεχή διαπραγμάτευση μέσα μας και κατά συνέπεια δεν είναι σταθερή.

Ως αρχιτέκτονες όμως βρισκόμαστε μπροστά σε ένα από τα βασικά ερωτήματα που οι θεωρίες που μιλάνε για την χωρική εμπειρία καλούνται να αντιμετωπίσουν και συχνά αφήνουν αναπάντητο. Πώς είναι δυνατόν να έχουμε μια χαρτογράφηση ή απεικόνιση της εμπειρίας του χώρου;

Ο Pallasmaa και το ρεύμα που έχει δημιουργήσει μάλλον αρνούνται να απαντήσουν στο πρόβλημα και μας εκτρέπουν στη διαίσθησή και στη ζύμωσή μας με διαφορετικούς χώρους, ώστε να είμαστε σε θέση να αισθανθούμε εκ των προτέρων τον αντίκτυπο της αρχιτεκτονικής μας. Σε αυτό το επίπεδο θα μπορούσαμε να ισχυριστούμε ότι τα αποτελέσματα της έρευνάς μας μέχρι στιγμής μας ικανοποιούν σε έναν βαθμό, αφού έχουμε δώσει μια οντολογία της χωρικής αλληλεπίδρασης των σωμάτων στη δεύτερη ενότητα και έχουμε οπτικοποιήσει τον τρόπο με τον οποίο αυτά μας επηρεάζουν στην τρίτη. Συνεπώς, έχουμε ήδη τροφοδοτήσει τη διαίσθησή μας με κάποια εργαλεία, ώστε να είμαστε σε θέση να αντιμετωπίσουμε μια αρχιτεκτονική πρόταση, αλλά σίγουρα δεν έχουμε δημιουργήσει μια χαρτογραφημένη αξιολόγηση του χώρου.

Ένας από τους βασικούς λόγους επικράτησης της φονξιοναλιστικής προσέγγισης του χώρου, πέρα από τη γενικότερη ιδεολογική πορεία της νεωτερικότητας, είναι η σαφήνεια των εργαλείων που χρησιμοποιούνται και η χρήση οπτικών μέσων, όπως τα διαγράμματα, οι κατόψεις και, σε επίπεδο πόλης, οι χάρτες. Αυτή η διάσταση της αρχιτεκτονικής πρακτικής φαίνεται να έχει αμεληθεί μέχρι σήμερα από όσους υποστηρίζουν ότι η χωρική εμπειρία αποτελεί το βασικό ζήτημα του σχεδιασμού δίνοντας έτσι ένα τεράστιο προβάδισμα στον κατεξοχήν ιδεολογικό τους αντίπαλο. Η παραπάνω αδυναμία φαίνεται να πηγάζει από μία διστακτικότητα απέναντι στην αφαίρεση του σχεδίου όπως και από την έλλειψη μιας μεθόδου που να οπτικοποιεί ποιότητες, τουλάχιστον σε επίπεδο κάτοψης. Συνεπώς, η στόχευση αυτής

της ενότητας δεν θα μπορούσε να είναι άλλη από τη διερεύνηση ενός τρόπου απεικόνισης της εμπειρίας και της αποσαφήνισης των όρων με τους οποίους θα είχε νόημα κάτι τέτοιο.

β. Η αδυναμία απεικόνισης της εμπειρίας του χώρου

Οι σχηματοποιήσεις που προτείναμε στην προηγούμενη ενότητα αφορούν περισσότερο την εσωτερική μας κατανόηση του σχήματος της επιρροής του χώρου παρά ένα εργαλείο με το οποίο μπορούμε να περιγράψουμε σε άλλους το ποιοτικό «βάρος» της κάθε περίπτωσης. Φαίνεται, επίσης, σαν να υποστηρίζουμε ότι η χωρική εμπειρία μπορεί να αναχθεί σε ένα άθροισμα των επιμέρους σχέσεων των σωμάτων, κάτι που είδαμε να διαψεύδεται ήδη από τον Husserl ο οποίος υποστήριξε την ύπαρξη μιας ολιστικής αίσθησης που δεν τεκμαίρεται από επί μέρους στοιχεία.

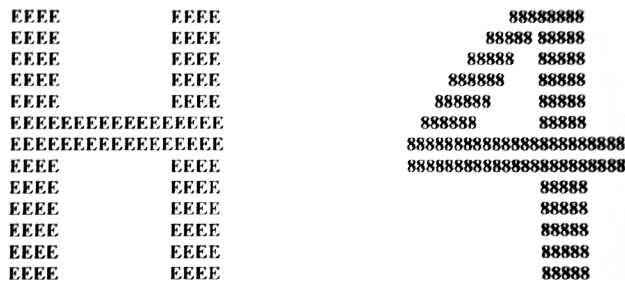
Οι σύγχρονες παρατηρήσεις των νευροεπιστημών επιβεβαιώνουν αυτές τις θέσεις, όπως έχουμε αναφέρει, και αξίζει σε αυτό το σημείο να εμβαθύνουμε λίγο περισσότερο στον τρόπο με τον οποίο ο εγκέφαλός μας αντιλαμβάνεται τον κόσμο γύρω του. Ο ψυχίατρος Iain McGilchrist αναφέρει ότι ο εγκέφαλός μας έχει δύο ημισφαίρια, γιατί πράττει δύο διεργασίες ταυτοχρόνως. «Το αριστερό ημισφαίριο λειτουργεί σύμφωνα με ένα μηχανιστικό μοντέλο και ο κόσμος του είναι μια συνάθροιση μερών»¹⁹⁵, ενώ «το δεξί αντιλαμβάνεται το όλο ως μία οντότητα που προηγείται της αναγνώρισης θραυσμάτων»¹⁹⁶.

Σχήμα 4.1.α.

Ο Δαλματός σκύλος δεν συνεπάγεται μέσα από το άθροισμα των επιμέρους μαύρων κηλίδων, αλλά γίνεται αντιληπτός πρώτα ως όλο.

Iain McGilchrist, 'Tending to the World', *Mind in Architecture*, επιμ. Sarah Robinson, Juhani Pallasmaa, The MIT Press, Cambridge, Massachusetts / London, England, 2015, σελ. 103.

Σχήμα 4.1.β.

Πρώτα αναγνωρίζουμε το «Η» και το «4» και μετά τα επιμέρους «E» και «8» που τα απαρτίζουν αντίστοιχα.

Iain McGilchrist, 2015, σελ. 103.

195. Iain McGilchrist, 'Tending to the World', *Mind in Architecture*, επιμ. Sarah Robinson, Juhani Pallasmaa, The MIT Press, Cambridge, Massachusetts / London, England, 2015, σελ. 105.

196. I. McGilchrist, 2015, σελ. 102.

Η δυνατότητα του εγκεφάλου από τη μία να εστιάζει και από την άλλη να συλλαμβάνει τη γενικότερη ατμόσφαιρα θεωρείται απαραίτητη για την επιβίωση ενός οργανισμού, αφού, αν είχαμε τη δυνατότητα μόνο να εστιάζουμε, μια απειλή που θα προερχόταν έξω από το περιορισμένο πεδίο προσοχής μας δεν θα γινόταν αντιληπτή¹⁹⁷. Ο McGilchrist υποστηρίζει ότι ήδη από το Καρτεσιανό μοντέλο έχουμε τη σταδιακή επικράτηση του τρόπου σκέψης που το αριστερό ημισφαίριο υποστηρίζει¹⁹⁸. Λόγω αυτού θεωρεί ότι μπορούμε να αιτιολογήσουμε διάφορα από τα χαρακτηριστικά της ζωής μας σήμερα, όπως την επικράτηση της γραφειοκρατίας και τη στροφή της τέχνης σε *conceptual art* και της μουσικής στη σημασία του ρυθμού, το οποίο είναι το μόνο μέρος της που το τμήμα αυτό του εγκεφάλου αντιλαμβάνεται¹⁹⁹. Πέρα από το κάπως δυσοίωνο των παραπάνω θέσεων, το σημαντικό για εμάς είναι αυτό που υποστηρίζει για τα συστήματα που καλούμαστε να σχεδιάσουμε, τα οποία θα είναι φτιαγμένα απλώς, για να αυξήσουν τη λειτουργικότητα²⁰⁰. Τη στροφή αυτή την είδαμε στη χωρική ανάλυση ήδη στην πρώτη ενότητα με την περίπτωση του *space syntax* να αποτελεί το κυριότερο παράδειγμα τα τελευταία τριάντα χρόνια περίπου.

Συνεπώς, αυτό που κάποιος θα καλούνταν να πράξει δεν θα ήταν απλώς να μελετήσει την εστιασμένη αλληλεπίδραση μας με το περιβάλλον, ένα μέρος της οποίας παρουσιάσαμε στην προηγούμενη ενότητα, αλλά να διερευνήσει και τη συνολική ατμόσφαιρα του χώρου. Μάλιστα, η πραγματική δοκιμασία θα ξεκινούσε, αφού τα κατάφερε αυτά, όταν θα έπρεπε να βρει έναν τρόπο να ποσοτικοποιήσει τις παρατηρήσεις, να δείξει πώς αυτές συσχετίζονται, πώς μεταβάλλονται στη διάρκεια του χρόνου και εν τέλει να φτάσει στο σημείο να τις απεικονίσει.

Γίνεται εύκολα κατανοητό ότι η πιθανότητα ενός τέτοιου εγχειρήματος, ακόμα και σε ένα απώτερο (και μάλλον δυστοπικό) μέλλον, είναι μηδαμινή, αν όχι αδύνατη. Δεν πρέπει να μας εντυπωσιάζει, συνεπώς, η ανάδειξη της διαίσθησης από τον Pallasmaa και τους υποστηρικτές του ως του βασικού εργαλείου, αντιμετώπισης αυτής της πολυπλοκότητας. Αυτό που καλούμαστε εμείς να απαντήσουμε είναι ποια πλευρά της χωρικής εμπειρίας μπορούμε να απεικονίσουμε, χωρίς να κάνουμε απλώς μιας χαρτογράφηση κάποιων επιμέρους στοιχείων της, και ποια μεθοδολογία προτείνουμε να ακολουθηθεί.

γ. Γενική αίσθηση και γενική λειτουργία

Μέχρι τώρα έχουμε δει την παραγωγή του χώρου μόνο μέσα από την αλληλεπίδρασή μας με άλλα σώματα. Αυτό σημαίνει ότι είναι αδύνατο να νοηθεί ένας χώρος στον οποίο απουσιάζει η συσχέτισή μας με άλλες υλικές οντότητες; Για να απαντήσουμε, φαίνεται απαραίτητο να κάνουμε ένα νοητικό πείραμα και να φανταστούμε όντως ότι βρισκόμαστε σε αυτό που θα ονομάζαμε κενό. Αυτό το κενό είναι ουδέτερος πλέον χώρος για μας; Δεν είμαστε ακόμα σε θέση να αντιμετωπίσουμε ένα ερώτημα με τέτοιο βαθμό αφαίρεσης και κρίνεται απαραίτητο να περάσουμε πρώτα από ένα ενδιάμεσο στάδιο.

Κριτική στη γενική λειτουργία

Η αμέσως λιγότερο «ακραία» περίπτωση είναι αυτή που προτείνει ο Hillier στο *Space is the Machine*, για να υποστηρίξει ότι τα κτήρια είναι «πιθανολογικά χωρικά μηχανήματα» (*probabilistic space machines*)²⁰¹. Μας προτείνει να φανταστούμε έναν χώρο, όπου οι κοινωνικοί κανόνες έχουν παρακμάσει ή δεν ασκούνται πια. Μας αναφέρει το παράδειγμα μιας αίθουσας δικαστηρίου η οποία δεν έχει ούτε δικαστές ούτε κατηγορούμενους, δηλαδή έχει ξεκοπεί πλήρως από το πολιτισμικό της νόημα, και μας ζητά να αναλογιστούμε ποια είναι η επίπτωσή της πάνω μας. Υποστηρίζει ότι σε αυτήν την περίπτωση έχουμε την επιστροφή

197. I. McGilchrist, 2015, σελ. 102.

198. I. McGilchrist, 2015, σελ. 108.

199. I. McGilchrist, 2015, σελ. 109.

200. I. McGilchrist, 2015, σελ. 109.

201. B. Hillier, 2007, σελ. 305.

της χωρικής διάταξης στην κατάσταση αδράνειας, δηλαδή στη «γενική λειτουργία» (generic function), η οποία επηρεάζει μόνο τη βασική «καταληπτότητα» (intelligibility) που έχουμε για τον χώρο και τα μοτίβα (patterns) κίνησης μας σε αυτόν²⁰². Υποστηρίζει με αυτό τον τρόπο ότι η γενική λειτουργία αποτελεί το θεμέλιο της συμπεριφοράς μας στον χώρο και θα πρέπει να σχεδιάζεται με τέτοιο τρόπο, ώστε να ανταποκρίνεται καλύτερα στις επιταγές της κοινωνίας.

Όμως, η θέση αυτή του Hillier φαίνεται να παρουσιάζει κάποια κενά, αν την εξετάσουμε κάπως πιο προσεκτικά. Για να υπάρξει η κίνηση μέσα σε έναν χώρο, απαιτείται ένα σώμα που έχει τη δυνατότητα να κινηθεί και συνήθως στην αρχιτεκτονική αυτό είναι το ανθρώπινο σώμα. Δεν μιλάμε συνεπώς για μια άυλη οντότητα ή ένα σημείο στον χώρο το οποίο επηρεάζεται νοητά απλώς και μόνο από τη διάταξη. Για τον άνθρωπο υποστηρίξαμε, ήδη από την πρώτη ενότητα, ότι προηγείται της κίνησης ένα ερέθισμα και ύστερα εδραιώνεται η διαλεκτική σχέση ανάμεσα στην κίνηση και την εμπειρία. Δεν είναι δυνατόν, λοιπόν, η κίνηση, όσο «βασική» και αν είναι, να ορίζει τον πεδίο των δυνατών συμπεριφορών ή λειτουργιών που θα προκύψουν σε αυτόν, αφού και η ίδια συμπεριλαμβάνεται σε αυτές.

Το ανθρώπινο σώμα, ακόμα και αν έχει να λάβει υπόψη του μόνο τη διάταξη, φέρει μέσα του τον πολιτισμό που το έχει διαμορφώσει. Εξάλλου, και στην περίπτωση που θα θέλαμε να μιλήσουμε για ένα εξαυλωμένο υποκείμενο, η σημασία που έχει η διάταξη πάνω στην κίνηση μέσω της ιεράρχησης των χωρικών ενοτήτων και της εδαφικότητας που υπονοούν θεσμοθετείται μόνο μέσα από το πολιτισμικό συγκείμενο.

Εκτός από την κίνηση, όμως, η γενική λειτουργία αφορά και την καταληπτότητα ή ευληπτότητα του χώρου η οποία, είτε εξετάζεται μέσα από τη διάταξη είτε μέσω της εποπτείας που υποδηλώνουν τα isonists, δεν λαμβάνει υπόψη πέραν του πολιτισμικού πλαισίου ούτε τη σχετική με την οπτική αντίληψη ανθρώπινη φυσιολογία. Ο άνθρωπος αντιμετωπίζεται ως σημείο ο οποίος βλέπει προς όλες τις κατευθύνσεις, κάτι που η ίδια η εμπειρία μας άμεσα το διαψεύδει. Ο Hillier υποπίπτει κατ' εξακολούθηση στο ίδιο λάθος και ισχυρίζεται ότι ένας κυρτός χώρος νοείται ως αυτός στον οποίο ο κάθε άνθρωπος μπορεί να δει έναν άλλο. Συνεχίζει, μάλιστα, λέγοντας ότι η παραπάνω πρόταση αποτελεί έναν μαθηματικό ορισμό με τη μόνη διαφορά ότι ένας μαθηματικός θα μιλάγε για σημεία και όχι για ανθρώπους²⁰³. Φυσικά, ο μαθηματικός καλά κάνει και μιλάει για σημεία, αφού οι άνθρωποι, σε αντίθεση με αυτά, έχουν οπτικό πεδίο με συγκεκριμένη έκταση. Επίσης, λόγω της μάζας τους κρύβουν περιοχές του χώρου, γεγονός που μετατρέπει έναν ορισμό που βασίζεται στην καθολική εποπτεία σε άτοπο²⁰⁴.

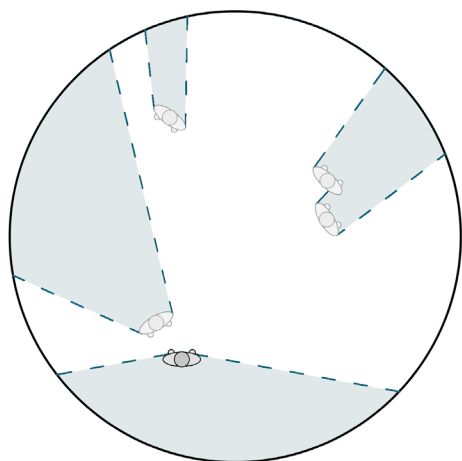
Ακόμα και αν αντιμετωπίζαμε τα isonists ως μια δυνητική κατάσταση, όπου ο άνθρωπος είναι σε θέση να περιστραφεί γύρω από έναν νοητό κατακόρυφο άξονα και συνεπώς να εποπτεύσει σε όλο το εύρος των 360°, πάλι θα αγνοούσαμε βασικές παραμέτρους της φυσιολογίας μας, αφού η όρασή μας δεν εκτείνεται στο άπειρο. Το λάθος στους παραπάνω συλλογισμούς φαίνεται να είναι η αρχική παραδοχή του ανθρώπου ως σημείου, κάτι που οδηγεί στην απώλεια της «ανθρωπιάς» του.

Ο Hillier, για να μιλήσει για την κοινή βάση της ανθρώπινης συμπεριφοράς, δεν απογυμνώνει μόνο τον χώρο από την πολιτισμική του διάσταση αλλά και τον άνθρωπο. Με αυτόν τον τρόπο οδηγείται αναγκαστικά σε μοντέλα το οποία αναφέρονται μόνο στη μηχανιστική διάσταση του χώρου. Πράγματι, οι προβλέψεις του για την οδική κυκλοφορία είναι αρκετά επιτυχημένες, μιας και στις σύγχρονες πόλεις η μετακίνηση γίνεται στη συντριπτική της πλειοψηφία με άξονα τη μέγιστη αποδοτικότητα και όχι την απόλαυση μιας διαδρομής. Όταν όμως καλείται να μοντελοποιήσει τη στάση ή την κίνηση ανθρώπων στον χώρο, παρουσιάζονται, όπως θα δούμε, μεγάλες αποκλίσεις στις προβλέψεις του. Η γενική λειτουργία, συνεπώς, όσο μεγαλύτερη «ανθρωπιά» παρουσιάζει ένα σύστημα τόσο μικρότερη αξία έχει, γεγονός που αποτελεί και τη βάση του προβλήματος στον επιστημονισμό του space syntax.

202. B. Hillier, 2007, σελ. 304-305.

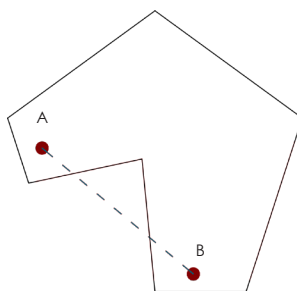
203. B. Hillier, 2007, σελ. 128.

204. Hazem Ziada, 'Kinesthetic Foundations of Spatial Concepts and Configurations', 6th *International Space Syntax Symposium*, İstanbul, 2007.

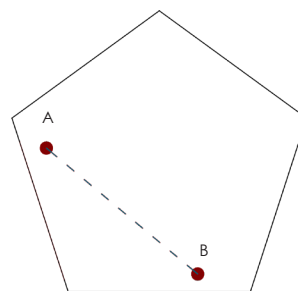
Σχήμα 4.2.

Η εποπτεία του κυρτού χώρου σε συνάρτηση με τη φυσιολογία του ανθρώπου και την ύπαρξη άλλων σωμάτων

4.3.α. Κοίλος χώρος

Υπάρχει τουλάχιστον ένα ευθύγραμμο τμήμα (A,B) που περνάει έξω από το χώρο.

4.3.β. Κυρτός χώρος

Οποιοδήποτε ευθύγραμμο τμήμα (A,B) παραμένει μέσα στο χώρο.

Σχήμα 4.3.

Ο ορισμός του κυρτού και του κοίλου χώρου στα μαθηματικά και τον Hillier

Γενική αίσθηση

Όπως είδαμε, είναι δόκιμο στα πλαίσια διερεύνησης μιας βάσης για τη χωρική εμπειρία να φανταστούμε έναν χώρο έξω από τον πολιτισμό, αλλά μάλλον άστοχο να πράξουμε το ίδιο και για το ανθρώπινο σώμα. Ένας τέτοιος χώρος, όμως, όπως το άδειο κέλυφος της αίθουσας δικαστηρίου του Hillier, τι ερέθισμα μπορεί να μας προσφέρει; Για να απαντήσουμε σε αυτό, θα επιστρέψουμε στην ενσυναίσθηση και την ικανότητά μας να πραγματοποιούμε ενσώματες προσομοιώσεις στον χώρο και στον χρόνο. Η αίθουσα, έτσι, εμπεριέχει τη δυναμικότητα που της αποδίδουμε ανάλογα με την εκάστοτε κατάστασή μας.

Όπως μας αποκάλυψε ο Schmarsow, το σώμα μας μπορεί μέσω των χαρακτηριστικών της έκτασης και της κίνησής του να μας δώσει την έννοια των χωρικών διαστάσεων. Βρισκόμαστε σε μία θέση από την οποία μπορούμε να κινηθούμε ή να φανταστούμε ότι κινούμαστε προς κάπου με κάποια σημεία να βρίσκονται πιο μακριά από κάποια άλλα. Κάποιες περιοχές του χώρου μπορεί να απαγορεύουν τη μετακίνηση, επειδή υπάρχει ήδη κάποιο σώμα εκεί, ενώ άλλες να την επιτρέπουν κάτω από προϋποθέσεις. Όσον αφορά τις αισθήσεις μας, η όρασή μας έχει *μετωπικότητα*, συγκεκριμένο εύρος και ποιότητα ανάλογα με την απόσταση και αντίστοιχες παρατηρήσεις μπορούμε να κάνουμε για την ακοή, την όσφρηση και φυσικά την αφή. Συνεπώς, κάποιες περιοχές του χώρου μπορούμε να τις αγγίξουμε άμεσα με το χέρι μας, ενώ άλλες βρίσκονται μακριά μας και μόλις μετά βίας μπορούμε να τις διακρίνουμε.

Αν προσθέσουμε στις παραπάνω προσομοιώσεις των φυσικών μας δυνατοτήτων την πολιτισμική και ψυχική μας διάσταση, τότε μπορούμε να έχουμε μια πληρέστερη εικόνα της διαλεκτικής που διαμορφώνει την ενσώματη εμπειρία. Μια διάσχιση της αίθουσας που προηγουμένως θα ήταν άσκοπη τώρα νοσηματοδοτείται ως μια προσπάθεια αποφυγής δυναμικών *βλεμμάτων*. Αντίστοιχα, η στάση μας σε ένα συγκεκριμένο σημείο μπορεί να προσφέρει μια κατάλληλη εποπτεία, ακόμα και αν οποιοδήποτε άλλο σώμα απουσιάζει.

*As the activities grow around the space,
it becomes more lively.*

Σχήμα 4.4.

Η επίδραση της διάταξης των δραστηριοτήτων στη χρήση του χώρου

Christopher Alexander, κ.α., A Pattern Language, Oxford University Press, New York, 1977, σελ. 601.

Ο Sommer, για να περιγράψει την έκφραση της εδαφικότητας, μας παραπέμπει σε τακτικές υπεράσπισης του προσωπικού χώρου, όπως είναι η επιλογή μιας θέσης που έχει πλάτη στον τοίχο από έναν μαθητή ή η παρατήρηση ότι σε έναν χώρο εστίασης οι θέσεις που γεμίζουν πρώτα είναι αυτές που έχουν καλυμμένα τα νώτα τους και είναι στραμμένες προς το εσωτερικό²⁰⁵. Μια αντίστοιχη παρατήρηση κάνει και ο Christopher Alexander, για να μιλήσει για τον τρόπο που πρέπει να διαταχθούν οι δραστηριότητες, ώστε ο χώρος να ζωντανέψει. Αυτές καταλαμβάνουν αρχικά σημεία της περιφέρειας και όσο καλύπτεται αυτή τόσο περισσότερη ζωή βλέπουμε και στο εσωτερικό²⁰⁶.

Είδαμε και πριν τους όρους «αντικοινωνικός» (*sociofugal*) και «κοινωνικός» (*sociopetal*) που μας έδωσε ο ψυχίατρος Humphry Osmond²⁰⁷ ως έναν διαχωρισμό ανάλογα με τη δυνατότητα που μας προσφέρουν για κοινωνικοποίηση. Σε όλη την παράδοση της διεκτατικής αυτοί οι όροι δεν αποτιμώνται με ένα σταθερά θετικό ή αρνητικό πρόσημο, όπως θα περίμενε κανείς όταν τους πρωτοαντικρίξει, αλλά εξαρτώνται από τις συνθήκες της κάθε δραστηριότητας. Όπως μας εξηγεί ο Sommer, δεν είναι απαραίτητο όλοι οι χώροι να προωθούν την κοινωνικοποίηση, αφού κάτι τέτοιο συχνά εκλαμβάνεται ως αρκετά παρεμβατική κίνηση και μπορεί να προκαλέσει δυσφορία, όπως έδειξαν παρατηρήσεις του σε γηροκομεία και ψυχιατρικές κλινικές.

Διερευνώντας λοιπόν περαιτέρω το ζήτημα είδε ότι η κάθε δραστηριότητα επέτασσε μια διαφορετική **στρατηγική** από πλευράς των μελών της. Για παράδειγμα, στην περίπτωση που η δραστηριότητα που έχει επιλεγεί απαιτεί μια **στρατηγική** απομόνωσης, παρατηρούνται δύο διαφορετικές **τακτικές**, για να επιτευχθεί αυτή. Η μία είναι η **άμυνα** κατά την οποία επιλέγουμε μια απομακρυσμένη θέση στη συνολική διάταξη ή σε ένα τραπέζι, ώστε να αποφύγουμε την επαφή. Η άλλη είναι η **επίθεση** όπου η θέση που επιλέγουμε είναι όσο το δυνατόν κεντρικότερη, ώστε να αποτρέψουμε άλλους να εισέλθουν στον χώρο ελέγχου μας²⁰⁸. Ο Sommer παρατηρεί ότι όσο μικρότερος ο χώρος τόσο ευκολότερη η υπεράσπισή του²⁰⁹, κάτι που εξηγεί και την συνηθέστερη προτίμηση της πρώτης πιο ασφαλούς περίπτωσης σε σύγκριση με τη δεύτερη η οποία έχει μεγαλύτερο ρίσκο αλλά και μεγαλύτερη επιβράβευση, αφού οδηγεί στη δέσμευση μεγαλύτερης έκτασης. Για εμάς από εδώ και πέρα η **στρατηγική** θα αναφέρεται στον στόχο που επιδιώκεται στην εκάστοτε δραστηριότητα και η **τακτική** στον τρόπο που θα επιλέξουμε, για να τον πετύχουμε.

Η πιο ενδιαφέρουσα αναφορά ίσως σε αυτή τη σειρά παραδειγμάτων είναι αυτή που μας προσφέρει και πάλι ο Sommer και αφορά τη μαρτυρία μιας πόρνης από το Λονδίνο για την αδυναμία μιας κεντρικής θέσης και τον τρόπο με τον οποίο αυτή επιλέγει σε ποιο σημείο του χώρου θα σταθεί. «Αυτό είναι το αγαπημένο μου τραπέζι, και εδώ μπορώ να καθίσω με την πλάτη μου στον τοίχο, βλέποντας την πόρτα. Εδώ έχω μια καλή θέση από την οποία μπορώ να εποπτεύσω ποιος μπαίνει και ποιος βγαίνει χωρίς ιδιαίτερη δυσκολία. Κανένας δεν μπορεί να έρθει από πίσω μου, και υπάρχει ασφάλεια σε αυτό.»²¹⁰

Συνήθως, στις παραπάνω περιπτώσεις είχαμε την περιγραφή της χωρικής συμπεριφοράς ανεξάρτητα από τη φυσική ύπαρξη ενός άλλου σώματος αλλά μόνο λαμβάνοντας υπόψη τη **στρατηγική** της δραστηριότητας και την **τακτική** των ενδιαφερομένων. Φαίνεται ότι οι παράμετροι που λαμβάνονται υπόψη ως επί το πλείστον αφορούν τη δυνατότητα εποπτείας του χώρου και την αποφυγή της έκθεσης του σώματος. Μια αντίστοιχη παρατήρηση κάνουν και μελετητές του *space syntax*, όταν λένε ότι «...οι άνθρωποι φαίνεται να αποφεύγουν πολύ εκτεθειμένα μέρη και προτιμούν περιοχές που προσφέρουν καλή θέα αλλά διατηρούν ένα επίπεδο ιδιωτικότητας για 'απρογραμματιστή στατική δραστηριότητα' (*unprogrammed static activity*)»²¹¹.

205. R. Sommer, 2007, σελ. 63.

206. Christopher Alexander, κ.α., *A Pattern Language*, Oxford University Press, New York, 1977, σελ. 601.

207. Humphry Osmond, 'Function as the Basis of Psychiatric Ward Design', *Mental Hospitals (VIII)*, 1957, σελ. 23-29.

208. R. Sommer, 2007, σελ. 68.

209. R. Sommer, 2007, σελ. 71-72.

210. R. Sommer, 2007, σελ. 67-68.

211. Maria Beatriz de Arruda Campos, Theresa Golka, 'Public spaces revisited: a study of the relationship

Αυτό που αναφέρθηκε επίσης χαρακτηριστικά ήταν η δυνατότητα υπεράσπισης και η σχέση που έχει αυτή με το μέγεθος του χώρου όπως και με το σχήμα του, αφού ένας χώρος με περίπλοκη κάτοψη και κρυφές γωνίες δεν είναι εύκολο να είναι την ίδια στιγμή ελέγξιμος σε όλη του την έκταση²¹². Αναδεικνύεται, έτσι, όχι μόνο η τοπολογική διάταξη, αλλά, μεταξύ άλλων, και η σημασία των μετρικών διαστάσεων και του σχήματος που έχει η περιοχή του χώρου στην οποία αναφέρεται το σώμα μας.

Φαίνεται από τα παραπάνω ότι ένας χώρος ανεξάρτητα και πριν από την πολιτισμική του διάσταση φέρει τη δυναμικότητα αλληλεπίδρασης με το σώμα μας. Όπως έχουμε ήδη εξηγήσει, αισθανόμαστε ένταση από άλλα βλήματα ανάλογα με τον βαθμό απώλειας του ελέγχου που έχουμε πάνω στη νοηματοδότηση. Όταν τα βλήματα αυτά είναι δυναμικά, όπως στην περίπτωση που εξετάζουμε, τότε η κάθε θέση του χώρου αποκτά βαρύτητα ανάλογα με την τακτική που έχουμε επιλέξει και τη δυνατότητα που αυτός προσφέρει μέσω των φυσικών του χαρακτηριστικών να ελέγξουμε την εμπειρία μας.

Αν επιστρέψουμε τώρα στο αρχικό μας ερώτημα ως προς τη φύση του κενού χώρου, θα διαπιστώσουμε ότι το σώμα μας που καλείται να τον χαρακτηρίσει κάθε άλλο παρά ουδέτερη βλέπει την απεραντοσύνη του. Σε έναν άπειρο κενό χώρο το σώμα βρίσκεται πάντα σε ένα κέντρο και εκτίθεται δυναμικά από κάθε κατεύθυνση ελλείπει κάποιου στοιχείου στο οποίο να στρέψει την πλάτη του και να «προστατέψει» τα νώτα του. Τα σημεία του χώρου που βρίσκονται πιο κοντά μας είναι περισσότερο φορτισμένα, με τη βαρύτητα τους να μεταβάλλεται εντονότερα, όσο πλησιάζουμε το σώμα μας. Αυτό γίνεται κατανοητό, άμα αναλογιστούμε τη διαφορά στον ψυχικό αντίκτυπο που μας προκαλείται, αν κάποιος μας προσεγγίσει από το 1,5 μ. απόσταση στο 0,5 μ. ή από τα 14 μ. στα 13 μ.. Η ακοή, η όσφρηση, και φυσικά η αφή και η ικανότητά μας να αισθανθούμε τη θερμότητα του άλλου επηρεάζονται από τη διακύμανση της απόστασης. Συνεπώς, όπως έχουμε αναφέρει ήδη, όσο μας πλησιάζει ένα σώμα, τόσο δυσκολότερο είναι να αγνοήσουμε το βλέμμα του, γεγονός που φορτίζει τον χώρο και στην περίπτωση του δυναμικού σώματος.

Η όρασή μας, αντίθετα, στρέφεται μόνο προς μία περιοχή και μάλιστα είμαστε σε θέση να εστιάσουμε μόνο σε ένα πολύ περιορισμένο τμήμα αυτής. Επομένως, ο οπτικός μας έλεγχος είναι καλύτερος στα σημεία του χώρου που βρίσκονται κατά μήκος του άξονα μετωπικότητας και μειώνεται, καθώς αυτά αποκλίνουν από αυτόν. Αντίστοιχα, φαίνεται να επηρεάζεται σε έναν βαθμό και η αφή, μιας και είναι δυνατόν να εκτείνουμε τα χέρια μας ή να κινηθούμε προς τα μπροστά με μεγαλύτερη άνεση από ό,τι προς τα πίσω.

Λαμβάνοντας υπόψη μαζί με τα παραπάνω τη δραστηριότητα στην οποία καλούμαστε να αντεπεξέλθουμε και την τακτική που επιλέγουμε να ακολουθήσουμε είμαστε σε θέση να μιλήσουμε για τον τρόπο με τον οποίο το αίσθημα της έκθεσης και η δυνατότητα εποπτείας επηρεάζουν τον έλεγχο της κατάστασης. Στην περίπτωση που η δραστηριότητά μας απαιτεί απομόνωση είδαμε ότι, αν θέλουμε να δράσουμε επιθετικά, αυτό που χρειάζεται να κάνουμε είναι να σταθούμε στο κεντρικότερο σημείο του χώρου, δηλαδή στο σημείο όπου το σώμα μας θα υφίσταται τη μεγαλύτερη έκθεση. Στην αντίθετη περίπτωση θα επιλέξουμε την λιγότερο κεντρική θέση η οποία θα μας παρέχει και τον μεγαλύτερο έλεγχο. Θα δούμε αργότερα ότι πολύ συχνά είναι απαραίτητο να λάβουμε υπόψη έναν συνδυασμό έκθεσης, εποπτείας και μεγέθους χώρου, αφού οι περισσότερες δραστηριότητες θέτουν συνθετότερους στόχους από την απλή απομόνωση.

Σε έναν οποιοδήποτε χώρο, λοιπόν, ανεξάρτητα από τις υλικές οντότητες που τον διαμορφώνουν, μπορούμε να μιλήσουμε για μια βασική αίσθηση ελέγχου ανάλογα με το σημείο στο οποίο βρισκόμαστε σε αυτόν, την κατεύθυνση του σώματός μας και την τακτική που έχουμε επιλέξει. Αυτή θα την ονομάσουμε γενική αίσθηση, μιας και αποτελεί την ελάχιστη κοινή βάση πάνω στην οποία οι δυναμικές αλληλεπιδράσεις θα εμβιωθούν.

between patterns of stationary activity and visual fields', Space Syntax Limited, UK.

212. R. Sommer, 2007, σελ. 72.

Προσοχή απαιτείται, ώστε να μην υποπέσουμε στο σφάλμα να δούμε τη γενική *αίσθηση* ως ένα εγγενές χαρακτηριστικό του χώρου, όπως αξιώνει ο Hillier για την γενική λειτουργία. Τα γεωμετρικά χαρακτηριστικά και η διάταξή του χώρου δεν σημαίνουν τίποτα, προτού ενεργοποιηθούν από την ανθρώπινη παρουσία. Η ένταση της γενικής *αίσθησης* συνδιαμορφώνεται από τη φυσιολογία του ανθρώπου με κυρίαρχη παράμετρο αυτήν της *μετωπικότητας*, και από την πολιτισμική, ψυχική και ψυχολογική συγκυρία η οποία επηρεάζει κυρίως τη δραστηριότητα και την *τακτική* που αυτός ακολουθεί. Πρέπει να σημειώσουμε ότι οι παραπάνω κατηγορίες, τις οποίες έχουμε αναφέρει με παρόμοιο τρόπο και σε άλλα σημεία της εργασίας, αποτελούν χονδροειδείς ομαδοποιήσεις και καταταμήσεις στοιχείων του ανθρώπου τα οποία είναι αλληλένδετα και μόνο για λόγους ευκολίας αναφέρονται ξεχωριστά.

6. Τα βασικά εργαλεία χαρτογράφησης της γενικής *αίσθησης*

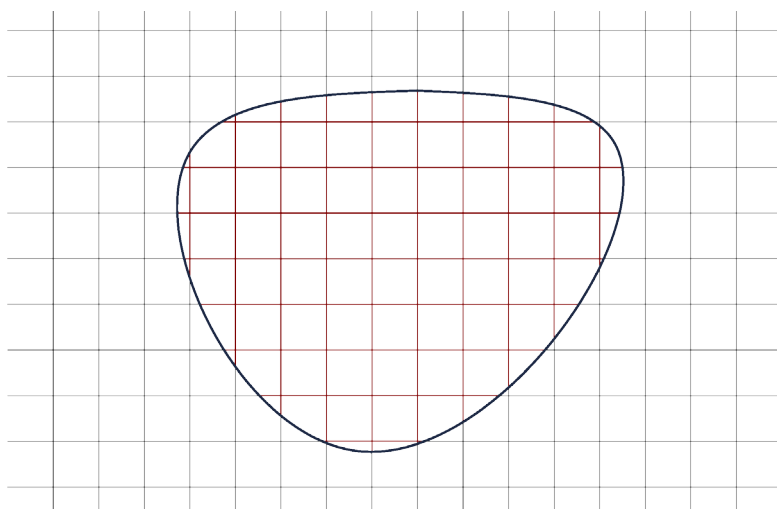
Ήρθε η ώρα να επιστρέψουμε στον αρχικό στόχο που θέσαμε σε αυτή την ενότητα και να διερευνήσουμε τη μεθοδολογία δημιουργίας χαρτογραφήσεων οι οποίες θα αποσκοπούν στην περιγραφή της εμπειρίας. Όπως δείξαμε, κάτι τέτοιο είναι δυνατό να γίνει χωρίς βαναυσες παραλείψεις και παραδοχές, μάλλον μόνο στο επίπεδο της γενικής *αίσθησης*, και συνεπώς σε αυτήν είναι που θα επικεντρωθούμε.

Είδαμε ότι η *έκθεση* και η *εποπτεία* σε διαφορετικούς συνδυασμούς μπορούν να αξιοποιηθούν, για να περιγράψουν την ένταση που μας προκαλείται σε διαφορετικά είδη δραστηριοτήτων και *στρατηγικών* που θα επιλέξουμε. Θα πρέπει, συνεπώς, να δούμε πώς μπορούμε να τις ποσοτικοποιήσουμε, ώστε να αξιολογήσουμε τα διαφορετικά σημεία του χώρου αναλόγως.

Η εφαρμογή κανάβου στον χώρο

Στα πλαίσια της χαρτογράφησης που προτείνουμε σε αυτό το τεύχος θα μιλήσουμε μόνο για το μήκος και το πλάτος του χώρου, οπότε θα τον εξετάζουμε σε επίπεδο κάτοψης. Αυτό δεν σημαίνει ότι η πρότασή μας δεν θα μπορούσε να εφαρμοστεί σε έναν τρισδιάστατο χώρο, αλλά ένα τέτοιο εγχείρημα ξεπερνάει τους στόχους αυτής της εργασίας και συνεπώς το μεταθέτουμε στο μέλλον. Ο χώρος, όμως, ακόμα και στις δύο διαστάσεις του, έχει, με τη μαθηματική έννοια, άπειρα σημεία, κάτι που είναι αδύνατο να εξεταστεί από έναν αλγόριθμο.

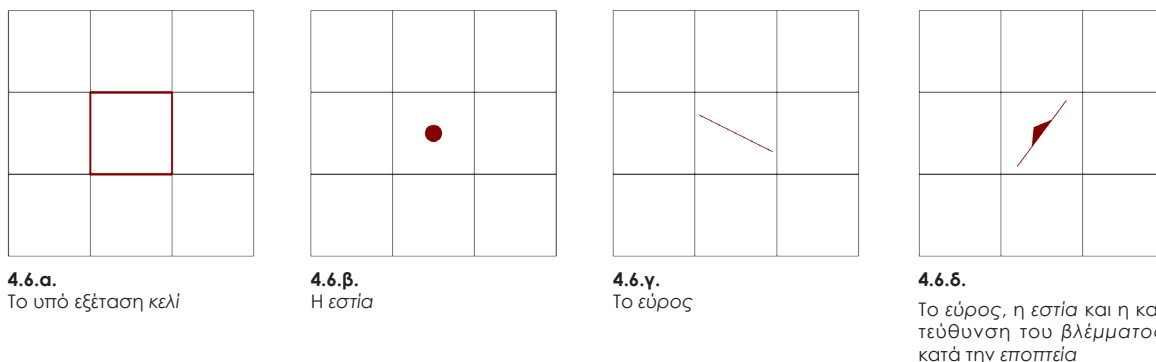
Για να λυθεί αυτό το ζήτημα κατατέμνουμε την κάτοψη με τη βοήθεια ενός κανάβου. Το κάθε **κελί** (τετράγωνο) αυτού του κανάβου αντιπροσωπεύει μία θέση στον χώρο ή καλύτερα ένα είδος ρίχει το οποίο μπορεί να παραλάβει τιμές και, φυσικά, χρώματα. Η απόδοση κανάβου στην επιφάνεια του χώρου μόνο εκ πρώτης όψεως παραπέμπει σε μία καρτεσιανή λογική και θα πρέπει απλώς να αντιμετωπίζεται ως μια προσπάθεια κατάτμησης του χώρου σε επιμέρους κομμάτια τα οποία μπορούν να συγκριθούν μεταξύ τους.

Σχήμα 4.5.

Η εφαρμογή του κανάβου

Ο τρόπος με τον οποίο θα εφαρμόζεται ο κανάβος στο σχήμα της κάτοψης αφήνεται στην ευχέρεια του μελετητή. Για λόγους ευκολίας προτείνεται η παραλληλία με κάποια βασική ευθεία, αν και κάτι τέτοιο δεν είναι απαραίτητο και δεν πρόκειται να επηρεάσει τα αποτελέσματα σε κάποιο ουσιαστικό βαθμό.

Σχήμα 4.6. Τα στοιχεία του κελιού

Τα βασικά στοιχεία του κάθε κελιού είναι **1.** το κέντρο του, που θα ονομάζουμε **εστία**, και **2.** το ευθύγραμμο τμήμα που διέρχεται από το κέντρο και έχει μήκος ίσο με την πλευρά του κελιού, το οποίο θα ονομάζουμε για συντομία **εύρος**. Η εστία θα εκφράζει συνήθως την πηγή εποπτείας, ενώ το εύρος το υπό έκθεση σώμα. Το εκάστοτε κελί, όταν εκτίθεται, θα ονομάζεται **κελί έκθεσης** και, όταν εποπτεύει, **κελί εποπτείας**. Τέλος, το κελί που θα είναι το αντικείμενο εξέτασης θα ονομάζεται **θέση**.

Το μέγεθος του κελιού είναι ουσιαστικά στην ευχέρεια του μελετητή και εξαρτάται κυρίως από την κλίμακα του χώρου και το βαθμό ευκρίνειας που απαιτείται. Μια άλλη ενδιαφέρουσα παράμετρος που θα μπορούσε να ληφθεί υπόψη στην επιλογή μας είναι το μέγεθος του σώματος το οποίο συμβολίζεται, αν κάτι τέτοιο συμβαίνει, από την κάθε θέση. Φαίνεται από τους περιορισμένους πειραματισμούς που έχουν πραγματοποιηθεί μέχρι στιγμής ότι ένα κελί με πλευρά 0,5 μ. μπορεί να έχει ευρεία εφαρμογή σε αρκετούς χώρους και έχει το πλεονέκτημα ότι το εύρος του παραπέμπει στο πλάτος του ανθρωπίνου σώματος.

Το μέτρο της έκθεσης

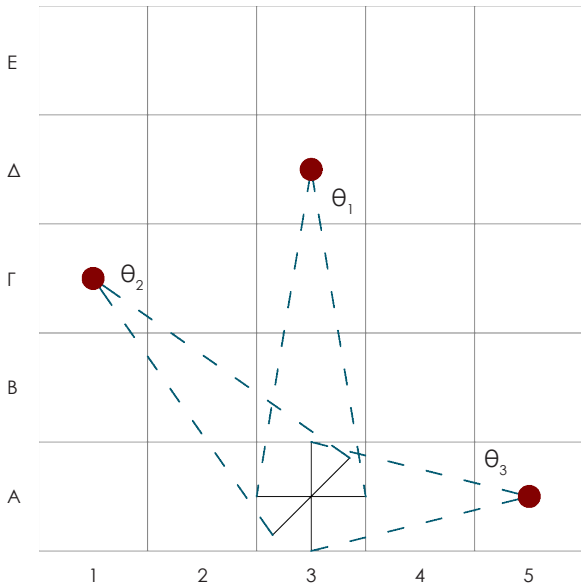
Ο Merleau-Ponty ορίζει το «εγώ», τον «εαυτό», ως αυτό το οποίο βλέπεται²¹³, κάτι που αργότερα χρησιμοποίησε ο Jacques Lacan, για να κάνει κριτική²¹⁴ στην τοποθέτηση του Sartre ότι ο «άλλος» είναι αυτός που μας βλέπει. Οι δύο θέσεις μοιάζουν σε μια επιφανειακή εξέταση να μην παρουσιάζουν κάποια ουσιαστική διαφορά, αλλά στην πραγματικότητα αναδεικνύουν μια θεμελιώδη οντολογική αντίθεση. Ο Sartre θεωρεί πρωταρχικό το υποκείμενο, ενώ ο Merleau-Ponty και στη συνέχεια ο Lacan, θεωρούν ότι το υποκείμενο παράγεται από ένα υπερβατικό βλέμμα. Χωρίς να επεκταθούμε περαιτέρω σε αυτή τη διαμάχη, μπορούμε να αξιοποιήσουμε τη θέση του Γάλλου φαινομενολόγου ως προς τον χωρικό της αντίκτυπο και να ισχυριστούμε ότι, όπως είδαμε στο παράδειγμα του κενού χώρου, το σώμα μας, αν δεν προστατεύεται από κάποια άλλη υλική οντότητα, είναι δυνατό να εκτίθεται από παντού. Το μέτρο της έκθεσης, όπως έχουμε δει, είναι μεγαλύτερο, όσο αναφερόμαστε σε σημεία εγγύτερα στο σώμα, και ο ρυθμός αύξησης του μεγαλώνει και αυτός, όσο πλησιάζουμε.

Εμείς, όμως, στο επίπεδο της χαρτογράφησης θέλουμε να μιλήσουμε για το κελί ως εκπρόσωπο του σώματος και να αξιοποιήσουμε τις παραπάνω παρατηρήσεις μέσα από τις δυνατότητες που αυτό μας δίνει. Κατά συνέπεια, όταν μιλάμε για την έκθεση ενός κελιού από ένα σημείο του χώρου, αναφερόμαστε στην έκθεση του εύρους από την εστία του κελιού εποπτείας το οποίο περιβάλλει το συγκεκριμένο σημείο. Το εύρος, σε αυτή την περίπτωση, στρέφεται με κατάλληλο τρόπο, ώστε να βρίσκεται μετωπικά με την εστία και έτσι επιτυγχάνουμε το μέτρο της έκθεσης να εξαρτάται μόνο από την απόσταση.

213. Yuanlong Ma, 'Lacan on Gaze', *International Journal of Humanities and Social Science* (5:10), 2015, σελ. 125-137.

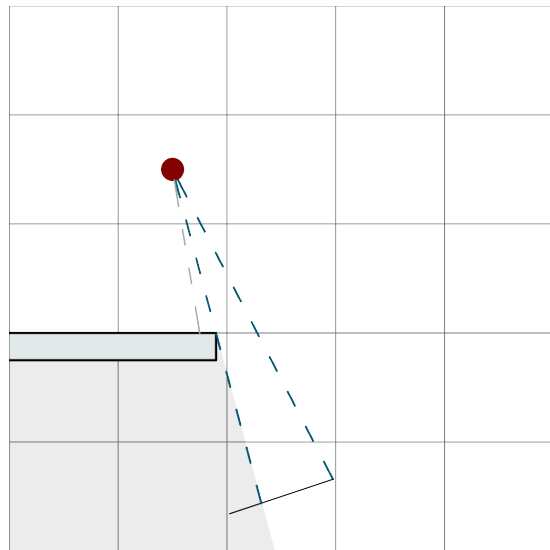
214. Jacques Lacan, *Το Σεμινάριο (XI): Οι Τέσσερις Θεμελιακές Έννοιες της Ψυχανάλυσης*, μφρ. Ανδρομάχη Σκαρπαλέζου, Κέδρος, Αθήνα, 1982, σελ. 113.

Λαμβάνοντας υπόψη όλα τα παραπάνω: ορίζουμε ως **μέτρο έκθεσης (E_v)** μιας **θέσης** από ένα **κελί εποπτείας (v)**, τη γωνία θέασης, μετρημένη σε μοίρες, η οποία έχει κορυφή την **εστία** του κελιού εποπτείας και πλευρές που διέρχονται από τα ακρότατα σημεία του **εύρους** που είναι στραμμένο με τέτοιο τρόπο, ώστε ο άξονας της μετωπικότητάς του να διέρχεται από την εστία.

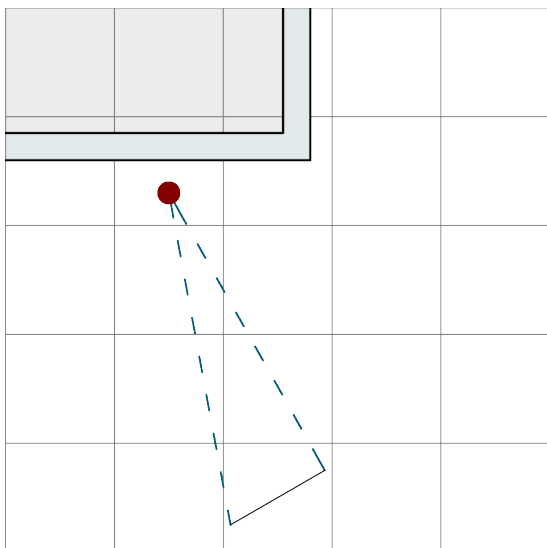
Σχήμα 4.7.α.

Η μέτρηση της έκθεσης από διαφορετικά κελιά

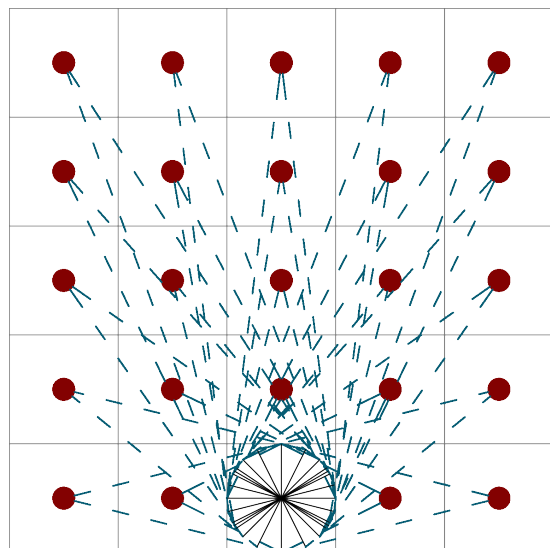
Σχήμα 4.7.β.

Η μέτρηση της έκθεσης όταν παρεμβάλλεται ένα τρίτο σώμα

Σχήμα 4.7.γ.

Η εστία ενός ελλειπούς κελιού και η μέτρηση της έκθεσης από αυτό

Σχήμα 4.7.δ.

Η μέτρηση της συνολικής Έκθεσης (E)

Στο Σχήμα 4.7.α. η γωνία θ_1 αποτελεί το μέτρο για την έκθεση που υφίσταται η θέση A3 από το κελί Δ3 και συνεπώς έχουμε: $E_{\Delta 3} = \theta_1$

Αντίστοιχα από το κελί Γ1 έχουμε: $E_{\Gamma 1} = \theta_2$

και από το κελί A5: $E_{A5} = \theta_3$

Όπως βλέπουμε στο Σχήμα 4.7.β., όταν ένα τρίτο σώμα, όπως ένας τοίχος, παρεμβάλλεται ανάμεσα από την εστία και το εύρος, τότε είτε ένα μέρος του εύρους εκτίθεται και κατά συνέπεια η γωνία και το μέτρο έκθεσης μειώνονται είτε το εύρος εξαφανίζεται πλήρως από το οπτικό πεδίο της εστίας και συνεπώς το μέτρο της έκθεσής του μηδενίζεται.

Αν προσθέσουμε το σύνολο των μέτρων έκθεσης από κάθε κελί εποπτείας, τότε έχουμε τη συνολική Έκθεση (E) της θέσης.

Έτσι έχουμε: $E = E_1 + E_2 + \dots + E_v$

Ένα άλλο σημαντικό μέγεθος που μπορούμε να χρησιμοποιήσουμε είναι η μέση Έκθεση (E_μ), η οποία ορίζεται ως η μέση τιμή της συνολικής Έκθεσης.

Συνεπώς: $E_\mu = E / v$

Στη συνέχεια θα δούμε πώς μπορούμε να αξιοποιήσουμε την Έκθεση και τη μέση Έκθεση, ανάλογα με τη δραστηριότητα και την τακτική που επιλέγεται, αλλά πρώτα πρέπει να περιγράψουμε τη μέθοδο ποσοτικοποίησης της εποπτείας.

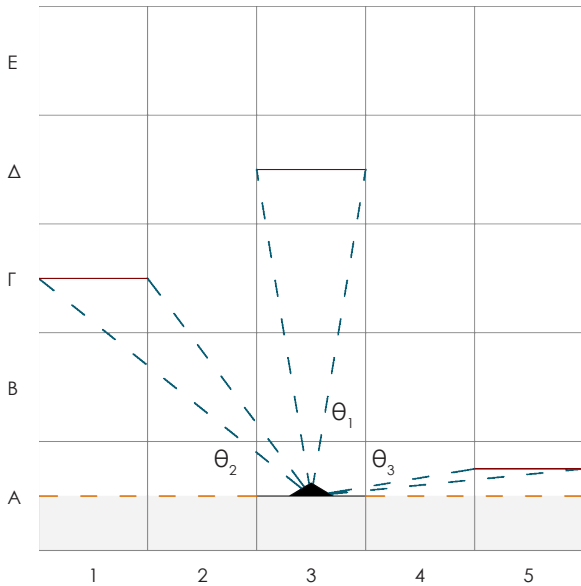
Το μέτρο της εποπτείας

Όπως έχουμε εξηγήσει διεξοδικά, λόγω της φυσιολογίας του ανθρώπου η εποπτεία παρουσιάζει *μετωπικότητα*, οπότε το μέτρο της θα πρέπει να είναι ισχυρότερο στις θέσεις του χώρου που βρίσκονται πλησιέστερα στον κεντρικό άξονα. Επίσης, όπως παρατηρήσαμε στην έκθεση, παίζει ρόλο και η απόσταση, αφού η ικανότητά μας να εποπτεύσουμε ένα σημείο μειώνεται, όσο αυτό απομακρύνεται από εμάς. Ως προς το μέτρο της εποπτείας, δεν είναι απαραίτητο να προσμετρήσουμε και τις άλλες αισθήσεις οι οποίες δεν παρουσιάζουν *μετωπικότητα*. Αυτό συμβαίνει, επειδή το μέτρο της εποπτείας θα χρησιμοποιείται στα παραδείγματα που θα δείξουμε μόνο σε σχέση με την έκθεση και συνεπώς η επιρροή των άλλων αισθήσεων θα θεωρούμε ότι ήδη εμπεριέχεται εκεί. Κάτι τέτοιο είναι δυνατόν να συμβεί, αφού αυτό που αναζητούμε δεν είναι η ποσοτική και αυτόνομη αξία αλλά η ποιοτική σχέση ανάμεσα στις διάφορα σημεία του χώρου, όπως θα εξηγήσουμε με περισσότερη λεπτομέρεια αργότερα.

Όπως με την περίπτωση της έκθεσης, έτσι και εδώ πρέπει να προσαρμόσουμε τις παρατηρήσεις μας, ώστε να περιγράψουν σχέσεις ανάμεσα στα κελιά του κανάβου. Η εποπτεία ενός κελιού γίνεται από την εστία της θέσης με τη διαφορά, όμως από πριν ότι αυτή δεν έχει εύρος 360°, αλλά 180°. Επιλέγονται οι 180°, μιας και η περιφερειακή όραση του ανθρώπινου ματιού φτάνει στην καλύτερη περίπτωση τις 200°²¹⁵ και έτσι έχουμε μια καλή προσέγγιση της φυσιολογίας μας. Κατά συνέπεια, όταν εξετάζουμε την εποπτεία από μία θέση, πρέπει να συμπεριλαμβανούμε απαραίτητα τη φορά που έχει το εύρος όπως και την κατεύθυνση της *μετωπικότητας* του. Για να περιγράψουμε ποσοτικά τη μείωση του ελέγχου που έχουμε παρατηρήσει στα σημεία του χώρου που αποκλίνουν από τον κεντρικό άξονα, θεωρούμε, σε αντίθεση με πριν, το εύρος της θέσης παράλληλο με το εύρος του εκάστοτε κελιού έκθεσης.

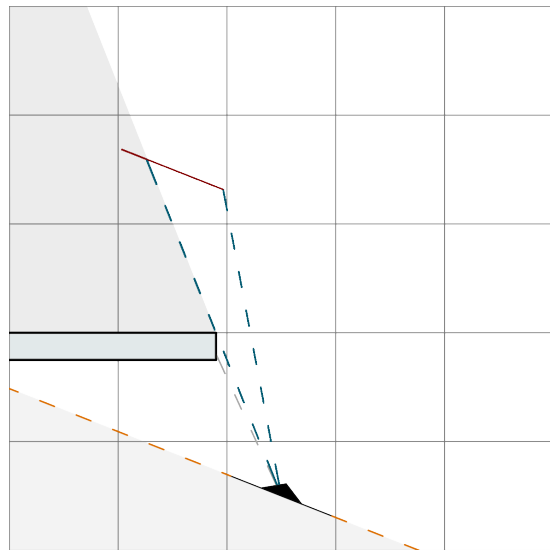
215. en.wikipedia.org/wiki/Peripheral_vision

Από τα παραπάνω και ακολουθώντας μια αντίστοιχη με την περίπτωση της έκθεσης μεθοδολογία, ώστε να είμαστε αργότερα σε θέση να συγκρίνουμε τα δύο μεγέθη: ορίζουμε ως **μέτρο εποπτείας** (ϵ_v) ενός κελιού (v), από μία **θέση**, τη γωνία θέασης, μετρημένη σε μοίρες, η οποία έχει κορυφή την **εστία** και πλευρές που διέρχονται από τα ακρότατα σημεία του **εύρους** του κελιού έκθεσης που βρίσκεται σε παραλληλία με το εύρος της θέσης.

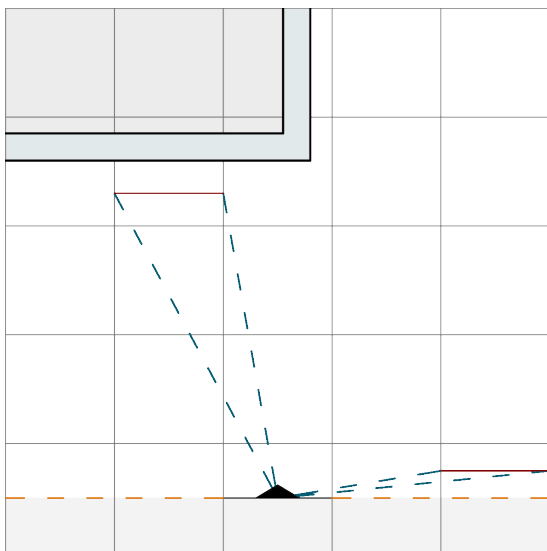
Σχήμα 4.8.α.

Η μέτρηση της εποπτείας από διαφορετικά κελιά

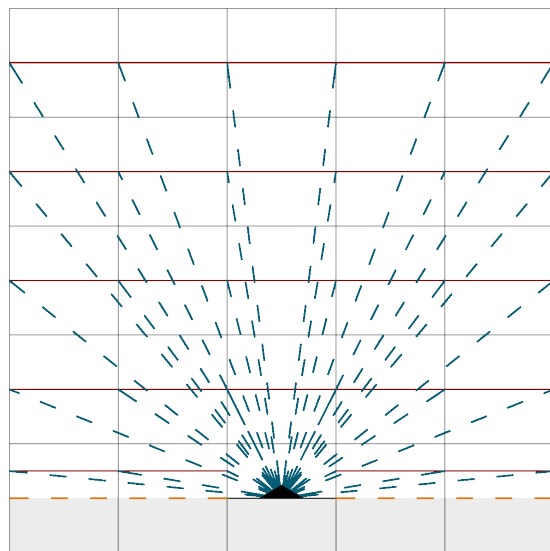
Σχήμα 4.8.β.

Η μέτρηση της εποπτείας όταν παρεμβάλλεται ένα τρίτο σώμα

Σχήμα 4.8.γ.

Το εύρος ενός ελλειπικού κελιού και η μέτρηση της εποπτείας του

Σχήμα 4.8.δ.

Η μέτρηση της συνολικής Εποπτείας (ϵ)

Στο Σχήμα 4.8.α. η γωνία θ_1 αποτελεί το μέτρο της *εποπτείας* που έχουμε από τη θέση A3 για το κελί Δ3 και, συνεπώς, έχουμε: $\epsilon_{\Delta 3} = \theta_1$

Αντίστοιχα για το κελί Γ1 έχουμε: $\epsilon_{\Gamma 1} = \theta_2$

και από το κελί A5: $\epsilon_{A5} = \theta_3$

Όπως είδαμε και με την *έκθεση*, όταν ένα τρίτο σώμα, όπως ένας τοίχος, παρεμβάλλεται ανάμεσα από την *εστία* και το *εύρος*, τότε είτε ένα μέρος του εύρους εκτίθεται και κατά συνέπεια η γωνία και το μέτρο *εποπτείας* μειώνονται είτε το εύρος εξαφανίζεται πλήρως από το οπτικό πεδίο της *εστίας* και, συνεπώς, το μέτρο της *εποπτείας* της μηδενίζεται.

Αν προσθέσουμε το σύνολο των μέτρων *εποπτείας* για κάθε κελί *έκθεσης*, τότε έχουμε τη συνολική **Εποπτεία** (ϵ) της θέσης.

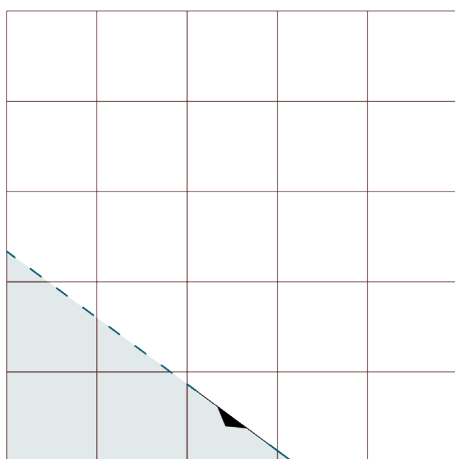
Έτσι έχουμε: $\epsilon = \epsilon_1 + \epsilon_2 + \dots + \epsilon_v$

Αντίστοιχα με πριν μπορούμε να μιλήσουμε για τη **μέση Εποπτεία** (ϵ_μ), η οποία ορίζεται ως η μέση τιμή της συνολικής *Εποπτείας*.

Συνεπώς: $\epsilon_\mu = \epsilon / v$

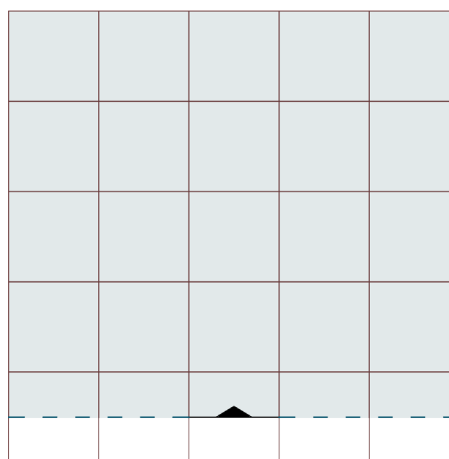
Η ύπαρξη *μετωπικότητας* παρουσιάζει όμως άλλο ένα ζήτημα στην προσπάθειά μας να βρούμε το μέτρο της *Εποπτείας*, αφού υπάρχουν κυριολεκτικά άπειρες δυνατές κατευθύνσεις που μπορεί να πάρει οι οποίες δίνουν, όπως φαίνεται και στο Σχήμα 4.10.α., διαφορετικά αποτελέσματα. Εμείς στα πλαίσια της εργασίας μας θα επιλέγουμε αυτήν που προσφέρει τη μεγαλύτερη *Εποπτεία*, μιας και αυτή θα μας είναι χρήσιμη, όπως θα δούμε, για να περιγράψουμε τη *γενική αίσθηση* στην εκάστοτε *στρατηγική*.

Άρα, από εδώ και πέρα: $\epsilon = \epsilon_{max}$

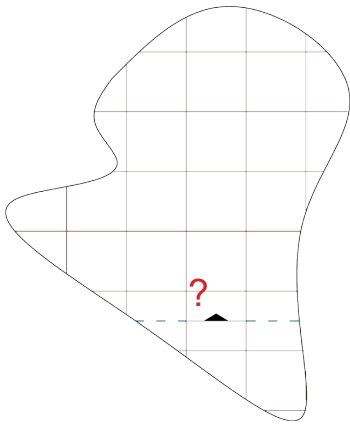
Σχήμα 4.9.α.

Η μετωπικότητα του υπό εξέταση κελιού είναι στραμμένη σε τυχαία κατεύθυνση.

Σχήμα 4.9.β.

Η μετωπικότητα του υπό εξέταση κελιού είναι στραμμένη στη βέλτιστη κατεύθυνση ώστε να εξασφαλίζεται η μεγιστοποίηση της *Εποπτείας* (ϵ_{max}).

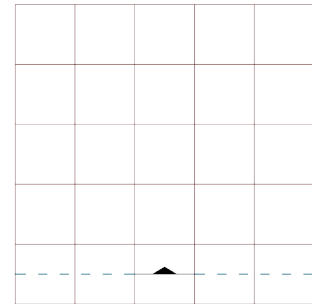

Σχήμα 4.10.α.

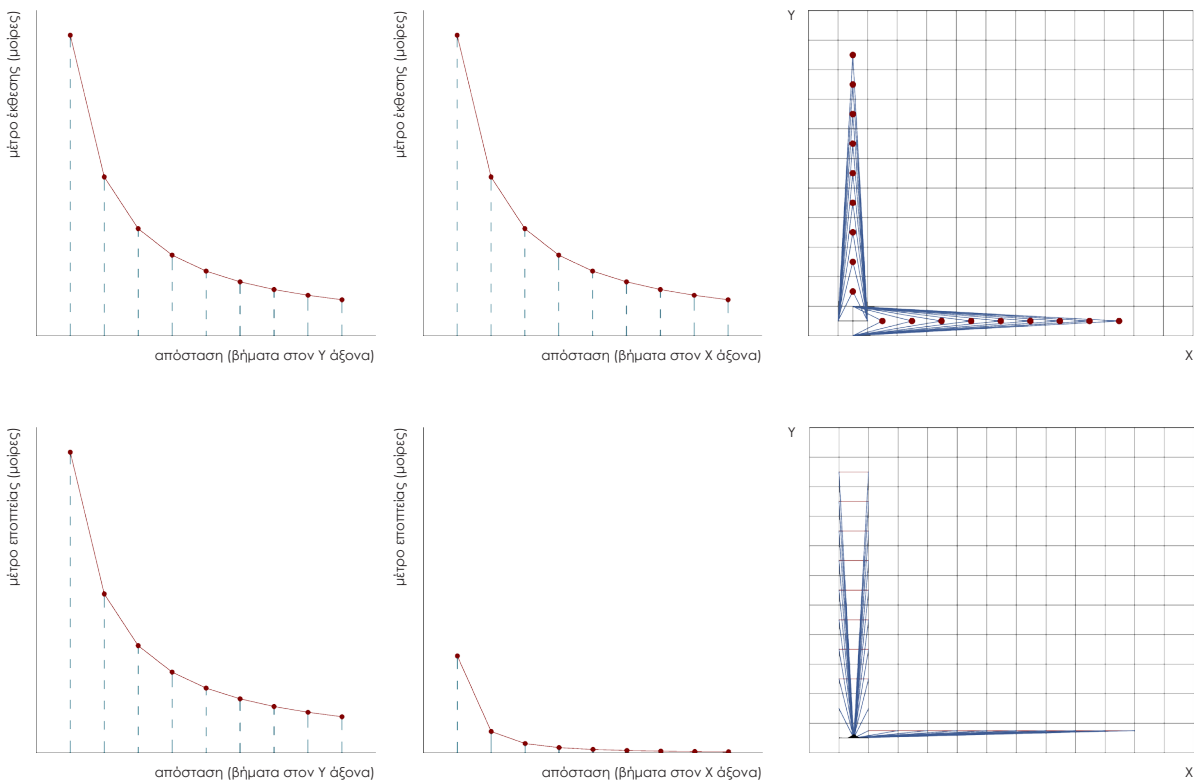
Η δυσκολία εύρεσης της βέλτιστης κατεύθυνσης που θα πρέπει να έχει η μετωπικότητα του υπό εξέταση κελιού σε ένα ακανόνιστο σχήμα.

Σχήμα 4.10.β.

Η βέλτιστη κατεύθυνση για ένα συμμετρικό σχήμα.

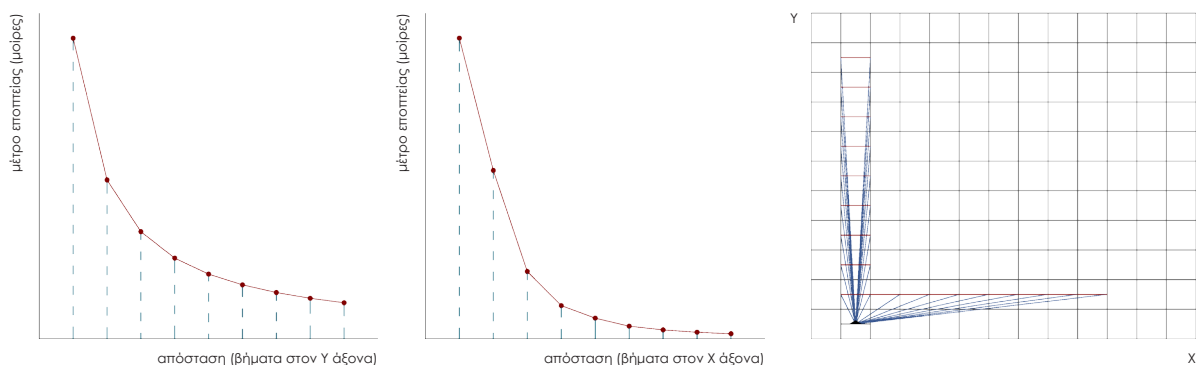

Στα συμμετρικά σχήματα κάτι τέτοιο είναι εύκολο να βρεθεί, αφού ο άξονας μετωπικότητας θα περνάει από το κέντρο βάρους του χώρου, αλλά στα ακανόνιστα απαιτείται ειδικός αλγόριθμος με τον οποίο θα μπορέσουμε να προσεγγίσουμε την βέλτιστη μετωπικότητα. Κάτι τέτοιο δεν ήταν δυνατό να γίνει στα πλαίσια αυτής της εργασίας μέσω μιας γλώσσας προγραμματισμού και μεταφέρεται σε μια μελλοντική διερεύνηση. Η εύρεση ενός αποδοτικού αλγορίθμου είναι απαραίτητη προϋπόθεση για το είδος χαρτογραφήσεων που προτείνουμε και για αυτό απουσιάζουν αυτές από το παρόν τεύχος. Αυτό όμως που είμαστε σε θέση να κάνουμε και ήδη έχουμε αρχίσει να παρουσιάζουμε είναι η μεθοδολογία της χαρτογράφησης και παρακάτω θα δούμε τα συγκριτικά πλεονεκτήματα που παρουσιάζει αυτή.

Σχήμα 4.11.α.

Ρυθμός μείωσης του μέτρου της εποπτείας και της έκθεσης κατά μήκος της μετωπικότητας και εγκάρσια αυτής, ανάλογα με την απόσταση μετρημένη σε κελιά

Σχήμα 4.11.β.

Ρυθμός μείωσης του μέτρου της εποπτείας κατά μήκος της μετωπικότητας και «ψευδοεγκάρσια» αυτής ανάλογα με την απόσταση μετρημένη σε κελιά

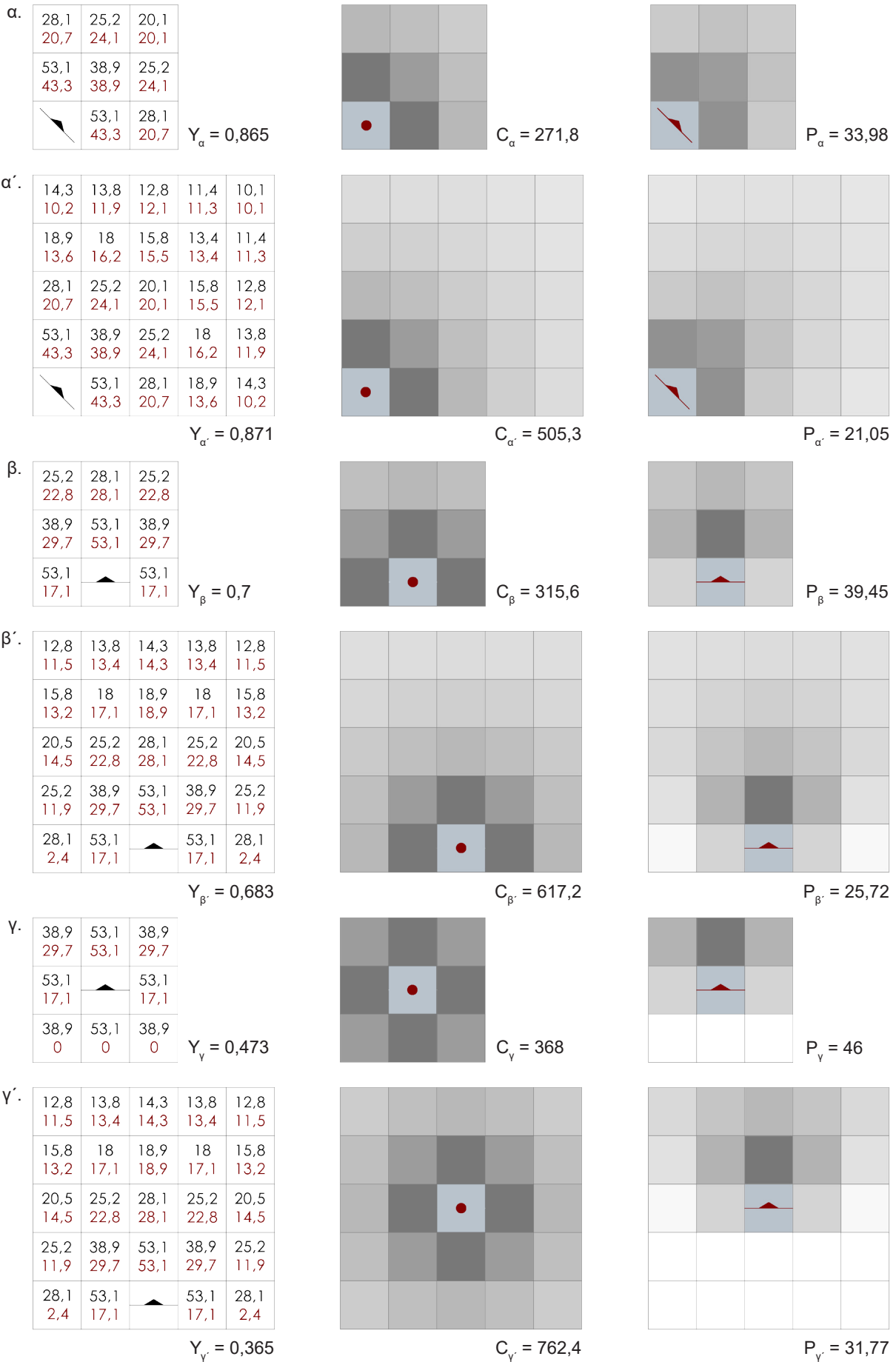
Αν παρατηρήσουμε στο Σχήμα 4.11. α. τις τιμές της εποπτείας στα κελιά που βρίσκονται κάθετα στη μετωπικότητα, θα δούμε ότι απομειώνονται ραγδαία και σχεδόν μηδενίζονται μέσα στα πρώτα 10 κελιά που παρουσιάζουμε στα διαγράμματα. Αυτό συμβαίνει λόγω της μεθοδολογίας μέτρησης της εποπτείας που χρησιμοποιούμε και, παρότι δεν το θεωρούμε άτοπο, μπορεί να προκαλέσει δυσκολίες στην κατανόηση. Προτείνουμε, συνεπώς, ένα διάγραμμα που εξετάζει κελιά που βρίσκονται «ψευδοεγκάρσια» της μετωπικότητας, όπως το ονομάζουμε, τα οποία μας προσφέρουν ένα οπτικά καλύτερο συγκρίσιμο αποτέλεσμα, αφού είναι ξεκάθαρο ότι, παρότι ξεκινάμε από τον ίδιο βαθμό εποπτείας στο κελί_{0,1}, οι τιμές στο X απομειώνονται με πολύ μεγαλύτερο ρυθμό από ό,τι στον Y.

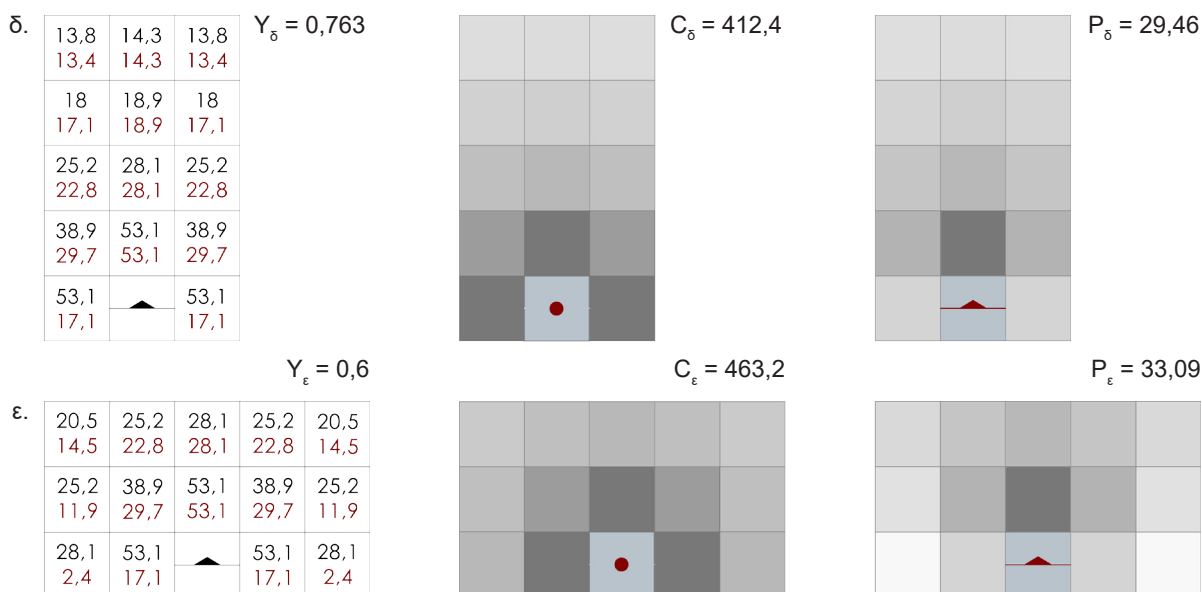
Μια προφανής αυθαιρεσία

Όταν κληθήκαμε να ποσοτικοποιήσουμε τη γενική αίσθηση που έχει ο χώρος στην κάθε του θέση, έπρεπε να απαντήσουμε μεταξύ άλλων στις βασικές παραλείψεις του space syntax το οποίο παραβλέπει τη σύνδεση της φυσιολογίας με την ψυχολογία. Η ανάδειξη, μεταξύ άλλων, του ζητήματος της μετωπικότητας, του εύρους της εποπτείας (180°) και της απόστασης ως παραμέτρου επιρροής της έντασης σπάει την ουδετερότητα της επιφάνειας του χώρου που προκύπτει από τα isovists και μας επιτρέπει να δείξουμε τη δυναμική βάση της εμπειρίας. Η χρήση των γωνιών ως μέτρου απόδοσης των παραπάνω είναι μια μάλλον αρκετά αυθαίρετη κίνηση και δεν υπάρχει κάποια μαθηματική ή λογική συνεπαγωγή που να αιτιολογεί την επιλογή μας να χρησιμοποιήσουμε αυτόν τον τρόπο έναντι οποιασδήποτε άλλης μεθοδολογίας η οποία θα τα λάμβανε και αυτή υπόψη. Θα μπορούσαμε να μιλήσουμε, φυσικά, για τη συμβολική αξία που έχει το βλέμμα στη δική μας πρόταση και ότι αυτό αποδίδεται οπτικά επαρκέστερα μέσω των γωνιών, αλλά η αλήθεια είναι ότι ακολουθήσαμε αυτή την πορεία, γιατί ήταν ο πιο απλός, εύληπτος και άμεσος τρόπος να έχουμε έναν συνδυασμό όσων χρειαζόμασταν.

Η ουσία αυτών των εργαλείων δεν βρίσκεται στην απόδοση του ακριβούς μέτρου, εξάλλου κάτι τέτοιο δεν θα σήμαινε και τίποτα, μιας και μιλάμε για ποιοτικές έννοιες. Από τη στιγμή, όμως, που η έκθεση και η εποπτεία μετρούνται με τον ίδιο τρόπο σε κάθε θέση του χώρου, τα συμπεράσματα που θα βγάλουμε για αυτές θα είναι υπό κοινούς όρους και άρα κάθε θέση θα αξιολογείται σε σχέση με τις υπόλοιπες. Είναι βέβαιο ότι περαιτέρω έρευνα θα μπορούσε να αναδείξει ακριβέστερες και ίσως και ευρύτερες μεθόδους, αλλά στα πλαίσια αυτού του τεύχους θεωρούμε ότι επαρκούν τα παραπάνω για να προχωρήσουμε επιτέλους στο στάδιο της περιγραφής των μεθοδολογιών χαρτογράφησης. Θα δούμε στη συνέχεια ότι, ανεξάρτητα από τους παραπάνω ενδοιασμούς, ακόμα και αυτός ο απλοποιημένος τρόπος που προτείνουμε είναι σε θέση να περιγράψει φαινόμενα χωρικότητας που βιώνουμε και διαχειριζόμαστε καθημερινά τα οποία συνήθως εντάσσονται από τους αρχιτέκτονες στη σφαίρα της διαίσθησης. Τέλος, θα υποστηρίξουμε ότι, παρότι τα μοντέλα που προτείνουμε δεν έχουν ως βασικό στόχο την πρόβλεψη και σίγουρα δεν χαρακτηρίζονται από την αυστηρή μαθηματική λογική που συχνά προβάλλει το space syntax, παρουσιάζουν, σε αρκετές περιπτώσεις, μια πιστότερη εικόνα της συμπεριφοράς των χρηστών.

Η Διαλεκτική των Σωμάτων κατά την Εμπειρία του Χώρου

Σχήμα 4.12. Παραδείγματα χαρτογράφησης της γενικής αίσθησης Διεκδίκησης, Διάκρισης και Ελέγχου.

ε. Τρεις μεθοδολογίες χαρτογράφησης της γενικής αίσθησης

Έχουμε ήδη εξηγήσει ότι τα μετρικά αποτελέσματα *εποπτείας* και *έκθεσης* δεν παρουσιάζουν κανένα ουσιαστικό ενδιαφέρον έξω από τη διάσταση της δραστηριότητας και της *τακτικής* η οποία επιλέγεται. Σε αυτό το σημείο θα παρουσιάσουμε τρεις βασικές κατηγορίες δραστηριοτήτων και κατ' επέκταση και *στρατηγικών*, έτσι ώστε να δείξουμε τη δυνατότητα χαρτογράφησης για τρία διαφορετικά είδη *γενικής αίσθησης*.

Γενική αίσθηση Διεκδίκησης

Όταν πρωτοεξηγήσαμε τη σημασία της *στρατηγικής*, είδαμε τις έννοιες της *άμυνας* και της *επίθεσης* ως δύο βασικές *τακτικές* που είναι δυνατόν να ακολουθηθούν, ώστε να πετύχουμε το κοινό αποτέλεσμα της απομόνωσης. Η απομόνωση αυτή στην ουσία της αφορά την κυριαρχία πάνω σε μια περιοχή του χώρου η οποία έρχεται ως αποτέλεσμα *διεκδίκησης*. Είδαμε ότι όσο μεγαλύτερος είναι ο χώρος και όσο κεντρικότερη είναι η θέση τόσο εντονότερη *διεκδίκηση* απαιτείται λόγω της αυξημένης *έντασης* που βιώνουμε. Το σώμα μας σε αυτές τις περιπτώσεις λειτουργεί μόνο με τη συμβολική του παρουσία και δεν φαίνεται να έχει μεγάλη σημασία προς ποια πλευρά του χώρου στρέφεται.

Καταλαβαίνουμε από τα παραπάνω ότι, για να μιλήσουμε για το μέτρο της **γενικής αίσθησης Διεκδίκησης (C)**, το μόνο που απαιτείται είναι το μέτρο της *Έκθεσης*.

Επομένως, έχουμε: **C = E**

Από τα διαγράμματα στο Σχήμα 4.12., βλέπουμε ότι σε αντίθεση με τη χρήση των *isovists* ή τον ορισμό της κυρτότητας του Hillier, δεν επηρεάζει μόνο το *εμβαδόν* την *έκθεση* του σώματος, αλλά και η θέση του μέσα στον χώρο. Από τα α, β, γ, όπως και από τα α', β', γ', βλέπουμε ότι όσο πιο κεντρική είναι η θέση τόσο υψηλότερη η *ένταση* της *γενικής αίσθησης Διεκδίκησης*. Συγκρίνοντας το α - α', το β - β' και το γ - γ', συμπεραίνουμε ότι όσο μεγαλύτερος ο χώρος ο οποίος πρέπει να *διεκδικηθεί* τόσο υψηλότερη και η *έντασή* του.

Η *γενική αίσθηση Διεκδίκησης*, έτσι, εξαρτάται από ένα συνεχές κεντρικότητας της θέσης και ένα συνεχές μεγέθους του χώρου.

Γενική αίσθηση Διάκρισης

Συχνά ένας αρχιτέκτονας καλείται να τοποθετήσει εκθέματα σε έναν χώρο των οποίων το σώμα στην ολότητά του είναι ένα αντικείμενο έκθεσης, δηλαδή δρα ως πρόσωπο, όπως ένα γλυπτό. Σε αυτές τις περιπτώσεις το σημείο το οποίο θα επιλεγεί πρέπει να προσφέρει την κατάλληλη έκθεση του σώματος, έτσι ώστε να προσφέρεται η μέγιστη δυνατή αλληλεπίδραση με τους θεατές ή χρήστες του χώρου. Εδώ, όμως, σε αντίθεση με την προηγούμενη κατηγορία απαιτείται μεγαλύτερη εστίαση στο μέγεθος του χώρου και λιγότερο στην κεντρικότητα της θέσης και για αυτόν τον λόγο θα χρησιμοποιήσουμε τη μέση Έκθεση.

Όσο μικρότερος ο χώρος τόσο πιο εύκολο είναι ένα σώμα να διακρίνεται σε αυτόν και αυτό δεν αφορά φυσικά μόνο εκθέματα, αν και αυτή είναι μάλλον η συνηθέστερη εφαρμογή της **γενικής αίσθησης Διάκρισης (P)**.

Προκύπτει, συνεπώς: $P = E_{\mu}$

Από τα διαγράμματα στο Σχήμα 4.12. βλέπουμε ότι, όπως και με τη Διεκδίκηση, δεν επηρεάζει μόνο το εμβαδόν την έκθεση του σώματος, αλλά και η θέση του μέσα στον χώρο. Από τα α, β, γ, όπως και από τα α', β', γ', βλέπουμε ότι όσο πιο κεντρική είναι η θέση τόσο υψηλότερη η ένταση της γενικής αίσθησης Διάκρισης. Αντίθετα με πριν, όμως, συγκρίνοντας το α - α', το β - β' και το γ - γ', συμπεραίνουμε ότι όσο μεγαλύτερος ο χώρος τόσο μικρότερη η ένταση της Διάκρισης.

Η γενική αίσθηση Διάκρισης, έτσι, εξαρτάται από ένα συνεχές κεντρικότητας της θέσης και ένα αντίστροφο, από τη Διεκδίκηση, συνεχές μεγέθους του χώρου.

Γενική αίσθηση Ελέγχου

Μέχρι τώρα έχουμε δει μόνο τη χρήση της Έκθεσης ως παραμέτρου εξέτασης του χώρου. Κάτι τέτοιο, όμως, αφορά έναν αρκετά συγκεκριμένο και περιορισμένο αριθμό δραστηριοτήτων. Στην πλειονότητα των περιπτώσεων, όμως, οι στρατηγικές που επιλέγονται απαιτούν έναν συνδυασμό Εποπτείας και Έκθεσης για την περιγραφή της έντασης που συνοδεύει μια πιθανή τακτική. Αυτό που προκύπτει πρέπει να είναι μια γενική αίσθηση με την οποία είμαστε σε θέση να περιγράψουμε τη διαλεκτική σχέση που διαμορφώνουμε με τη γεωμετρία του χώρου και τη δυνατότητα που έχουμε ανάλογα με τη θέση μας σε αυτόν να ελέγξουμε μια αναδυόμενη αλληλεπίδραση.

Ορίζουμε ως **γενική αίσθηση Ελέγχου (Y)** για μία θέση τον λόγο της συνολικής της Εποπτείας προς τη συνολική της Έκθεση.

Άρα: $Y = \epsilon / E$

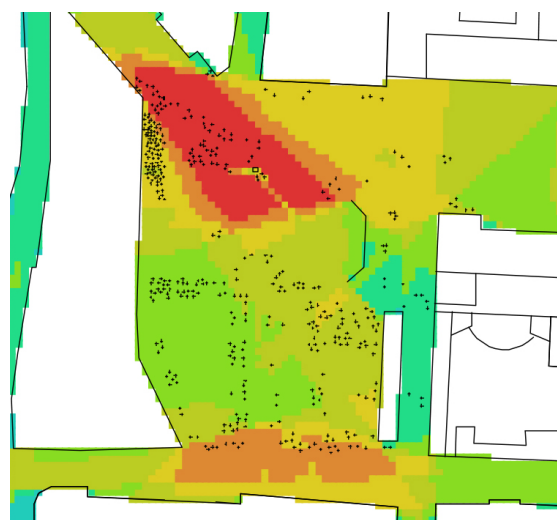
Λόγω της φύσης της όρασης έχουμε συνήθως $Y \leq 1$. Η περίπτωση να μην συμβαίνει κάτι τέτοιο είναι η θέση ή το σώμα που βρίσκεται σε αυτή να είναι κατά κάποιο τρόπο κρυμμένο ή καμουφλαρισμένο, ώστε, μολονότι αυτό μπορεί να βλέπει, να μη γίνεται εποπτεύσιμο. Τέτοιες περιπτώσεις, αν και ήταν απαραίτητο να τις αναφέρουμε εδώ, δεν θα είναι αντικείμενο περαιτέρω εξέτασης σε αυτή την εργασία.

Επιστρέφοντας πάλι στα διαγράμματα στο Σχήμα 4.12. βλέπουμε ότι, όπως στις περιπτώσεις της Διεκδίκησης και της Διάκρισης, το σώμα δεν επηρεάζεται μόνο από την επιφάνεια της Έκθεσης αλλά και από τη θέση του μέσα στον χώρο. Αντίστοιχη παρατήρηση μπορούμε να κάνουμε και για την Εποπτεία η οποία είναι προφανώς μεγαλύτερη, όταν βρισκόμαστε στην «άκρη» του χώρου. Μπορούμε να συμπεράνουμε, λοιπόν, από τα α, β, γ, δ, ε, όπως και από τα α', β', γ', ότι όσο πιο κεντρική είναι η θέση τόσο υψηλότερη η ένταση της γενικής αίσθησης, αφού έχουμε απώλεια Ελέγχου με το μέτρο του να μειώνεται.

Ένα ενδιαφέρον φαινόμενο, που το συναντάμε για πρώτη φορά, είναι η σχέση του Ελέγχου με την *μετωπικότητα*. Από τα δ και ε βλέπουμε ότι σε έναν «πλατύ» χώρο έχουμε μικρότερο Έλεγχο από ό,τι σε έναν «μακρύ». Μάλιστα, όσο μεγαλώνει ένας χώρος κατά μήκος του άξονα *μετωπικότητας*, τόσο αυξάνεται και ο Έλεγχος που έχουμε σε αυτόν. Σύμφωνα με αυτές τις παρατηρήσεις διαπιστώνουμε ότι η επίδραση που έχει το μέγεθος του χώρου στη βασική ένταση μιας θέσης πρέπει να εξετάζεται σε συνάρτηση με τη *μετωπικότητά* της.

Με αυτό τον τρόπο είμαστε σε θέση να εξηγήσουμε αρκετά φαινόμενα της αρχιτεκτονικής εμπειρίας που συχνά λαμβάνονται υπόψη και στον σχεδιασμό. Τα πιο χαρακτηριστικά παραδείγματα αφορούν τη στάση σε έναν χώρο, όπου από τη μία επιδιώκεται μια ευρεία εποπτεία του, ενώ από την άλλη μια προσπάθεια προστασίας από τα «αδιάκριτα» βλέμματα των περαστικών. Όπως αναφέρει ο Altman, «οι άνθρωποι βρίσκονται σε μια διαλεκτική σχέση ανάμεσα στην ανάγκη τους για ιδιωτικότητα και την ανάγκη τους για κοινωνική αλληλεπίδραση»²¹⁶. Ίδιες παρατηρήσεις κάνει και ο Hillier στο *Space is the Machine*, όταν λέει ότι «η βασική δραστηριότητα αυτών που σταματάνε και στέκονται σε αστικούς χώρους είναι να παρατηρήσουν τους άλλους που περνάνε»²¹⁷. Παρόλα αυτά, αντί να προσαρμόσει το εργαλείο του, ώστε να λαμβάνει υπόψη την παρατήρησή αυτή, καταλήγει σε μία αρκετά παράδοξη δήλωση σε σχέση με το ύφος του υπόλοιπου βιβλίου λέγοντας ότι «βέλτιστες στρατηγικές περιοχές του χώρου είναι αυτές που βρίσκονται δίπλα, αλλά όχι ακριβώς πάνω, στις βασικές ροές κίνησης»²¹⁸. Είναι μάλλον εντυπωσιακό ότι, παρότι όλο το οικοδόμημά του και ο τρόπος γραφής του εντάσσονται ξεκάθαρα σε μια αναλυτική παράδοση και διέπονται από έναν επιστημονισμό, σε αυτή την περίπτωση επιλέγει να είναι ασαφής χρησιμοποιώντας τη λέξη «δίπλα». Δεν θα πρέπει από την άλλη να μας ξενίζει ότι αρκείται σε αυτή την αυθαιρεσία, αφού το εργαλείο του δεν είναι φτιαγμένο, όπως έχουμε εξηγήσει, για να περιγράφει συμπεριφορές.

Από όταν γράφτηκε το συγκεκριμένο βιβλίο, αρκετές μελέτες και χαρτογραφήσεις έχουν γίνει με το *space syntax* είτε από τον ίδιο τον Hillier και τους συνεργάτες του είτε από ανεξάρτητους ερευνητές και παρουσιάζουν όλες την ίδια αστοχία που περιγράφηκε παραπάνω. Στο Σχήμα 4.11.α. μπορούμε να δούμε τα χαρακτηριστικά προβλήματα που ανακύπτουν σε μία ανάλυση πλατείας στην Αλγερία²¹⁹. Παρατηρούμε ότι, ενώ η ανάλυση προβλέπει συγκέντρωση σε συγκεκριμένες ερυθρόχρωμες περιοχές, η καταγραφή των σωμάτων στον χώρο παρουσιάζει ουσιαστική απόκλιση. Είναι μάλιστα εμφανής η προτίμηση που δείχνουν οι παρευρισκόμενοι στις θέσεις που έχουν πλάτη σε τοίχους ή βρίσκονται στα όρια της πλατείας. Τα σώματα που καταγράφονται να βρίσκονται σε κανονικές διατάξεις κάτω αριστερά αφορούν καθημένους και δεν έχει νόημα να ληφθούν υπόψη, αφού η στάση τους είναι καθορισμένη από κάποιον τρίτο.

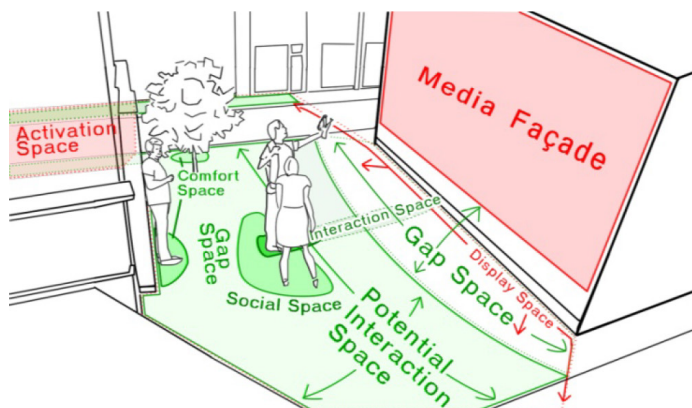
Σχήμα 4.13.

Ανάλυση γραφήματος ορατότητας και διήμερη αποτύπωση των στατικών χρηστών.

Y. Bada, A Farhi, 'Experiencing Urban Spaces: Isovists Properties and Spatial Use of Plazas', *Courrier du Savoir* (9), 2009, σελ. 110.

216. Faris Ali Mustafa, Ahmad Sanusi Hassan, Salahaddin Yasin Baper, 'Using Space Syntax Analysis in Detecting Privacy: A Comparative Study of Traditional and Modern House Layouts in Erbil City, Iraq', *Asian Social Science* (6:8), 2010, σελ. 157-166.
217. B. Hillier, 2007, σελ. 123.
218. B. Hillier, 2007, σελ. 123.
219. Y. Bada, A Farhi, 'Experiencing Urban Spaces: Isovists Properties and Spatial Use of Plazas', *Courrier du Savoir* (9), 2009, σελ. 101-112.

Αντίστοιχες παρατηρήσεις είμαστε σε θέση να κάνουμε και στην περίπτωση της ανάλυσης της πλατείας Trafalgar, αν επιτρέψουμε στο Σχήμα 1.8., που παραθέσαμε στην αρχή του τεύχους. Ο κόσμος και εκεί φαίνεται να επιλέγει για χώρους στάσης σημεία της περιφέρειας ή περιοχές που βρίσκονται δίπλα από αρχιτεκτονικά στοιχεία, όπως τα γνωστά συντριβάνια ή τη στήλη με το άγαλμα του Horatio Nelson.

Σχήμα 4.14.

Οι διαφορετικοί τύποι χώρων αλληλεπίδρασης με μία διαδραστική οθόνη κατά τους Patrick T. Fischer και η Eva Hornecker.

Patrick Tobias Fischer, Eva Hornecker, 'Urban HCI: Spatial Aspects in the Design of Shared Encounters for Media Façades', CHI'12, Austin, Texas, 2012.

Μία άλλη εφαρμογή που μπορεί να έχει η διερεύνηση της γενικής αίσθησης Ελέγχου είναι στις περιπτώσεις όπου εξετάζεται η κατάλληλη θέση μιας οθόνης ή μιας σήμανσης μέσα στον χώρο. Αυτά τα σώματα παρουσιάζουν *μετωπικότητα*, όπως και οι άνθρωποι, και συνήθως μπορείς να αλληλεπιδράσεις μαζί τους μόνο από τη μία πλευρά τους. Έτσι η οθόνη, αν και δεν «εποπτεύει» με την κυριολεκτική έννοια του όρου, εμφανίζει *εποπτεία*, επειδή έχει *μετωπικότητα*, και το *βλέμμα* της καθορίζει τη συμπεριφορά των χρηστών του χώρου.

Μελέτες με αντίστοιχα θέματα εμφανίζονται όλο και πιο συχνά στη διεθνή βιβλιογραφία και είναι σε αυτές που βρίσκουμε έναν φαινομενικά απρόσμενο σύμμαχο. Οι Nick Dalton κ.α. κρίνουν ανεπαρκές το *space syntax* στην προσπάθειά τους να εφαρμόσουν τη μεθοδολογία του, για να μιλήσουν για τη βέλτιστη θέση έκθεσης ενός στοιχείου²²⁰. Το κύριο πρόβλημά τους είναι η αδυναμία του *space syntax* να συμπεριλάβει τη γωνία θέασης, κάτι που οι Hui Xie κ.α. σε μια δική τους έρευνα για την βέλτιστη εποπτεία σημάνσεων θεωρούν τον βασικότερο παράγοντα ευληπτότητας²²¹. Όλα τα παραπάνω επιβεβαιώνουν την αρχική μας επιλογή να στραφούμε στη χρήση των γωνιών, ώστε να μιλήσουμε για την *εποπτεία* και την *έκθεση* ενός σώματος.

Τέλος, οι Patrick T. Fischer και η Eva Hornecker διερευνώντας την επίδραση που έχει μια οθόνη στον χώρο ενισχύουν τις παρατηρήσεις μας, αν και παρουσιάζουν ένα κάπως πιο πολύπλοκο μοντέλο. Παρατηρούν, μάλιστα, την ύπαρξη «χώρων άνεσης» (*comfort spaces*) οι οποίοι «βρίσκονται δίπλα σε αρχιτεκτονικά στοιχεία και προσφέρουν μεγάλη φυσική και ψυχολογική άνεση» και συνεχίζουν αναγνωρίζοντας τη σημασία της οθόνης για την ανάδειξη αυτών λέγοντας ότι «...(η οθόνη) επηρεάζει ποιοι χώροι άνεσης είναι κατάλληλοι ανάλογα με την εποπτεία που προσφέρουν και το αίσθημα που δίνουν στους παρατηρητές ότι δεν βρίσκονται 'μέσα στη μέση'»²²².

Με τη γενική αίσθηση Ελέγχου μπορούμε να μιλήσουμε, βέβαια, και για πιο «ενεργές» δραστηριότητες, όπως η κίνηση μέσα σε έναν χώρο, και πώς επηρεάζεται η αξονικότητά της από τη δυνατότητα εποπτείας. Παρατηρούμε ότι ακόμα και σε ένα βασικό επίπεδο δεν

220. Nick Dalton, Paul Marshall, Ruth Dalton, 2013.

221. Hui Xie, κ.α., 2007.

222. Patrick Tobias Fischer, Eva Hornecker, 'Urban HCI: Spatial Aspects in the Design of Shared Encounters for Media Façades', CHI'12, Austin, Texas, 2012.

κινούμαστε πάνω σε ευθύγραμμους άξονες, για να πάμε από το σημείο Α στο σημείο Β. Αντίθετα, η πορεία μας συχνά καμπυλώνει, όταν υπάρχουν γωνίες στον χώρο, όχι μόνο για να γίνει πιο ομαλά η αλλαγή της κατεύθυνσης, κάτι που αφορά τη μηχανική της κίνησης, αλλά και για να αποκτήσουμε καλύτερη εποπτεία του χώρου. Με αυτό τον τρόπο συμπεριλαμβάνουμε μια κιναισθητική λογική στο μοντέλο μας, η οποία, όμως, δεν είναι δυνατόν να οπτικοποιηθεί στα πλαίσια αυτής της εργασίας ελλείψει ενός ψηφιακού μοντέλου.

Ακόμα και σε ένα πρωταρχικό επίπεδο, όμως, η κίνηση προκύπτει λόγω του μειωμένου Ελέγχου, με όρους *εποπτείας* και *έκθεσης*, που παρουσιάζουν οι θέσεις όσο πιο κεντρικά βρίσκονται. Κατά συνέπεια, ένας επιμήκης χώρος, όπως ένας διάδρομος ή ένας δρόμος, σε εξωθούν στην κίνηση και ο μόνος τρόπος να σταθείς θα ήταν ή να αγνοήσεις ενσυνείδητα την ένταση ή να επιλέξεις μια θέση στα όρια του κοιτώντας παράλληλα προς το εσωτερικό. Η εμπειρία μας επιβεβαιώνει αυτή την παρατήρηση, αφού οποιαδήποτε στάση γίνεται σε τέτοιους χώρους είναι συνήθως με την πλάτη σε ένα άλλο σώμα όπως σε έναν τοίχο ή μια κολώνα. Θεωρούμε ότι με αυτό τον τρόπο ενισχύουμε την κριτική που έχουμε ήδη ασκήσει στις συνήθειες αντιλήψεις περί της εγγενούς φύσης της αξονικότητας και της κίνησης στην εμπειρία της αρχιτεκτονικής.

στ. Η επιρροή του σχήματος του χώρου στη γενική αίσθηση

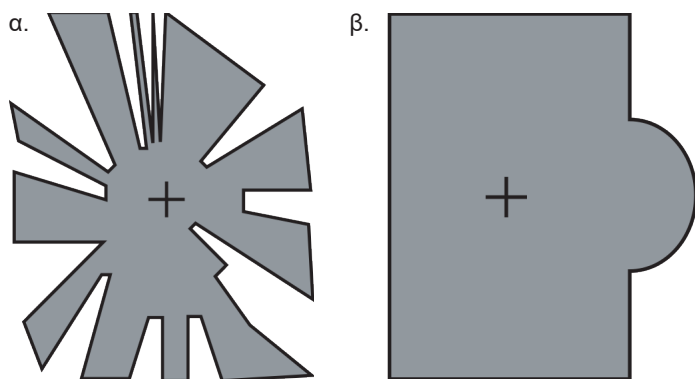
Μέχρι τώρα μιλήσαμε ήδη για τον τρόπο με τον οποίο επηρεάζουν τη γενική αίσθηση μερικές παράμετροι του σχήματος του χώρου, όπως το μέγεθός του και το πόσο επιμήκης είναι. Αυτό, όμως, στο οποίο μόνο επιδερμικά αναφερθήκαμε μέχρι στιγμής είναι το περίγραμμα του. Ο Sommer αναφέρει για αυτό που ονομάζει «ακανόνιστο χώρο» (*irregular space*)²²³ ότι είναι δύσκολο να τον «υπερασπιστούμε» για δύο βασικούς λόγους. Από τη μία ένα ακανόνιστο περίγραμμα οδηγεί συχνά σε «κρυφές» γωνίες και σε έλλειψη επικοινωνίας, οπότε δεν βλέπουμε, ώστε να εποπτεύσουμε (γενική αίσθηση Ελέγχου) πλήρως τον χώρο, αλλά και δεν φαινόμαστε, ώστε μέσω του σώματός μας να δηλώσουμε κυριαρχία πάνω στον χώρο (γενική αίσθηση Διεκδίκησης). Από την άλλη, ακόμα και αν καθόμαστε όσο πιο κεντρικά γίνεται, το μήνυμα *Διεκδίκησης* μπορεί να μην είναι αρκετά ισχυρό και έτσι να δημιουργούνται ασάφειες «ιδιοκτησίας» και κατ' επέκταση τριβές ανάμεσα στους χρήστες²²⁴. Μια τέτοια περίπτωση χώρου δεν είναι βέβαια απαραίτητα αρνητική, αφού ακόμα και σε αυτά που έχουμε ήδη παρουσιάσει, αν στη γενική αίσθηση *Διεκδίκησης* η τακτική μας είναι *αμυντική*, τότε αυτό που αποτελούσε πριν μειονέκτημα τώρα μας διευκολύνει να επιτύχουμε τον στόχο μας και να αποφύγουμε την κοινωνικοποίηση.

Ακολουθώντας μια αντίστοιχη με τα παραπάνω λογική η Ruth Conroy (Dalton) εξετάζει τα *isovists* μέσα από την έννοια που ονομάζει “jaggedness”, δηλαδή το πόσο «οδοντωτό» είναι το περίγραμμα του σχήματος της δυνητικής ορατότητας που έχουμε από ένα σημείο στον χώρο. Η Conroy χρησιμοποιεί τον λόγο εμβαδού-περιμέτρου (*Area Perimeter Ratio* ($Apr = A / P^2$)), για να μιλήσει για το πόσο «σταθερός» είναι ένας χώρος. «Αμα βρίσκεται μέσα σε ένα δάσος με κορμούς δέντρων να μπλοκάρουν συνεχώς το οπτικό σου πεδίο, η αντίληψη για τη σταθερότητα του χώρου είναι χαμηλή: μικρές κινήσεις μπορούν να οδηγήσουν σε μεγάλες αλλαγές στην ορατότητα σε σχέση με το να στέκεσαι σε ένα άδειο δωμάτιο, ακόμα και αν το εμβαδόν της επιφάνειας είναι το ίδιο.»²²⁵

223. R. Sommer, 2007, σελ. 62.

224. Ο Sommer, για να δείξει την κλίμακα που μπορεί να πάρει ένα ζήτημα «ακανόνιστου» χώρου μας παραπέμπει στο παράδειγμα της διένεξης στην περιοχή Chamizal στα σύνορα ανάμεσα στις ΗΠΑ και στο Μεξικό. Εκεί, μια νησίδα εδάφους του Μεξικό είχε καταλήξει να βρίσκεται περιορισμένη από τις ΗΠΑ λόγω μιας αλλαγής της ροής του ποταμού Rio Grande προκαλώντας μια σειρά προβλημάτων, με τις γύρω περιοχές να βρίσκονται υπό αμφισβήτηση, νομικά προβλήματα να παρουσιάζονται συνεχώς και διάφορες υποδομές να είναι απαραίτητο να εκτραπούν, ώστε να την αποφύγουν. Για να επιλυθεί το ζήτημα, οι δύο χώρες αποφάσισαν το 1964 να ανταλλάξουν κομμάτια εδάφους τους αλλά και να σχηματίσουν εκ νέου την κοίτη του ποταμού, ώστε να αποτελεί ξανά ένα φυσικό σύνορο αισθητά πιο εξομαλυμένο από πριν. R. Sommer, 2007, σελ. 62-63.

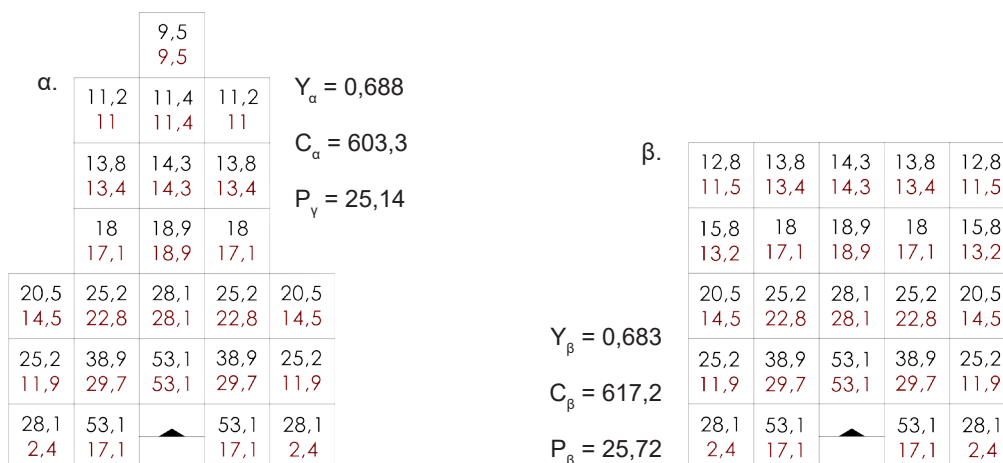
225. Nick Dalton, Paul Marshall, Ruth Dalton, 2013.

Σχήμα 4.15.

Στην περίπτωση του σχήματος α. έχουμε έναν «οδοντωτό» isovist και συνεπώς ένα υψηλό APR, ενώ στο β. έχουμε έναν περισσότερο στρογγυλεμένο isovist που μας δίνει ένα χαμηλότερο Apr.

Sheep Dalton, Paul Marshall, Ruth Conroy Dalton, 'Measuring environments for public displays: a Space Syntax approach', CHI 2010, April 10–15, 2010, Atlanta, Georgia, USA.

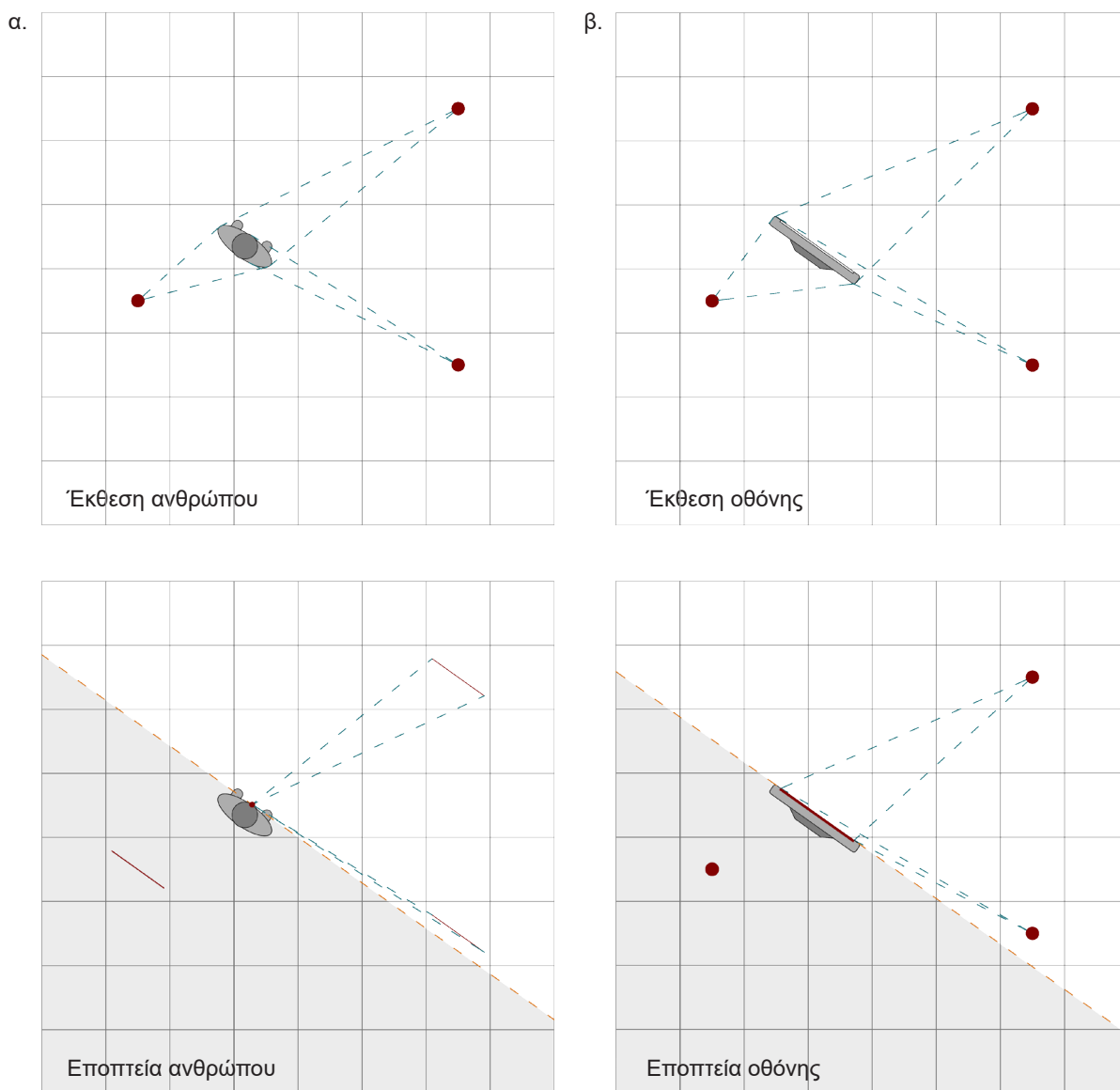
Σχήμα 4.16.

Σύγκριση ενός κοίλου χώρου με έναν «οδοντωτό» με έξαρση κατά μήκος της μετωπικότητας

Αυτά τα συμπεράσματα της Conroy αποτελούν μάλλον την πιο ενδιαφέρουσα και ιδιαίτερος εύστοχη παρατήρηση που μας δίνουν τα isovists, η οποία επιβεβαιώνεται πλήρως και από το δικό μας εργαλείο. Βλέπουμε, αντίστοιχα, ότι, όσο πιο «οδοντωτό» το περίγραμμα της έκθεσης για μία θέση, τόσο δυσκολότερη η Διεκδίκηση αλλά και η Διάκριση. Στην περίπτωση του Ελέγχου, όμως, παρατηρούμε ότι ένα τέτοιο περίγραμμα δεν αποτελεί πάντα μια δυσμενή περίπτωση, αφού, όταν οι εξάρσεις του περιγράμματος εμφανίζονται κοντά στη μετωπικότητα της θέσης, τότε ο έλεγχος μπορεί να αυξάνεται. Κάτι τέτοιο επιβεβαιώνεται και από την εμπειρία μας, μιας και, άμα βρισκόμαστε σε ένα δωμάτιο και θέλουμε να έχουμε καλό οπτικό έλεγχο στο ποιος εισέρχεται σε αυτό, θα επιλέξουμε θέσεις που θα μας προσφέρουν εποπτεία έξω από την ανοιχτή πόρτα.

ζ. Η εφαρμογή της Εποπτείας και της Έκθεσης στα σώματα

Μέχρι τώρα είδαμε με ποιον τρόπο μπορούμε να ποσοτικοποιήσουμε την Εποπτεία και την Έκθεση για την εκάστοτε θέση του κανάβου και με αυτόν τον τρόπο να μιλήσουμε για ένα ιδεατό σώμα το οποίο αντιπροσωπεύεται από το εύρος και την εστία του κελιού. Υπάρχει η πιθανότητα όμως να θέλουμε να μιλήσουμε συγκεκριμένα για έναν άνθρωπο, μια οθόνη, ένα γλυπτό ή οποιαδήποτε άλλη υλική οντότητα η οποία αναγνωρίζεται να φέρει βλέμμα. Σε αυτή την περίπτωση πρέπει να γίνουν κάποιες μικρές αλλαγές στη μεθοδολογία μας, ώστε να συμπεριληφθούν οι ιδιαιτερότητες του κάθε σώματος.

Σχήμα 4.17. Η μεθοδολογία μέτρησης της εποπτείας και της έκθεσης για συγκεκριμένα σώματα

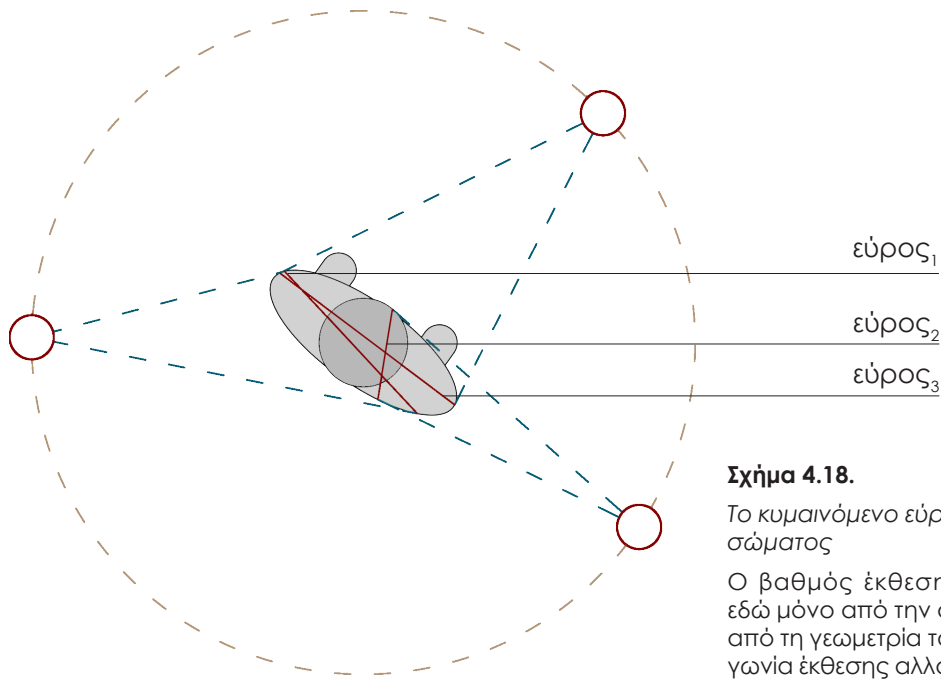
Ο κανάβος

Η εφαρμογή του κανάβου όπως και το μήκος της πλευράς του κάθε κελιού δεν περιορίζονται από το μέγεθος του σώματος το οποίο μπορεί, ανεξάρτητα από τα κέντρα των κελιών, να βρίσκεται σε οποιοδήποτε σημείο του χώρου.

Το σχήμα του σώματος και η μέτρηση της έκθεσης

Το πρώτο πράγμα που πρέπει να καθοριστεί είναι το σχήμα του σώματος σε κάτοψη και η κατεύθυνση που αυτό έχει. Με αυτόν τον τρόπο μπορούμε να: ορίσουμε ως **μέτρο έκθεσης** (E_v) ενός σώματος από ένα **κελί εποπτείας** (v), τη γωνία θέασης, μετρημένη σε μοίρες, η οποία έχει κορυφή την **εστία** του κελιού εποπτείας και πλευρές που διέρχονται από τα ακρότατα σημεία του σώματος, όπως γίνεται ορατό από εκείνη την εστία. Το ευθύγραμμο τμήμα που ενώνει αυτά τα σημεία θα το ονομάσουμε **εύρος_v** του σώματος.

Το εύρος, στην περίπτωση που μιλάμε για ένα σώμα και όχι για ένα κελί, είναι κυμαινόμενο, εκτός και αν η κάτοψη του είναι κυκλική, και εξαρτάται από τη γεωμετρία του σώματος.

Σχήμα 4.18.

Το κυμαινόμενο εύρος του ανθρώπινου σώματος

Ο βαθμός έκθεσης δεν επηρεάζεται εδώ μόνο από την απόσταση, αλλά και από τη γεωμετρία του σώματος αφού η γωνία έκθεσης αλλάζει μαζί με το εύρος.

Η εστία του σώματος και η μέτρηση της εποπτείας

Το ανθρώπινο σώμα, όσον αφορά την όρασή του και συνεπώς την *εποπτεία*, παρουσιάζει εστία και έχει άξονα εύρους ανάλογα με τη *μετωπικότητα* του βλέμματός του. Υπάρχουν, όμως, σώματα, όπως η οθόνη ή η πινακίδα, στα οποία το βλέμμα εμφανίζεται ως *μέτωπο*. Όταν το *μέτωπο* σε κάτοψη είναι ένα ευθύγραμμο τμήμα, τότε ταυτίζεται με τον άξονα εύρους. Σε οποιαδήποτε άλλη περίπτωση, θα αναγνωρίζεται ως *μέτωπο* μόνο το κομμάτι εκείνο του συνολικού *μετώπου* το οποίο μπορεί να εποπτευθεί από το κέντρο του εκάστοτε κελιού έκθεσης. Άμα το *μέτωπο* εκτείνεται σε όλη την περιφέρεια του σώματος, τότε έχουμε την ακραία περίπτωση ενός πανοπτικού.

Ορίζουμε ως **μέτρο εποπτείας** (ϵ_v) ενός κελιού (v) από ένα σώμα με **εστία**, τη γωνία θέασης, μετρημένη σε μοίρες, η οποία έχει κορυφή την **εστία** και πλευρές που διέρχονται από τα ακρότατα σημεία του **εύρους** του κελιού έκθεσης που βρίσκεται σε παραλληλία με το εύρος του σώματος.

Αντίστροφα: Ορίζουμε ως **μέτρο εποπτείας** (ϵ_v) ενός κελιού (v) από ένα σώμα με **μέτωπο**, τη γωνία θέασης, μετρημένη σε μοίρες, η οποία έχει κορυφή το κέντρο του κελιού και πλευρές που διέρχονται από τα ακρότατα σημεία του μετώπου.

Για να μην υπάρξει παρερμηνεία, πρέπει να εξηγήσουμε σε αυτό το σημείο, γιατί εξετάζουμε την *εποπτεία* ενός *μετώπου*, σαν να μιλάμε για την *έκθεσή* του. Η απάντηση είναι απλή και αρκετά εύλογη παρά την αρχική αντιστροφή των όρων που παρατηρήσαμε. Μια οθόνη ή μια πινακίδα και γενικώς ένα σώμα το οποίο εμφανίζει *μέτωπο* έχουν *βλέμμα*, επειδή εποπτεύονται και όχι επειδή αναγνωρίζονται ότι ενεργά εποπτεύουν, όπως τα μάτια του ανθρώπου. Συνεπώς, η *εποπτεία* τους καταμετράται ως *έκθεση* λαμβάνοντας υπόψη όμως όχι το εύρος του σώματος, αλλά μόνο το φανερό *μέτωπό* του.

Μπορούμε αξιοποιώντας τα παραπάνω και χρησιμοποιώντας τους τύπους που έχουμε παρουσιάσει ήδη για τα διαφορετικά είδη γενικής *αίσθησης* να έχουμε στοχευμένα αποτελέσματα για συγκεκριμένα σώματα με εξατομικευμένες ιδιότητες.

η. Η τοπικότητα της γενικής αίσθησης

Στις μεθοδολογίες διερεύνησης της γενικής αίσθησης είδαμε ότι η έκταση του χώρου που λαμβάνεται υπόψη για την εκάστοτε θέση εξαρτάται από τη δυνατότητα αλληλεπίδρασης. Αν ένα σημείο του χώρου δεν είναι ορατό από το κελί ή το σώμα που εξετάζουμε, τότε αυτό δεν λαμβάνεται υπόψη στους υπολογισμούς μας. Θεωρούμε ότι έτσι επιστρέφουμε δια της πλαγίας οδού, ως έναν βαθμό, στις αρχικές θέσεις του Schmarsow για τη χωρική εμπειρία, ο οποίος ναι μεν τονίζει τη σημασία της κίνησης, αλλά αντιλαμβάνεται παράλληλα, επηρεασμένος και από τη θεωρία της ενσυναίσθησης ότι αυτή μπορεί να προσομοιωθεί στη φαντασία μας²²⁶ και ως εκ τούτου δίνει βάρος στη σημασία της απρόσκοπτης όρασης. Ο Schmarsow, βέβαια, ενδιαφέρεται πρωταρχικά για την κίνηση και τον άξονά της, με την όραση να είναι ο συνοδοιπόρος ή απλώς ο προάγγελός της. Παρόλα αυτά, ο χώρος και για εμάς και για αυτόν παρουσιάζει μια αμεσότητα η οποία είναι αναπόσπαστη από τις δυνατότητες της φυσιολογίας του ανθρώπου. Με αυτό τον τρόπο το εργαλείο που προτείνουμε επιδιώκει μια έντονη ανάδειξη της τοπικότητας έναντι της δια-χωρικότητας του space syntax.

Ο μεμονωμένος χώρος στη θεωρία του Hillier ορίζεται, αντίθετα, μέσα από την κυρτότητα και, όπως υποστηρίζει, η εξέτασή του ελάχιστο ενδιαφέρον και σημασία μπορεί να έχει έξω από τη θέση του στη συνολική διάταξη από τη στιγμή που ένας τέτοιος χώρος, εκτός από ακραίες περιπτώσεις, δεν παρουσιάζει ουσιαστικά όρια στην ανθρώπινη δραστηριότητα²²⁷. Πράγματι, αυτή η άποψη έχει μια βάση, αλλά και πάλι χρησιμοποιείται, κατά τη γνώμη μας, με λανθασμένη στόχευση. Ναι, ένας χώρος δεν απαγορεύει μια δραστηριότητα, αλλά δεν είναι και αυτό το νόημα της εξέτασής του. Αντίθετα, η σημασία του αναδεικνύεται όχι τόσο στην ποσότητα της λειτουργικότητας, αλλά στην ποιότητα της εμπειρίας.

Ο τόπος για τον Hillier είναι μια στιγμή σε ένα μεγαλύτερο όλο και όχι κάτι τοπικό. «Δεν κάνουν οι τόποι τις πόλεις· οι πόλεις κάνουν τους τόπους»²²⁸. Με αυτή του τη θέση θα συμφωνήσουμε, αλλά το ίδιο θα κάνουμε και με την ακριβώς αντίθετή της και θα υποστηρίξουμε ότι «οι πόλεις δεν κάνουν τους τόπους· οι τόποι κάνουν τις πόλεις». Ο Hillier εκφράζεται αφοριστικά σε ένα ζήτημα το οποίο κρύβει από πίσω του μια διαλεκτική ανάμεσα στο μέρος και το όλο. Η πλατεία Συντάγματος είναι μέρος των Αθηνών και μόνο ως τέτοιο έχει τον ιδιαίτερο χαρακτήρα της, αλλά και η Αθήνα, με τη σειρά της, νοηματοδοτείται από την ύπαρξη της πλατείας Συντάγματος. Επίσης, όταν βρίσκομαι σε έναν τόπο, δεν αναλογίζομαι πάντα τη θέση μου μέσα σε ένα ευρύτερο όλο και ούτε αυτή με επηρεάζει απαραίτητα. Όταν βρίσκομαι σε ένα δωμάτιο, η εμπειρία μου δεν αφορά στη βάση της μόνο τη θέση του δωματίου μέσα στην κτηριακή διάταξη, πόσο μάλλον τη θέση του κτηρίου στην αστική διάταξη.

Κάλλιστα μπορούμε να ισχυριστούμε ότι η τοπικότητα του χώρου παρουσιάζει πολύ μεγαλύτερη σημασία όσον αφορά την ενσώματη εμπειρία μας. Αυτό συμβαίνει, επειδή το άμεσο περιβάλλον μιας θέσης στον χώρο είναι ακριβώς αυτό· άμεσο και αναπόσπαστο από την πολιτισμική, ψυχική και βιολογική μας διάσταση. Σε αυτό θα συμφωνήσουν και οι Akpan κ.α., οι οποίοι σε ένα άρθρο τους για την ανταπόκριση των ανθρώπων σε μια διαδραστική εγκατάσταση ισχυρίζονται ότι, όταν πρόκειται για αλληλεπιδράσεις σωμάτων με συγκεκριμένους κοινωνικούς ρόλους (στρατηγική, τακτική), «ο τόπος νικάει τον χώρο»²²⁹. Παρόλα αυτά, όποια και αν είναι η εκάστοτε ιεραρχία ανάμεσα στην τοπικότητα και στην διάταξη, το σημαντικό είναι να μην παραγνωρίζεται η συνέργειά τους, κάτι που αποτελεί συχνή παράλειψη στη χωρική ανάλυση.

Τέλος, σε αντίθεση με το space syntax, ακριβώς επειδή μιλάμε για μεμονωμένους χώρους, είμαστε σε θέση να τους αξιολογήσουμε ανεξάρτητα από το αν είναι μέρος της ίδιας χωρικής διάταξης. Αυτό σημαίνει ότι, αν για παράδειγμα μιλάμε για δωμάτια, είμαστε σε θέση να τα συγκρίνουμε, ανεξάρτητα από το αν βρίσκονται στην ίδια οικία. Αυτό που πρέπει βέβαια να

226. August Schmarsow, 8 Νοεμβρίου 1893.

www.cloud-cuckoo.net/openarchive/Autoren/Schmarsow/Schmarsow1896.htm (ημ. επ. 6 Ιουνίου 2017)

227. B. Hillier, 2007, σελ. 20.

228. B. Hillier, 2007, σελ. 112.

229. Imeh Akpan, Paul Marshall, Jon Bird, Daniel Harrison, 'Exploring the Effects of Space and Place on Engagement with an Interactive Installation', *CHI 2013*, Paris, France, 2013.

παραμένει κοινό και στις δύο περιπτώσεις είναι η μεθοδολογία που θα ακολουθηθεί. Πρέπει να μιλάμε για το ίδιο μέγεθος κελιών του κανάβου ή για το ίδιο σώμα και φυσικά να εξετάζουμε κοινή *στρατηγική*. Αυτό μας δίνει ένα ισχυρό πλεονέκτημα κυρίως στο στάδιο του σχεδιασμού, αφού μπορούμε πλέον να πειραματιζόμαστε εναλλάσσοντας διαφορετικούς χώρους, μέχρι να επιτύχουμε την επιθυμητή γενική αίσθηση.

Θ. Η δυνατότητα πρόβλεψης μέσω της γενικής αίσθησης

Σε όλες τις περιπτώσεις της *γενικής αίσθησης* που παρουσιάσαμε είδαμε ότι είμαστε σε θέση να προβλέπουμε τη συμπεριφορά χρηστών του χώρου όπως και να μιλάμε για τη λειτουργία και την κατάλληλη τοποθέτηση άψυχων αντικειμένων ανάλογα με τον σκοπό που θέλουμε να επιτύχουμε. Ισχυριστήκαμε, μάλιστα, ότι οι παρατηρήσεις μας είναι σε θέση να έχουν μεγαλύτερη πιστότητα από άλλα χωρικά εργαλεία, όπως το *space syntax*.

Είναι σημαντικό να τονίσουμε τον βασικό κίνδυνο τον οποίο διατρέχουμε σε αυτό το σημείο, ο οποίος είναι η απόδοση στο εργαλείο μας δυνατοτήτων για τις οποίες δεν έχει σχεδιαστεί. Ο λόγος που καταλήξαμε στη *γενική αίσθηση* είχε να κάνει με την περιγραφή της εμπειρίας του χώρου και την προσπάθεια ανεύρεσης μιας κοινής βάσης για αυτή. Το ότι σε ένα βασικό επίπεδο ένα σημείο του χώρου είναι *φορτισμένο* περισσότερο από ένα άλλο δεν σημαίνει ότι στην πράξη με την ύπαρξη αστάθμητων *βλεμμάτων* η *φόρτιση* δεν μπορεί να αντιστραφεί πλήρως ή να εξαφανιστεί, άμα είμαστε αφηρημένοι. Στην πράξη ακριβείς και γενικευμένες προβλέψεις δεν μπορούμε να κάνουμε και δεν αποσκοπούμε σε αυτό.

Αυτό που μπορούμε να πετύχουμε είναι να οπτικοποιήσουμε τον βασικό αντίκτυπο που θα έχει ο χώρος σε κάθε θέση του ανάλογα με τη δραστηριότητα και την *τακτική* που επιλέγεται. Φυσικά, υπάρχει η δυνατότητα να χρησιμοποιήσουμε τις παραπάνω μεθοδολογίες με σκοπό πρόβλεψης στα πλαίσια στατιστικών αναλύσεων κρατώντας επιφυλάξεις και συνδυάζοντάς τες με χαρτογραφήσεις από άλλες σχολές σκέψης, ώστε να έχουμε μια πιο σφαιρική εικόνα.

Σε αυτή την ενότητα ισχυριστήκαμε ότι, από τη στιγμή που δεν είναι δυνατόν να χαρτογραφηθεί η βίωση του χώρου, αυτό που αξίζει να διερευνηθεί είναι η πιθανότητα οπτικοποίησης ενός κοινού υποβάθρου πάνω στο οποίο αναδύονται οι αλληλεπιδράσεις των σωμάτων. Συνταιριάξαμε τις παρατηρήσεις της διεκτατικής και της δικής μας διαίσθησης, για να επιχειρηματολογήσουμε υπέρ μιας *γενικής αίσθησης* η οποία έρχεται ως απόρροια διαδικασιών ενσυναίσθησης, για να περιγράψει τη δυναμικότητα του χώρου. Δώσαμε, τέλος, μιας μεθοδολογία αξιολόγησης της εκάστοτε θέσης του χώρου βασισμένη στην *εποπτεία* και την *έκθεση* και τη δυνατότητά μας να ελέγξουμε δυναμικές αλληλεπιδράσεις. Θεωρούμε ότι με αυτό τον τρόπο είμαστε σε θέση μελλοντικά να παράγουμε χαρτογραφήσεις διαφορετικών περιπτώσεων *γενικής αίσθησης* τροφοδοτώντας τη διαίσθησή μας αλλά και την ανάλυση και περιγραφή του χώρου με ένα σημαντικό εργαλείο.

Επίλογος

Η ιδέα ότι ο χώρος βρίσκεται στη βάση της αρχιτεκτονικής θεωρίας και πρακτικής είδαμε ότι αποτελεί σήμερα έναν κοινό τόπο στην πλειονότητα των αρχιτεκτόνων. Η συχνότερη προσέγγιση του χώρου και αυτή που προωθείται εκτενώς μέσα από σχολές, δημόσια έργα, αλλά και ιδιωτικές πρωτοβουλίες είναι αυτή της λειτουργικότητας. Η αξιολόγηση συμβαίνει, συνεπώς, στη βάση της αποδοτικότητας του γενικότερου συστήματος και η ανθρώπινη εμπειρία παραμερίζεται για χάρη ενός επιστημονισμού πρόβλεψης της συμπεριφοράς ανεξάρτητου από τα ποιοτικά χαρακτηριστικά της ατμόσφαιρας του χώρου.

Αυτή η αντίληψη δεν είναι ένα φαινόμενο των τελευταίων χρόνων, αλλά έχει ορόσημο εκκίνησης μια μάλλον παρερμηνευμένη πλευρά της θεωρίας του Schmarsow και εξελίσσεται συνεχώς μέχρι σήμερα με αποκορύφωμα το *space syntax* και τις συγγενικές σε αυτό μεθοδολογίες. Ο Hillier σε κάποια σημεία φαίνεται να αναγνωρίζει τη σημασία τόσο της λογικής όσο και της διαίσθησης κατά τη σύνθεση και ορίζει μάλιστα την αρχιτεκτονική ως «λογική τέχνη» (*reasoning art*)²³⁰, για να τονίσει τη διαλεκτική σχέση ανάμεσα στις δύο. Παρόλα αυτά ενταγμένος στο ευρύτερο δυτικό παράδειγμα, που όπως ο ίδιος παραδέχεται έχει τις απαρχές του στον ορθολογισμό του Descartes²³¹, ιεραρχεί τη διαίσθηση ως δευτερεύουσα, αφού θεωρεί ότι θα πρέπει να έπεται ενός ορθολογικού οικοδομήματος που θα έχει βάλει τους κανόνες μέσα στους οποίους αυτή θα επιτρέπεται να δράσει.

Εμείς στο κείμενό μας αντιτεθήκαμε στην άποψη αυτών των σχολών σκέψης ή μάλλον ακριβέστερα προτείναμε ως ισάξια και την αντίστροφη της, δηλαδή ότι η διαίσθηση είναι δυνατόν να αποτελέσει τη βάση αρκεί να μην εκπίπτει σε μια απλοϊκή μορφολατρεία, αλλά να διαχειρίζεται τη συμβολική διάσταση των στοιχείων της αρχιτεκτονικής, ώστε να αποσκοπεί σε έναν ανθρωποκεντρικό σχεδιασμό.

Ανεξάρτητα από τις παραπάνω θεμελιώδεις διαφορές πάντως σε αυτό στο οποίο φαίνεται να συμφωνούν οι περισσότεροι είναι ότι η αρχιτεκτονική επιδρά με ουσιαστικό τρόπο πάνω στις κοινωνίες και κατ' επέκταση και στις ζωές των ανθρώπων. Ο νευροεπιστήμονας Dr. Fred "Rusty" Cage υποστήριξε μάλιστα το 2003 ότι, από τη στιγμή που το περιβάλλον μπορεί να επέμβει στη λειτουργία των γονιδίων, τότε ο αρχιτεκτονικός σχεδιασμός μπορεί να αλλάξει τον εγκέφαλο και τη συμπεριφορά μας²³². Σε αυτή την επίδραση της αρχιτεκτονικής πάνω στους ανθρώπους βασίζουμε την κριτική μας στη μηχανιστική λογική που έχει επικρατήσει σήμερα. Ο Sommer κάνοντας αναφορά στους ήρωες των έργων του Sartre, του Kafka και του Ellison οι οποίοι αποξενώνονται από την κοινωνία, ακριβώς επειδή είναι περισσότερο άνθρωποι από ό,τι πρέπει, μας προειδοποίησε το 1969 ότι, αν οι πόλεις μας συνεχίσουν να αποσκοπούν απλώς στην ομαλή λειτουργία και την έλλειψη «τριβών», το αποτέλεσμα μπορεί να είναι μια μη ανθρώπινη «ακοινωνία» (*asociety*)²³³.

230. B. Hillier, 2007, σελ. 317.

231. B. Hillier, 2007, σελ. 319.

232. John Paul Eberhard, 'Architecture and Neuroscience: A Double Helix', *Mind in Architecture*, επιμ. Sarah Robinson, Juhani Pallasmaa, The MIT Press, Cambridge, Massachusetts / London, England, 2015, σελ. 135.

233. R. Sommer, 2007, σελ. 31.

Σχήμα ε.1. Η «υπόκλιση» στο βλέμμα

Στιγμιότυπο από τους πειραματισμούς στο *Sesam Rhodes* του 2012

Σχήμα ε.2. *Imponderabilia*, Marina Abramović και Ulay, 1977

Η Marina Abramović στο έργο της *Imponderabilia* τραβάει το ζήτημα του περάσματος ανάμεσα από δύο σώματα στα άκρα μειώνοντας στο ελάχιστο το πέρασμα, ενώ στέκεται γυμνή απέναντι από τον σύντροφό της κοιτώντας τον στα μάτια. Το έργο το βίωσα ο ίδιος στο ΜΟΜΑ το 2010 και μου είχε προκαλέσει έναν χαρακτηριστικό εκνευρισμό, αλλά μάλλον για διαφορετικούς από την πρόθεση της καλλιτέχνιδος λόγους. Η αιτία του εκνευρισμού μου πήγαζε από το γεγονός ότι υπήρχε μια πρόκληση ή μια προσβολή, όχι λόγω μιας μικροαστικής αντίληψης από μέρους μου για τη γύμνια, αλλά αντίθετα λόγω του ότι υπήρχε η υπόνοια ότι η γύμνια θα έπρεπε να προκαλέσει τον θεατή και να φορτίσει ακόμα περισσότερο την κατάσταση. Στην πράξη, όπως παρατηρήσαμε στη Ρόδο, το βλέμμα από μόνο του είναι αρκετό χωρίς να απαιτείται ιδιαίτερη εγγύτητα ούτε φυσικά το γυμνό σώμα.

<http://geffkenmiyamoto.com/wp-content/uploads/2012/12/marina-abramovic-ulyay-imponderabilia-b.jpg>

Για να υποστηρίξουμε την επιλογή μας να εστιάσουμε στην εμπειρία του χώρου, θεωρήσαμε απαραίτητο να επιστρέψουμε στα τέλη του 19^{ου} αιώνα, όπου είδαμε πως η ιδέα ότι η αρχιτεκτονική αποτελεί μια κατεξοχήν χωρική τέχνη στηρίχτηκε στη φυσιολογία και ψυχολογία του ανθρώπου, αφού επηρεάστηκε σε μεγάλο βαθμό από τις σύγχρονες τότε θεωρίες της ενσυναίσθησης. Σύμφωνα με αυτές είμαστε σε θέση να αποδώσουμε χαρακτηριστικά υποκειμένου σε άψυχα αντικείμενα και με αυτό τον τρόπο να τους δώσουμε ζωή. Η χωρικότητα που παράγεται από την ενσυναίσθηση αφορά έναν χώρο αλληλεπίδρασης ανάμεσα στον άνθρωπο και το περιβάλλον του και όχι μια στεγνή γεωμετρία ή διάταξη.

Σήμερα, είδαμε ότι εξελίξεις στις νευροεπιστήμες έρχονται να επιβεβαιώσουν αυτές τις αρχικές θέσεις της ενσυναίσθησης και να μιλήσουν για τη δυνατότητα του εγκεφάλου μας μέσω των κατοπτρικών νευρώνων να αναγνωρίζει σε άλλα σώματα χαρακτηριστικά υποκειμένου. Επίσης, σε αντιστοιχία με τις πριν από έναν αιώνα θέσεις του Lipps, είμαστε σε θέση να πραγματοποιούμε ενσώματες προσομοιώσεις ή προβολές στον χώρο και στον χρόνο. Από τα παραπάνω συμπεράναμε ότι τα άψυχα σώματα είναι εν δυνάμει υποκειμένα, ενώ ταυτοχρόνως οι άνθρωποι μπορούν να μετατραπούν σε αντικείμενα.

Ο χώρος, ισχυριστήκαμε, δεν είναι ένα απλό δοχείο αλλά ένα μέσο το οποίο αποκτά («ξώδες»), όπως ένα ρευστό, ή βαρύτητα, όπως ένα δυναμικό πεδίο, και έτσι φορτίζει και φορτίζεται από την ανθρώπινη δραστηριότητα. Στη δεύτερη ενότητα, έτσι, προτείναμε μια οντολογία της αλληλεπίδρασης των σωμάτων ανάλογα με την αναγνώριση βλέμματος, δηλαδή χαρακτηριστικών υποκειμένου σε αυτά, ενώ στην τρίτη επιδιώξαμε μια πρώτη περιγραφή του

μηχανισμού επιρροής τους στον χώρο αξιοποιώντας σε μεγάλο βαθμό τις παρατηρήσεις της διεκτατικής. Είδαμε ότι, όταν μιλάμε για ένα ανθρώπινο σώμα, το φυσικό του βλέμμα, όπως και ένα προτεταμένο μέλος, η κίνηση ή και η ίδια η συμβολική αξία του ατόμου, όπως το κύρος του, παίζει σημαντικό ρόλο στην επιρροή που έχει αυτό στη χωρικότητα του περιβάλλοντός του. Από τα παραπάνω έχουμε τις δύο θεμελιακές θέσεις του κειμένου μας οι οποίες εμφανίζονται παράλληλα και είναι αναπόσπαστες η μία από την άλλη. Ο άνθρωπος είναι δυνατόν και συχνά απαραίτητο να λαμβάνεται υπόψη ως στοιχείο της αρχιτεκτονικής, αλλά και αντιστρόφως τα στοιχεία της αρχιτεκτονικής είτε άψυχα είτε έμψυχα έχουν τη δυνατότητα να αναγνωρίζονται ότι φέρουν ανθρώπινα χαρακτηριστικά.

Έτσι, αν επιστρέψουμε στην ερευνητική μας αφόρμηση και στους πειραματισμούς του SESAM Rhodes, θα δούμε ότι επιβεβαιώνονται πλήρως από το μοντέλο που έχουμε προτείνει σε αυτό το τεύχος. Στο *Σχήμα ε.1.* βλέπουμε τους μοναδικούς περαστικούς που παρά την παρουσία των σωμάτων των δύο φοιτητών επέλεξαν να περάσουν ανάμεσά τους. Αν και έκαναν αυτή την επιλογή αισθάνθηκαν την ανάγκη να σκύψουν το κεφάλι και να επιταχύνουν το βάδισμα, συμβολίζοντας με έναν κάπως ποιητικό τρόπο και επιβεβαιώνοντας με αυτή την «υπόκλιση» την εξουσία που ασκούσε πάνω τους το εξωτερικό βλέμμα.

Τέλος, στο τέταρτο κεφάλαιο, στην προσπάθειά μας να φτιάξουμε μια μεθοδολογία χαρτογράφησης της εμπειρίας, οδηγηθήκαμε στην ιδέα της γενικής αίσθησης, δηλαδή της κοινής βάσης που προσφέρει ο χώρος με τα γεωμετρικά του χαρακτηριστικά σε συνέργεια με τη στρατηγική και τη φυσιολογία του υπό εξέταση σώματος. Με αυτόν τον τρόπο προτείνουμε μια εναλλακτική πορεία αξιολόγησης των χώρων που ανταποκρίνεται πιστότερα στις αρχικές προθέσεις των θεωρητικών της ενσυναίσθησης και τις σύγχρονες παρατηρήσεις της νευροηθολογίας (neuroethology).

Αξιοποιήσαμε την έκθεση που υφίσταται ένα σώμα, για να μιλήσουμε για δύο είδη γενικής αίσθησης, αυτό της Διεκδίκησης και της Διάκρισης, ενώ ο λόγος της εποπτείας προς την έκθεση μας έδωσε τη γενική αίσθηση Ελέγχου την οποία θεωρούμε και έναν από τους βασικότερους πυλώνες της ανθρώπινης χωρικής συμπεριφοράς. Σίγουρα και άλλα είδη γενικών αισθήσεων είναι δυνατόν να υπάρξουν αξιοποιώντας περαιτέρω τα μεγέθη της έκθεσης και της εποπτείας.

Στα πλαίσια της διερεύνησης που κάναμε κατά την προετοιμασία αυτού του τεύχους, μάλιστα, βρεθήκαμε μπροστά στην πιθανότητα μιας γενικής αίσθησης που θα λαμβάνει υπόψη μόνο την εποπτεία, η οποία πιθανώς να ήταν ιδιαίτερα χρήσιμη σε περιπτώσεις που επιζητείται η βέλτιστη θέση τοποθέτησης μιας κάμερας παρακολούθησης. Όσο υψηλότερη η τιμή της Εποπτείας τόσο εντονότερη και η αίσθηση «παρακολούθησης», ενώ αντίστοιχα, αν χρησιμοποιούσαμε τη μέση Εποπτεία θα είχαμε μια γενική αίσθηση «ευκρίνειας», αφού θα λαμβάναμε υπόψη και το μέγεθος του χώρου. Αυτά τα δύο είδη γενικής αίσθησης δεν συμπεριλήφθηκαν στο κύριο σώμα του κειμένου, επειδή συνήθως δεν αφορούν τον τρόπο με τον οποίο δρα ένας άνθρωπος, αφού δεν λαμβάνουν υπόψη τον ψυχολογικό αντίκτυπο της έκθεσης. Αισθανθήκαμε ότι θα αποκλίναμε έτσι από της βασική μας επιλογή εξέτασης του ανθρωποκεντρικού χώρου και θα υποτροπιάζαμε σε μια συζήτηση περί λειτουργίας.

Εν τέλει, οποιαδήποτε και αν είναι η βασική στόχευση του μελετητή, η προσπάθεια εύρεσης νέων ειδών γενικής αίσθησης και συνεπώς νέων τρόπων αξιοποίησης των εννοιών της έκθεσης και της εποπτείας θα πρέπει να είναι στο προσκήνιο των μελλοντικών μας ερευνών.

Καταληκτικά, αν πρέπει να τονιστεί κάτι από τα παραπάνω, είναι η προσπάθεια για δημιουργία ενός συνεπούς λεξιλογίου, όπως και οι σχηματοποιήσεις του χωρικού πεδίου των *με-βλέμμα* σωμάτων και οι μεθοδολογίες χαρτογράφησης των διαφορετικών περιπτώσεων γενικής αίσθησης. Οι όροι που προτάθηκαν στο 2ο, 3ο και 4ο κεφάλαιο πιστεύουμε ότι μπορούν να βοηθήσουν στην εδραίωση μιας νέας βάσης διαλόγου στα πλαίσια της ανάλυσης και σχεδίασης των χώρων. Αντίστοιχα, η οπτικοποίηση των διαφορετικών χωρικών πεδίων μπορεί να τροφοδοτήσει τη σκέψη και τη φαντασία του συνθέτη και αναλυτή αρχιτέκτονα, ώστε να αντιμετωπίζει τα σώματα, πέραν απλώς των γεωμετρικών τους χαρακτηριστικών,

ως οντότητες επιρροής. Όσον αφορά τη διερεύνηση της γενικής αίσθησης, θεωρούμε ότι μπορεί να βοηθήσει, μέσω της απεικόνισης, στην επικοινωνία και επεξήγηση της διαίσθησης ενός αρχιτέκτονα για το ποιοτικό βάρος που φέρει ο κάθε χώρος.

Αφήνουμε, συνεπώς, ένα ανοιχτό παράθυρο για το μέλλον και ελπίζουμε, ανεξάρτητα από την ορολογία και τις σχηματοποιήσεις που παρουσιάστηκαν, η εργασία που προηγήθηκε να προβληματίσει για τη θέση της ανθρώπινης εμπειρίας στη σύγχρονη αρχιτεκτονική και να οδηγήσει σε περαιτέρω έρευνα με αντίστοιχη στόχευση.

Βιβλιογραφία

Βιβλία

1. Alexander, Christopher, κ.α., *A Pattern Language*, Oxford University Press, New York, 1977.
2. Allen, Stan, *Points and Lines: Diagrams and Projects for the City*, Princeton Architectural Press, 1999.
3. Altman, Irwin / Chemers, Martin M., *Culture and Environment*, Cambridge University Press, 1984.
4. Argyle, Michael, *Bodily Communication*, Methuen & Co. Ltd, London / New York, 1988.
5. Argyle, Michael, *The Psychology of Interpersonal Behaviour*, Penguin Books Ltd, London / New York, 1994.
6. Bachelard, Gaston, *The Poetics of Space*, μτφρ. Jolas, Maria, Beacon Press, Boston, 1994.
7. Bakker, Cornelis B. / Bakker-Rabdau, Marianne K., *No Trespassing: Explorations in Human Territoriality*, Coventure Ltd, London, 1973.
8. Berkeley, George, *A Treatise Concerning the Principles of by George Berkeley*, The Project Gutenberg (ebook), 2009 (1η εκδ. 1710).
9. Derix, Christian / Izaki, Åsmund (επιμ.), *Architectural Design (231)*, 2013.
10. Earl of Listowel, William Francis Hare, *Modern Aesthetics: An Historical Introduction*, Allen & Unwin, London, 1967.
11. Eibl-Eibesfeldt, Irenäus, *Human Ethology*, Aldine Transaction, A Division of Transaction Publishers, New Brunswick, 2009.
12. Esser, Aristide H. (επιμ.), *Behavior and Environment*, Plenum Press, New York/London, 1971.
13. Esser, Aristide H. / Greenbie, Barrie B. (επιμ.), *Design for Community and Privacy*, Plenum Press, London / New York, 1978.
14. Foucault, Michel, *Επιτήρηση και Τιμωρία: Η Γέννηση της Φυλακής*, μτφρ. Καίτη Χατζηδήμου, Ιουλιέττα Ράλλη, θεώρ. Άλκης Σταύρου, Εκδόσεις Ράππα-Κέδρος, Αθήνα, 1989.
15. Frankl, Paul, *Principles of Architectural History*, μτφρ. James F. O'Gorman, The MIT Press, Cambridge, Massachusetts, 1968.
16. Gibson, James J., *Η Οικολογική Προσέγγιση στην Οπτική Αντίληψη*, μτφρ. Γολέμη, Α. / Πούρκος, Μ., επιμ. Πούρκος, Μ., Gutenberg, Αθήνα, 2002.
17. Hall, Edward Twitchell, *Beyond Culture*, Anchor Books, New York, 1989 (1η εκδ. 1976).
18. Hall, Edward Twitchell, *The Dance of Life*, Anchor Books, New York, 1989 (1η εκδ. 1980).
19. Hall, Edward Twitchell, *The Hidden Dimension*, Anchor Books, New York, 1990 (1η εκδ. 1966).
20. Hall, Edward Twitchell, *The Silent Language*, Anchor Books, New York, 1990 (1η εκδ. 1959).
21. Harries, Karsten, *The Ethical Function of Architecture*, The MIT Press, Cambridge, Massachusetts / London, England, 1998.
22. Hertzberger, Herman, *Lessons for Students of Architecture*, 010 Publishers, Rotterdam, 2001.
23. Hillier, Bill, *Space is the Machine*, Space Syntax (pdf edition), 2007 (1η έκδ. 1996).
24. Hillier, Bill / Hanson, Julianne, *The Social Logic of Space*, Cambridge University Press, New York, 1984.
25. Kendon, Adam, *Conducting Interaction*, Cambridge University Press, Cambridge/New York/Melbourne, 1990.

26. Lacan, Jacques, *Το Σεμινάριο (XI): Οι Τέσσερις Θεμελιακές Έννοιες της Ψυχανάλυσης*, μτφρ. Ανδρομάχη Σκαρπαλέζου, Κέδρος, Αθήνα, 1982.
27. Larson, Barbara / Flach, Sabine, *Darwin and Theories of Aesthetics and Cultural History*, Ashgate Publishing Limited, Farnham, 2013.
28. Le Corbusier, *Για μια Αρχιτεκτονική (Vers une Architecture)*, μτφρ. Παναγιώτης Τουρνικιιώτης, Εκκρεμές, Αθήνα, 2005.
29. Lefebvre, Henri, *The Production of Space*, μτφρ. Nicholson-Smith, Donald, Blackwell Publishing, Oxford, 2014.
30. Lynch, Kevin, *The Image of the City*, MIT Press, 1960.
31. Martin, Reinhold, *The Organizational Complex: Architecture, Media and Corporate Space*, The MIT Press, Cambridge, Massachusetts / London, England, 2003.
32. Merleau-Ponty, Maurice, *Phenomenology of Perception*, μτφρ. Landes, Donald A., Routledge, Abingdon / New York, 2012.
33. Merleau-Ponty, Maurice, *Η Αμφιβολία του Σεζάν / Το Μάτι και το Πνεύμα*, μτφρ. Μουρίκη Αλέκα, Εκδόσεις Νεφέλη, Αθήνα, 1991.
34. Newman, Oscar, *Creating Defensible Space*, U.S. Department of Housing and Urban Development Office of Policy Development and Research, 1996.
35. Nietzsche, Friedrich, *Daybreak: Thoughts on the Prejudices of Morality*, μτφρ. R. J. Hollingdale, επιμ. Maudemarie Clark, Brian Leiter, Cambridge University Press, Cambridge, 1997.
36. Pallasmaa, Juhani, *The Eyes of the Skin*, John Wiley & Sons Ltd, 2012.
37. Relph, Edward C., *Place and Placelessness*, Pion Limited, London, 1976.
38. Robinson, Sarah / Pallasmaa, Juhani (επιμ.), *Mind in Architecture*, The MIT Press, Cambridge, Massachusetts / London, England, 2015.
39. Rogers, Carl R., *A Therapist's View of Psychotherapy: On Becoming a Person*, Constable & Company Ltd., London, 1974.
40. Sartre, Jean-Paul, *Being and Nothingness*, μτφρ. Hazel E. Barnes, Pocket Books, New York, 1978.
41. Schilder, Paul Ferdinand, *The Image and Appearance of the Human Body*, Routledge, digital printing, 2007.
42. Sommer, Robert, *Personal Space*, Bosko Books, Bristol, 2007.
43. Sommer, Robert, *Tight Spaces: Hard Architecture and How to Humanize It*, Prentice-Hall, New Jersey, 1974.
44. Schilder, Paul, *The Image and Appearance of the Human Body*, Routledge (ψηφιακή εκτύπωση), 2007 (1η έκδ. 1950).
45. Stein, Edith, *On the Problem of Empathy*, μτφρ. Waltraut Stein, Springer Science+Business Media B.V., Dordrecht, 1964.
46. Tilley, Christopher, *A Phenomenology of Landscape*, Berg, Oxford/Providence, 1994.
47. Tschumi, Bernard, *Architecture and disjunction*, MIT Press, Cambridge, 1996.
48. Vischer, Robert, *Empathy, Form, and Space: Problems in German Aesthetics, 1873-1893*, μτφρ. Harry Mallgrave, Francis / Ikonou, Eleftherios, επιμ. Robert Vischer, Harry Francis Mallgrave, Eleftherios Ikonou, Getty Center for the History of Art and the Humanities, Los Angeles, 1994.
49. Von Hildebrand, Adolf, *The problem of form in painting and sculpture (Das Problem der Form in der bildenden Kunst)*, μτφρ. G. E. Stechert, New York, 1907.
50. Watson, O. Michael, *Proxemic Behavior: A Cross-Cultural Study*, Mouton, The Hague, 1970.

51. Webber, Jonathan (επιμ.), *Reading Sartre*, Routledge, London/New York, 2011.
52. Zevi, Bruno, *Architecture as Space*, μτφρ. Milton Gendel, επιμ. Joseph A. Barry, Horizon Press, New York, 1957.
53. Κονταράτος, Σάββας, *Η Εμπειρία του Αρχιτεκτονημένου Χώρου και το Σωματικό Σχήμα*, Εκδόσεις Καστανιώτη, Αθήνα, 1983.
54. Τερζόγλου, Νικόλαος-Ίων, *Ιδέες του Χώρου στον Εικοστό Αιώνα*, Εκδόσεις νήσος, Αθήνα, 2009.

Άρθρα

1. Adams, Leslie / Zuckerman, David, 'The Effect of Lighting Conditions on Personal Space Requirements', *The Journal of General Psychology* (118:4), 1991, σελ. 335-340.
2. Akpan, Imeh / Marshall, Paul / Bird, Jon / Harrison, Daniel, 'Exploring the Effects of Space and Place on Engagement with an Interactive Installation', *CHI 2013*, Paris, France, 2013.
3. Al-Sayed, K. / Turner, A. / Hillier, B. / Iida, S. / Penn, A., 'Space Syntax Methodology', Bartlett School of Architecture, UCL, London, 2014 (4th Edition).
4. Amaoka, Toshitaka / Laga, Hamid / Nakajima, Masayuki, 'Modeling the Personal Space of Virtual Agents for Behavior Simulation', *2009 International Conference on CyberWorlds*, 2009.
5. Argyle, Michael / Dean, Janet, 'Eye-Contact, Distance and Affiliation', *Sociometry* (28:3), 1965, 289-304.
6. Bada, Y. / Farhi, A., 'Experiencing Urban Spaces: Isovists Properties and Spatial Use of Plazas', *Courrier du Savoir* (9), 2009, σελ. 101-112.
7. Bafna, Sonit, 'Space Syntax : A Brief Introduction to Its Logic and Analytical Techniques', *Environment and Behavior* (35:1), 2003.
8. Ballendat, Till / Marquardt, Nicolai / Greenberg, Saul, 'Proxemic Interaction: Designing for a Proximity and Orientation-Aware Environment', *Research Report 2010-962-11*, Department of Computer Science, University of Calgary, Calgary, AB, Canada T2N 1N4.
9. Behbahani, Peiman A. / Gu, Ning / Ostwald, Michael J., 'Comparing the Properties of Different Space Syntax Techniques for Analysing interiors', επιμ. Madeo, F. / Schnabel, M. A., *Architectural Research through to Practice: 48th International Conference of the Architectural Science Association*, 2014, σελ. 683-694.
10. Bruno, Nicola / Muzzolini, Michela, 'Proxemics Revisited: Similar Effects of Arm's Length on Men's and Women's Personal Distances', *Universal Journal of Psychology* (1:2), 2013, σελ. 46-52.
11. Burdett, Carolyn, 'Introduction: Psychology/Aesthetics in the Nineteenth Century', *19: Interdisciplinary Studies in the Long Nineteenth Century* (20), 2011.
12. Christou, Chris / Herakleous, Kyriakos / Tzanavari, Aimilia / Poullis, Charalambos, 'Psychophysiological responses to virtual crowds: Implications for Wearable Computing', *International Conference on Affective Computing and Intelligent Interaction (ACII)*, 2015.
13. Cristani, Marco, κ.α., 'Social interaction discovery by statistical analysis of F-formations', *Proceedings of the British Machine Vision Conference*, BMVA Press, 2011, σελ. 23.1-23.12..
14. Dalton, Nick / Marshall, Paul / Dalton, Ruth, 'Extending Architectural Theories of Space Syntax to Understand the Effect of Environment on the Salience of Situated Displays', *PerDis '13*, CA, USA, 2013.
15. Dalton, Sheep / Marshall, Paul / Conroy Dalton, Ruth, 'Measuring environments for public displays: a Space Syntax approach', *CHI 2010*, April 10-15, 2010, Atlanta, Georgia, USA.

16. De Aguiar, Douglas Vieira, 'Space, Body and movement: notes on the research of spatiality in architecture', *Arqtexto/Propar* (8), Porto Alegre, 2006, σελ. 74-94.
17. De Arruda Campos, Maria Beatriz / Golka, Theresa, 'Public spaces revisited: a study of the relationship between patterns of stationary activity and visual fields', Space Syntax Limited, UK.
18. Depew, David, 'Empathy, Psychology, and Aesthetics: Reflections on a Repair Concept', *Poroi* (4:1), 2005, σελ. 99-107.
19. Dursun, Pelin, 'Space Syntax in Architectural Design', *Proceedings, 6th International Space Syntax Symposium*, İstanbul, 2007.
20. Evans, R., Figures, Doors and Passages, *Architectural Design*, 1978, σελ. 267-278.
21. Fischer, Patrick Tobias / Hornecker, Eva, 'Urban HCI: Spatial Aspects in the Design of Shared Encounters for Media Façades', *CHI'12*, Austin, Texas, 2012.
22. Fitch, James Marston, 'Discussion of Session IV: Orientation and Communication', *Behavior and Environment*, επιμ. Aristide H. Esser, Plenum Press, New York/London, 1971, σελ. 257-259.
23. Fourcher, Louis A., 'Human Ethology and Phenomenology Part I', *Behaviorism* (7:1), 1979, σελ. 23-36.
24. Franz, Gerald / Wiener, Jan Malte, 'From space syntax to space semantics: A behaviorally and perceptually oriented methodology for the efficient description of the geometry and topology of environments', *Environment and Planning B: Planning and Design* (35), 2008, σελ. 574-592.
25. Gallese, Vittorio, 'Bodily selves in relation: embodied simulation as second-person perspective on intersubjectivity', *Philosophical Transactions of the Royal Society B*, 2014, σελ. 369-378.
26. Georgiou, Michael, 'Architectural Privacy: a Topological Approach to Relational Design Problems', dissertation for the degree of Master of Science in Adaptive Architecture & Computation from the University of London, 2006.
27. Greiner, Rae, '1909: The Introduction of the Word 'Empathy' into English'
www.branchcollective.org/?ps_articles=rae-greiner-1909-the-introduction-of-the-word-empathy-into-english (ημ. επ. 6 Ιουνίου 2017).
28. Griffin, Em, 'Proxemic Theory: Edward Hall', *A First Look at Communication Theory*, McGraw-Hill, New York City, 1991.
29. Hall, Edward Twitchell, 'A System for the Notation of Proxemic Behavior', *American Anthropologist* (65), 1963, σελ. 1003-1026.
30. He, Liang / Pan, Jia / Wang, Wenping / Manocha, Dinesh, 'Proxemic Group Behaviors using Reciprocal Multi-Agent Navigation', *2016 IEEE International Conference on Robotics and Automation (ICRA)*, Stockholm, Sweden, 2016.
31. Hillier, Bill, 'Space Syntax as a Theory as well as a Method', Space Syntax Laboratory University College London.
32. Hillier, Bill / Grajewski, Tadeusz / Jones, Liz / Jianming, Xu / Greene, Marguerita, 'Broadgate Spaces: Life in Public Spaces', *Report of Research into the Use of Public Spaces in the Broadgate Development*, 1990.
33. Hillier, Bill / Hanson, Julienne, 'The Reasoning Art: or, The Need for an Analytical Theory of Architecture', *Proceedings* (1), *Space Syntax First International Symposium*, London, 1997.
34. Holt-Damant, Kathi, Celebration: Architectonic constructs of space in the 1920s, *The 22nd Annual Conference of the Society of Architectural Historians Australia and New Zealand. SAHANZ. Society of Architectural Historians Australia and New Zealand*, Leach, Andrew and Matthewson, Gill, (eds.), σελ. 173-178.
35. Ickinger, William J. / Fox Utsey, Marjorie, 'A Study on the Simulation of Proxemic Behavior', 2001.

36. Kennedy, Daniel P. / Gläscher, Jan / Tyszka, J. Michael / Adolphs, Ralph, 'Personal space regulation by the human amygdala', *Nature Neuroscience* (12:10), 2009.
37. Ma, Yuanlong, 'Lacan on Gaze', *International Journal of Humanities and Social Science* (5:10), 2015, σελ. 125-137.
38. Marquardt, Nicolai / Greenberg, Saul, 'Informing the Design of Proxemic Interactions', *Research Report 2011-1006-18*, Department of Computer Science, University of Calgary, Calgary, AB, Canada T2N 1N4, 2001.
39. Matoušek, Josef, 'The Look and the Face: Comparison of phenomenological approaches to encountering the other and its ethical consequences in the works of Sartre and Lévinas', *Life and Environment. Phenomenological Relations between Subjectivity and Natural World (research project)*, Faculty of Humanities of Charles University in Prague.
40. Middlemist, R. Dennis / Knowles, Eric S. / Matter, Charles F., 'Personal Space Invasions in the Lavatory: Suggestive Evidence for Arousal', *Journal of Personality and Social Psychology* (33:5), 1976, σελ. 541-546.
41. Minkowski, Eugène, 'Les notions de distance vecue et d, ampleur de la vie', *Journal de Psychologie*, 1930, σελ. 727-745.
42. Montello, Daniel R., 'The contribution of Space Syntax to a Comprehensive Theory of Environmental Psychology', *6th International Space Syntax Symposium*, Istanbul, 2007.
43. Moran, Dermot, 'The Problem of Empathy: Lipps, Scheler, Husserl and Stein', *Amor Amicitiae: On the Love that is Friendship. Essays in Medieval Thought and Beyond in Honor of the Rev. Professor James McEvoy*, επιμ. Thomas A. Kelly, Phillip W. Rosemann, Peeters, Leuven, 2004, σελ. 269-312.
44. Moussaid, Mehdi, 'The Walking Behaviour of Pedestrian Social Groups and Its Impact on Crowd Dynamics', *Plos One* (5:4), 2010.
45. Mustafa, Faris Ali / Hassan, Ahmad Sanusi / Baper, Salahaddin Yasin, 'Using Space Syntax Analysis in Detecting Privacy: A Comparative Study of Traditional and Modern House Layouts in Erbil City, Iraq', *Asian Social Science* (6:8), 2010, σελ. 157-166.
46. Nowak, Magdalena, 'The Complicated History of Einfühlung', *Argument: Biannual Philosophical Journal* 1 (2), 2001, σελ. 301-326.
47. Osmond, Humphry, 'Function as the Basis of Psychiatric Ward Design', *Mental Hospitals* (VIII), 1957, σελ. 23-29.
48. Overhill, Heidi, 'Apple Pie Proxemics: Edward T. Hall in the Kitchen Work Triangle', *DesignIssues* (30:2), 2014, σελ. 67-82.
49. Pasqualini, Isabella / Llobera, Joan / Blanke, Olaf, "'Seeing" and "feeling" architecture: how bodily self-consciousness alters architectonic experience and affects the perception of interiors', *Frontiers in Psychology*, 2013.
50. Ratti, Carlo, 'Urban texture and space syntax: some inconsistencies', *Environment and Planning B: Planning and Design* (31), 2004.
51. Reinhard, L. Andrew / Hofmeister, Henry, "New Trends in Office Design," *Architectural Record* 97 (3), 1945.
52. Schmarsow, August, 'Das Wesen der Architektonischen Schoepfung' (Η Ουσία της Αρχιτεκτονικής Δημιουργίας), διάλεξη, Πανεπιστήμιο της Λειψίας, 8 Νοεμβρίου 1893.
<http://www.cloud-cuckoo.net/openarchive/Autoren/Schmarsow/Schmarsow1896.htm>
53. Schützeichel, Rainer, 'Architecture as Bodily and SpatialArt: The Idea of Einfühlung in Early Theoretical Contributions by Heinrich Wölfflin and August Schmarsow', *Architectural Theory Review* (18:3), 2013, σελ. 293-309.
54. Schwarzer, Mitchell W., 'The Emergence of Architectural Space: August Schmarsow's Theory

- of Raumgestaltung', *Assemblage* (15), 1991, σελ. 48-61.
55. Scott, Maria, 'Lacan's 'Of the Gaze as Objet Petit a' as Anamorphic Discourse', *Paragraph* (31:3), Edinburgh University Press, 2008, σελ. 327-343.
 56. Sfakiotaki, Despina, 'Analysis of movement in Sequential Space: Perceiving the traditional Japanese tea and stroll garden', Dissertation, Faculty of Technology, University of Oulu, Department of Architecture, 2005.
 57. Sommer, Robert, 'Studies in Personal Space', *Sociometry* (22:3), 1959, σελ. 247-260.
 58. Tošić, V. / Babić, O., 'Quantitative Evaluation of Passenger Terminal Orientation', *Journal of Advanced Transportation* (18:3), 1984, σελ. 279-295.
 59. Storr, Melinda Jill, 'The Gaze in Theory: The Cases of Sartre and Lacan', Thesis submitted for DPhil degree, University of York, Centre for Women's Studies, 1994.
 60. Turner, Alasdair, 'Depthmap: A Program to Perform Visibility Graph Analysis', *3rd International Symposium on Space Syntax*, Georgia Institute of Technology, 2001.
 61. Turner, Alasdair, 'Reversing the process of living: Generating ecomorphic environments', *Proceedings, 4th International Space Syntax Symposium*, London, 2003.
 62. Turner, Alasdair / Doxa, Maria / O'Sullivan, David / Penn, Alan, 'From isovists to visibility graphs: a methodology for the analysis of architectural space', *Environment and Planning B: Planning and Design* (28), 2001, σελ. 103-121.
 63. Van Nes, Akkelies, 'The One-and-Two Dimensional Isovists Analyses in Space Syntax', *Research in Urbanism Series* (2), 2011.
 64. Vasquez, Dizan, κ.α., 'Human Aware Navigation for Assistive Robotics', *Springer Tracts in Advanced Robotics*, 2012.
 65. Watson, O. Michael / Graves, Theodore D., 'Quantitative Research in Proxemic Behavior', *American Anthropologist, New Series* (68:4), 1966, σελ. 971-985.
 66. Witte, Nathan, 'Privacy: Architecture in Support of Privacy Regulation', Thesis submitted to the Division of Research and Advanced Studies for the degree of Master of Architecture in the School of Architecture of Interior Design of the College of Design, Architecture, Art, and Planning, University of Cincinnati, 2001.
 67. Xie, Hui, κ.α., 'Signage Legibility Distances as a Function of Observation Angle', *Journal of Fire Protection Engineering* (17), 2007.
 68. Ziada, Hazem, 'Kinesthetic Foundations of Spatial Concepts and Configurations', *6th International Space Syntax Symposium*, Istanbul, 2007.
 69. Zal, Fredrick H., 'Empathic Vectors', *Building Technology Educators' Symposium*, University of Maryland, School of Architecture Planning and Preservation, 2006.
 70. Μπουντουβά, Ιωάννα / Πετροπούλου, Μυρσίνη, 'Το Όριο στον Louis Kahn', Διάλεξη 9^{ου} Εξαμήνου, Σχολή Αρχιτεκτόνων Μηχανικών Ε.Μ.Π., 2012.
 71. Χούσου, Γεωργία, 'Η Σύνθεση της Αντίληψης και η Αντίληψη της Σύνθεσης', Διάλεξη 9^{ου} Εξαμήνου, Σχολή Αρχιτεκτόνων Μηχανικών Ε.Μ.Π., 2014.

